

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1977, LET. XIV, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

3

IZ VSEBINE

Sasha Jogan: Naš odnos do jezika

Ernest Petrič: Samoodločba in narodne manjšine

Pavel Vindlšar: Socializem, družbene enakosti in neenakosti

Blavoj Žižek: Jürgena Habermasa rekonstrukcija historičnega materializma

Franz Šetinc: Svoboščin ni zunaj konkretnih družbenih odnosov

Bogdan Kavčič: Empirično proučevanje družbene zavesti

(kritika anketne tehnike in intervjuja)

Mojca Drčar-Murko: O razlagah socialističnega internacionalizma

Olga Pavlič: Nova ameriške vlada med obljubami in dejanji

Andrej Biblič: Hegel in portugalska revolucija

TEORIJA IN PRAKSA

1977

3

revlja za družbena vprašanja, let. 14, št. 3, str. 169—296, Ljubljana, marec 1977,
UDK 3 YU ISSN 0040-3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob
podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Vlado Benko, Vladimir Bračič, Zvone Dragan, Nace Golob, Silva Jereb, Poide Kejžar, Andrej
Kirn, Peter Klinar, Martin Košir, Stane Kranjc, Marjan Lah, Albin Mahkovec, Zdravko
Mlinar, Breda Pavlič, Emil Rojc, Janko Rupnik, Nada Sfiligoj, Majda Strobl, Vanek Šiftar, Ivo
Tavčar, Niko Toš, Peter Toš, Lojze Vezočnik, France Vreg

PRESEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Stane Kranjc

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Savin Jogan, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Marko Kerševan, Boris Majer, Boštjan
Markič, Tomo Martelanc, Mojca Murko-Drčar, Oto Norčič, Ciril Ribičič, Vlado Vodopivec

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Mojca Močnik, Zoja Močnik

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

Ljubljana, Titova cesta 102, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 50 din, za druge individualne naročnike 80 din, za delovne organiza-
cije 150 din, za tujno 200 din (12 dolarjev), v prosti prodaji je cena enojne številke 10 din in
dvojne 20 din

TEKOCI RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Ljubljana — za revijo
Teorija in praksa; devizni račun FSPN: 50100-620-00133-32040-10-646 — za revijo Teorija in praksa

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10
novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani,
za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo

TISK:

ČGP »Delo«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK:

SAVIN JOGAN: Naš odnos do jezika 171

CLANKI, RAZPRAVE:

BOGDAN KAVČIČ: Empirično proučevanje družbene zavesti 174

ERNEST PETRIČ: Samoodločba in narodne manjšine 187

PAVEL VINDISAR: Socializem, družbene enakosti in neenakosti 204

POGLEDI, GLOSE, KOMENTARJI:

PRANC SETINC: Svoboda in ni zunaj konkretnih družbenih odnosov 217

DRAGO KOSMRLJ: Vroča italijanska pomlad 222

RAZGOVORI O MARKSIZMU:

SLAVOJ ŽIZEK: Jürgena Habermasa rekonstrukcija historičnega materializma 230

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE:

MOJCA DRČAR-MURKO: O razlagah socialističnega internacionalizma 254

SODOBNI SVET:

STANE PAVLIČ: Nova ameriška vlada med obljubami in dejanji 265

ZNANSTVENA POSVETOVANJA:

ADOLF BIBIČ: Hegel in portugalska revolucija 282

PRIKAZI, RECENZIJE:

ANTON BEBLER: Nikola Ljubičić — Splošna ljudska obramba, strategija miru 287

Iz domačih revij 290

Med novimi knjigami 291

Bibliografija knjig in člankov 292

Avtorski sinopsisi 295

TEORIJA IN PRAKSArevija za družbena vprašanja,
let. 14, št. 3, str. 169—296,
Ljubljana, marec 1977

CONTENTS

EDITORIAL:

SAVIN JOGAN: Our Attitude Towards Language 171

ARTICLES, STUDIES:

BOGDAN KAVČIČ: Empirical Study of Social Consciousness 174

ERNEST PETRIČ: Principles of International Law Concerning the Rights of Nations to Self-determination (and National Minorities) 187

PAVEL VINDIŠAR: Socialism, Social Equalities and Inequalities 204

VIEWS, GLOSSES, COMMENTS:

FRANC ŠETINC: Liberties Do Not Exist Beyond Concrete Social Relations 217

DRAGO KOŠMRLJ: The Hot Italian Spring 222

DISCUSSIONS ON MARXISM:

SLAVOJ ŽIŽEK: Jürgen Habermas's Reconstruction of Historical Materialism 230

INTERNATIONAL WORKERS'S MOVEMENT:

MOJCA DRČAR-MURKO: On Interpretation of Socialist Internationalism 254

THE WORLD OF TO-DAY:

STANE PAVLIČ: The New U. S. A. Government: Promisses and Acts 265

SCIENCE CONFERENCES:

ADOLF BIBIČ: Hegel and the Revolution in Portugal 282

REVIEWS, NOTES:

ANTON BEBLER: Nikola Ljubičić: Total National Defence — Strategy of Peace 287

FROM DOMESTIC REVIEWS 290

A SURVEY OF NEW BOOKS 291

BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 292

AUTHORS' SYNOPSES 295

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ:

САВИН ЮГАН: Наше отношение к языку 171

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ:

БОГДАН КАВЧИЧ: Эмпирическое изучение общественного сознания 174

ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Принципы международного права о праве народов на самоопределение (и нацменьшинства) 187

ПАВЕЛ ВИНДИШАР: Социализм, общественное равенство и неравенство 204

МНЕНИЯ, ЗАМЕТКИ, КОММЕНТАРИИ:

ФРАНЦ ШЕТИНЦ: Не бывает прав вне общественных отношений 217

ДРАГО КОШМРЛЯ: Жаркая итальянская весна 222

БЕСЕДЫ О МАРКСИЗМЕ:

СЛАВОЙ ЖИЖЕК: Реконструкция исторического материализма Юргеном Хабермасом 230

МЕЖДУНАРОДНОЕ РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ: МОЙЦА ДРЧАР-МУРКО: О толкованиях социалистического интернационализма 254

МИР СОВРЕМЕННОСТИ:

СТАНЕ ПАВЛИЧ: Обещания и действия нового американского правительства 265

НАУЧНЫЕ СОВЕЩАНИЯ:

АДОЛЬФ БИБИЧ: Гегель и португальская революция 282

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ:

АНТОН БЕБЛЕР: Никола Любичич — Всеобщая народная оборона, стратегия мира 287

По страницам отечественных журналов 290

Среди новых книг 291

Библиография книг и статей 292

Авторские синопсисы 295

Naš odnos do jezika

Narodni jezik je imel v vsej zgodovini slovenskega naroda, v njegovem boju za obstoj in za potrjevanje njegove lastne samobitnosti izredno pomembno vlogo. Bil je in je izraz ter merilo stopnje njegove kulturne smelosti in moči, pa tudi izraz nemoči, omahovanj, slepega privzemanja tujih izrazov in besednih tvorb, malomarnosti in površnosti. V jeziku najdemo plasti vseh dob in stanov, ki so zavestno ali nevede, s pisano in govorno besedo prispevali k njegovemu razvoju. V njem se zlasti jasno zrcali prispevek velikih pisateljev, mislecev in drugih ustvarjalnih ljudi našega naroda. Vse to skupaj je prispevalo, da imamo jezik, ki v splošnem more izraziti vse bogastvo in raznolikost, pa tudi protislovnost naše dobe, naše družbe in sveta, katerega del smo, čustveni svet in osebno stisko človeka.

Vprašanje pa je, kakšen je naš skupni odnos do tega jezika in kakšen kakovosten prispevek daje naša doba, pokolenje, ki danes živi, deluje in ustvarja, k njegovemu razvoju. Številne jezikovne in družboslovne razprave ter raziskave dokazujejo, da prelomna obdobja, revolucije in buren družbeni razvoj še posebej močno vplivajo na razvoj jezika; predenj postavljajo nove naloge, ki jih mora razmeroma hitro in učinkovito reševati. Gre predvsem za naloge, ki jih prinašata sodobna tehnološka revolucija in razvijanje posebnih ved in strok, po drugi strani pa za poglobljanje in utrjevanje naše samoupravne ureditve kot stopnje v razvoju socialistične revolucije.

Glede prvega spleta vprašanj smo pred zahtevno nalogo — kaj in na kakšen način sprejemati iz širokega sveta in kako pri tem delovati, da bomo izbrali res tisto, kar najbolj potrebujemo, ne pa tega, kar nam kdo vsiljuje. Kaj bo najbolj krepilo naše lastne ustvarjalne moči in nas v tej veliki svetovni izmenjavi idej in sporočil v kar največji možni meri postavljalo v vlogo enakopravnega sobesednika in pogajalca? V nič manjši meri velja to za jezikovni izraz te menjave: ali smo sposobni hitro, v duhu našega jezika oblikovati imena za stroje, izdelke, postopke, ki jih prevzemamo, ali pa se zaradi naše duhovne lenobe in površnosti sprijazniti s tem, da se čisto po nepotrebnem in čez vsako mero duhovno in kulturno kažemo kot privesek ali kolonija velikih, tehniško in denarno močnejših družb. Ali je potrebno, da nekatere nove stroke in vede že na

zunaj, v izrazju in celo v lastnem poimenovanju kažejo na našo pretirano odvisnost, malikovalsko zagledanost v vse, kar je tuje, našo šibko ustvarjalnost in neiznajdljivost?

Razvijanje naše samoupravne družbene ureditve — od samoupravljanja v temeljnih celicah družbe, družbenogospodarske ureditve, delegacij in položaja ter odgovornosti delegatov (odposlancev) do vloge zvezne skupščine — postavlja glede oblikovanja jezika naloge popolnoma drugačne vrste. V obdobju, ko smo šele uvajali nove samoupravne ustanove in odnose, smo lahko shajali z izrazi za podobne, v svetu že uveljavljene in preizkušene člene družbene ureditve. Kasnejši čas in zlasti obdobje po novi ustavi nam je postavilo neizogibno zahtevo, da po svoje, izvirno opredelimo vsebino in možnosti nove ureditve, za katero zaman iščemo uporabnih zgledov v zgodovini in v drugih sodobnih družbah. Treba je bilo oblikovati nove pojme in besedne zveze. Vprašati se moramo, ali smo pri tem imeli z vidika jasnega, klenega izražanja vselej srečno roko, ali so se te nove besedne tvorbe že udomačile in postale last slehernega delovnega človeka. Kaj smo napravili na tem področju za jezikovno vzgojo in izobrazbo ter zorenje najširših množic samoupravljalcev? Ali premalo razumljive besedne zveze pogosto ne zazvenijo kot fraza, ki bolj odbija kot pa priteguje in spodbuja ljudi za skupno delovanje? Ali se prav zavedamo vseh posledic dejstva, da naša samoupravna in politična ureditev tako široko kot še nobena dosedanja odpira vrata množicam delavcev in občanov, ki se doslej niso ukvarjali z urejanjem javnih zadev?

Z novim položajem človeka — delavca, ustvarjalca, samoupravljalca v zgradbi celotne družbe, z dejavnim pritegovanjem desetisočev novih ljudi v oblikovanje političnih stališč v delegacijah in skupščinah postajajo naše skupne naloge v skrbi za razvoj jezika še pomembnejše in odgovornejše. Podružbljanje politike na vseh področjih življenja ni več zgolj zamisel in cilj, temveč pomeni resničnost, ki ji moramo prilagoditi tudi naše dnevno politično izrazje. Hkrati pa bi moral tudi naš zborni in pogovorni jezik v večji meri izražati in odsevati ta koreniti prelom, ki smo mu priča. V jasni, preprosti, kleni besedi in skladju bo treba jasneje in ustrežneje opredeliti vsebino odnosov in delovanja, ki je bilo do včeraj pridržano za peščico poklicnih politikov, aktivistov in strokovnjakov.

Poraja se vprašanje, v kakšni meri smo skupno poskušali in znali pritegniti nove družbene delavce, odposlance, člane samoupravnih teles tudi k oblikovanju nove vsebine in načina izražanja, ki naj — kot na drugih področjih — delavcu in občanu zagotovi vlogo osebkca in tvorca dogajanja. Ob tem seveda ne gre za zapostavljanje nujne, nič manj pomembne, a vseeno bistveno drugačne vloge strokovnjaka — jezikoslovca. Kaj nam v teh prizadevanjih dajejo šola, oblike izrednega izobraževanja, tisk, radio in televizija? Ali dovolj odgovorno — s političnimi delavci vred, ki z javnimi nastopi v pomembni meri sooblikujejo dnevni politični jezik — upoštevamo znano Marxovo misel (iz tez o Feuerbachu) o tem, da je treba vzgojitelja samega (najprej) vzgojiti?

Taka in mnoga druga vprašanja se nam prepletajo v mislih, ko poskušamo dojeti sedanji položaj slovenščine v javnosti in ko si prizadevamo s skupnimi močmi prispevati k večji skrbi in odgovornosti vseh nas za njen razvoj. Prej zastavljena vprašanja pa nimajo namena dokazovati, da nismo na tem področju že marsičesa storili in še več dela dobro zasnovali.

Pismo izvršnega odbora takratnega glavnega odbora SZDL Slovenije o slovenščini pred dvanajstimi leti je pomenilo važno prelomnico v naši zavesti in družbenem obravnavanju ter odnosu do jezika kot kulturne in narodnostne vrednote. Ne glede na to, da takrat tudi odnosi enakopravnih jugoslovanskih narodov v skupni zvezni državi in njihova vloga ter odgovornost za delovanje federacije niso bili še tako jasno opredeljeni, kot so danes — kar je po svoje moralo vsaj posredno vplivati tudi na odnos do rabe slovenščine na naših tleh in v življenju federacije — smo se s takratnim pismom želeli obrniti predvsem k samim sebi, pozivajoč članstvo Socialistične zveze in delovne ljudi ter občane, naj poskrbijo za dosledno in pravilno rabo materinega jezika. Poznejši pozitivni premiki na tem področju — tako glede rabe jezika v poslovnem jeziku, na televiziji, pri organiziranju medrepubliških prireditvev in obveščanju javnosti kot tudi z možnostmi in ukrepi za dosledno enakopravno rabo jezikov vseh naših narodov v zveznih organih — gotovo niso zgolj sad pisma in pričakovanj, ki so bila takrat vsajena v oblikovanje in objavo tega pisma. Prav tako zanesljivo pa moremo trditi, da je objava pisma v vsem tem obdobju pomenila trdno oporišče vsem, ki so želeli in si prizadevali, da naša družba kot celota na tem področju še bolj celovito in korenito ter hitreje krene naprej, zavedajoč se, da se stopnja kulture in zrelosti vsake družbe med drugim razločno kaže tudi v njenem odnosu do narodnega jezika.

Nismo torej več na začetku, smo na sredi poti, po kateri kaže še bolj načrtno, vztrajno in zavzeto hoditi naprej. V ta okvir se vpenja tudi napovedano posvetovnje predsedstva republiške konference Socialistične zveze Slovenije in Slavističnega društva Slovenije, ki bo sklicano proti koncu leta. Na njem naj bi se dogovorili o delitvi dela in usklajevanju naporov vseh pristojnih organizacij in ustanov v naši družbi, ki imajo nalogo ohranjati, razvijati, plemenititi jezik in privzgajati ter razvijati pravilen odnos do jezika v javnem življenju. Že danes pa je jasno, da naš skupni odnos do jezika ne bo odvisen od enega samega dejanja, naj bo še tako široko in resno zamišljeno in izpeljano. Uspeh bo odvisen predvsem od tega, ali bomo vsi v javnosti delujoči, vse odgovorne ustanove povezano, enotno in načrtno ter zavzeto dan za dnem, na vsakem koraku uveljavljali pravilen odnos do jezika kot resno, ne zgolj strokovno, temveč predvsem splošno družbeno in tudi kulturno politično nalogo. Ta zahteva raste iz naše samoupravne socialistične družbene ureditve in uresničevanje te zahteve v pomembni meri prispeva k zagotavljanju nove vloge delovnega človeka v njej in v celotnem družbenem življenju.

BOGDAN KAVČIČ

Empirično proučevanje družbene zavesti

(Kritika anketne tehnike in intervjuja)

Rečemo lahko, da je splošni predmet empirične sociologije družbena stvarnost. Že Marx je pokazal, da je v globalni strukturi vsake družbe treba razlikovati tele prvine: a) ekonomsko strukturo družbe oziroma njeno realno bazo, b) pravno in politično nadgradnjo družbe in c) oblike družbene zavesti. Te tri skupine prvin so med seboj seveda dinamično povezane v celosten sistem, v katerem ima sicer ekonomska baza primarni pomen (vendar le »v končni fazi«), vendar se obe ostali skupini prvin ne postavljata v pasivno vlogo, ampak povratno vplivata tudi na bazo. Človek v zgodovini nastopa kot aktivno bitje družbene prakse. S svojim delom ustvarja pogoje za vse večje osamosvajanje od narave in postaja vse sposobnejši tudi za zavestno razvijanje svojih ekonomskih produktivskih sil.

Za empirično sociologijo lahko ugotovimo, da se je pri svojem praktičnem proučevanju družbene stvarnosti usmerila predvsem na družbeno zavest, na način mišljenja ljudi v dani družbi, manj pa se je ukvarjala s proučevanjem materialne podlage in drugih podlag oblikovanja te zavesti. V takšni usmeritvi empirične sociologije lahko vidimo teoretični odsev potreb razvite meščanske poznokapitalistične družbe, ki je že presegla najvišjo točko v svojem objektivnem razvoju in je njen vladajoči razred objektivno zainteresiran za ohranjanje obstoječega in preteklega stanja. Objektivno gre kapitalistična družba postopno toda nezadržno v propad, saj razvoj produktivskih sil vedno bolj terja spremembo temeljnega produktivskega odnosa. Odtod tudi poudarjanje pomena družbene zavesti in njenega proučevanja. Kapitalizem je kot eno izmed orodij oziroma sredstev, ki naj zavrejo ta propad, razvil tudi tako imenovano »industrijo zavesti«. Do skrajnosti je razvil oblike in sredstva vplivanja vladajočega razreda na družbeno zavest razredov s podrejeno vlogo v družbi, da bi tudi na ta način zavrl proces nastajanja novega, razvijanje prvin novih družbenih odnosov. »Industrija zavesti« se je usmerila predvsem h temu, da poudarja tiste dimenzije človekovega življenja, ki jih

poznokapitalistična družba lahko v izjemno visoki stopnji zadovoljuje. Uspešnost te industrije lahko vidimo v dejanskem obstoju družb, ki so usmerjene predvsem na porabo in ki človeka hkrati zožujejo na »eno dimenzijo«, na porabo.

Empirična sociologija, ki jo je razvila takšna družba, mora biti seveda »funkcionalna« glede na družbene potrebe. Kot je znano, se je empirična sociologija razvila predvsem v Združenih državah Amerike, od tam pa razširila na ostali kapitalistični in drugi svet. V socialističnih deželah je prišlo do uporabe empiričnih metod v sociologiji razmeroma pozno, v drugi polovici petdesetih let in v prvi polovici šestdesetih let. Takrat se začena pravzaprav množična uporaba pojmovnega in metodološko-tehničnega aparata empirične sociologije tudi pri nas.

Za empirično sociologijo, kakršno poznamo iz preteklosti in tudi še v sedanosti, je značilno, da se je omejevala predvsem na proučevanje stališč ljudi. Manj pa se je ukvarjala s proučevanjem njihovega dejanskega življenjskega položaja, z materialno podlago njihove dejanske družbene zavesti.

Nekatere pomanjkljivosti verbalnega merjenja stališč

Za merjenje stališč je empirična sociologija doslej uporabljala predvsem verbalne lestvice. Ti postopki za merjenje stališč omogočajo sorazmerno hitro in ceneno ugotavljanje stališč velikega števila ljudi. Navadno raziskovalci pripravijo lestvice, s katerimi bodo merili stališča do nekega objekta ali do vrste objektov. Nato dajo te lestvice populaciji ali reprezentativnemu vzorcu populacije, za katero želijo izmeriti stališče. Zbiranje individualnih ocen poteka ali na podlagi intervjuja ali v obliki ankete (kar je znatno hitreje in ceneje). Individualne odgovore potem nadalje obdelamo. Zaradi množice podatkov (ankete vključujejo tudi po več tisoč vprašanih, ki odgovarjajo na več desetih vprašanj) ankete obdelamo praviloma z računalniki.

Tak postopek merjenja stališč temelji na vrsti teoretičnih in tehničnih podmen, za katere pa vsaj pri merjenju stališč ni dokazano, da so izpolnjene. V nadaljevanju si bomo ogledali shematično nekatere bistvene teoretične in praktične pomanjkljivosti merjenja stališč.

1. Opisani način merjenja stališč kot prevladujoči način v sodobni meščanski empirični sociologiji temeljijo na prepričanju, da je nosilec stališča posameznik. Posameznika pojmuje kot neodvisnega od okolja, kot iztrganega iz okolja. Teorija sicer ne zanika vpliva različnih družbenih skupin, ki jim posameznik pripada, na oblikovanje njegovega odnosa do nekega zunanega objekta. Vendar je postopek ugotavljanja, merjenja stališč takšen, kot da se stališča oblikujejo neodvisno od socialne situacije. Postopek merjenja domneva, da so stališča enaka ne glede na okolje in da se ne spreminjajo glede na spremenjeno socialno situacijo. To pa ne ustreza stvarnosti, saj se posameznikov odnos do nekega ob-

jekta lahko zelo hitro spreminja glede na spremembo v okolju. Naj za primer navedem le, kako se spreminja odnos do ideologije s spremembo pripadnosti stranki.

Skratka, objektivno merjenje posameznikovega stališča bi moralo upoštevati tudi razmere, v katerih se stališče oblikuje.

2. Vsi postopki merjenja temeljijo na domnevi, da ima posameznik jasno stališče do danega razreda pojavov oziroma objektov. Ta domneva pa ni preverjena. Zato je povsem mogoče, da velik del populacije enostavno nima izoblikovanega stališča do objekta raziskovanja. V tem primeru dobimo v intervjuju in anketi veliko število odgovorov »ne vem«, v anketi pa še nadalje vrsto vprašanj, na katere enostavno ni odgovora. Da bi zmanjšali število odgovorov »ne vem« in število rubrik »brez odgovora«, so začeli uporabljati tehniko takoimenovane »prisilne izbire«. V navodilu za izpolnjevanje anket ali v navodilih za vodenje intervjuja praviloma srečamo navodilo, da mora vprašani odgovoriti na vsa vprašanja. Če pri vprašanih nimamo pripravljenega odgovora »ne vem« ali odgovora »neodločen«, »vseeno mi je« ipd., ampak samo alternativne odgovore (se strinjam ali ne strinjam), imamo opravka s tipičnim postopkom prisiljevanja v določen odgovor, četudi stališče posameznika ni izoblikovano. Pri tem je seveda razlika med izoblikovanim nedoločnim (srednjim) stališčem in pa neizoblikovanim stališčem.

Taki prisilni odgovori seveda še zmanjšujejo vrednost dobljenih rezultatov kot reprezentanta stališča skupine do določenega objekta. S »prisilno izbiro« prav nič ne zboljšamo rezultatov, ampak jih nasprotno poslabšamo, saj uvedemo vrsto dodatnih naključnih dejavnikov. Vendar je »prisilni odgovor« ena tipičnih potez v metodoloških postopkih empirične sociologije, ki vse odgovore, ki se ne skladajo s predvideno raziskovalno shemo in z na njeni podlagi izvedenimi kategorijami odgovorov, obravnava kot napake v odgovarjanju in ne kot napake v spraševanju.

3. Nadaljnja domneva merjenja stališč je, da ima posameznik izoblikovano, jasno stališče do objekta, in sicer na kontinumu zaželeno-nezaželeno oziroma dobro-slabo, ugodno-neugodno. Merski instrumentarij je torej usmerjen le na eno dimenzijo stališč, na evaluativno oziroma afektivno. Druge dimenzije teorija sicer priznava (kognitivno in akcijsko), vendar jih metode ne vključujejo. Proučevanje stališč je usmerjeno le v vrednotenje družbene realnosti, v proučevanje družbene zavesti kot sistema vrednotenja te realnosti. Teoretična utemeljitev, idejna podlaga metod za merjenje stališč je, da jemljejo družbeno stvarnost le kot sistem vrednot (Berger, 1974, str. 128).

Zgledovanje pri naravnih znanostih glede enodimenzionalnosti merjenja le na videz ustreza. Res je, da večina naravnih znanosti tudi meri enkrat le eno dimenzijo naravnih pojavov. Vendar lahko zaporedno merijo različne vidike in je izbira vidika, ki je predmet konkretnega merjenja, stvar znanstvene utemeljitve. Pri merjenju stališč pa je zadeva obrnjena. Merjenje evaluativne komponente stališč je edino merjenje,

ki je mogoče. Za druge komponente stališč ni ustrezne metode. Druge dimenzije stališč lahko lestvice merjenja stališč le nakažejo, ne pa tudi merijo.

Verjetno ne bo brez podlage trditev, da prav takšen vidik merjenja najbolj ustreza poznokapitalističnim družbenim sistemom. Merjenja stališč kažejo, koliko prebivalci vrednotijo svoje življenjske in družbene razmere v zaželeni smeri. Drugače rečeno, merjenja stališč so pravzaprav preverjanja uspešnosti mehanizmov vplivanja na človekovo zavest v teh družbah. To velja tako za merjenja na nacionalnih vzorcih kot tudi za merjenja stališč zaposlenih v industriji ali na drugih področjih dela. Kritična analiza nekaterih najpomembnejših raziskav v ZDA je na primer jasno pokazala vpliv interesov naročnikov na vrednotenje in vsebino raziskav (Berger, 1974, str. 139—162).

4. Teoretična podlaga tehnik merjenja stališč je tudi teza, da se stališče vedno nanaša na določene objekte ali simbole objektov v zaznavnem svetu posameznikov. O tem objektu ima posameznik lahko ugodno ali neugodno stališče. Ne more pa imeti obojega hkrati. Teorija in na njej temelječe metode merjenja stališč ne dopuščajo, da bi posameznik o istem objektu imel hkrati dve različni stališči, temelječi na različnih vidikih objekta, ki jih istočasno zaznava in ki imajo zanj različen pomen.

5. Metode merjenja stališč (lestvice za merjenja stališč) nadalje temeljijo na zahtevi, da posameznik izrazi svoje stališče kot točko na lestvici. Na lestvicah, ki vsebujejo verbalne odgovore, lahko izbere katerokoli izmed navedenih točk (na primer: se zelo strinjam, se strinjam, se ne strinjam itn.). Število teh točk je odvisno od dolžine lestvice. Pri grafičnih lestvicah je možnost za določitev položaja posameznikovega odgovora večja, saj je grafična skala kontinuum od najugodnejšega do najneugodnejšega odgovora in posameznik lahko postavi svoj odgovor na katerokoli točko tega kontinua. Vendar je pričakovan odgovor neka točka na lestvici. Če oseba postavi svoj odgovor med dve vrednosti na lestvici, se odgovor vrednoti glede na to, kateri točki je bližje. Vedno pa se zahteva odgovor v obliki točke (point estimation).

Proučevanja so pokazala, da je stališče posameznika le izjemoma ali pa tako rekoč nikoli ni točkovno določeno. Tej zahtevi se približa le stališče, ki je zelo ekstremno. Praviloma pa gre za intervale. Na tej podlagi so Sherif, Sherif in Nebergall (1965) postavili zahtevo, da je stališče posameznika do nekega objekta treba opredeliti: 1. tako, da se določijo meje, področje spremenljivosti; 2. tako, da se določijo meje oz. področje nesprejemljivosti, zavračanja; 3. tako, da se določi tudi področje neopredeljenosti. Šele takšna podoba posameznikovega stališča do določenega objekta ustreza njegovemu stvarnemu odnosu subjekta do objekta. Kot poročajo isti avtorji v omenjenem delu, so to tezo tudi eksperimentalno preiskusili in dobili potrditev zahteve po intervalni oceni.

6. Zahteva po intervalni oceni odpravlja še eno pomanjklivost teorije in metod merjenja stališč. Gre za to, da zlasti tehnike merjenja stališč niso

upoštevale tega, da ima objekt, glede katerega proučujemo stališča, lahko različen položaj v pomenski strukturi objektov v subjektovi zavesti. Objekt, glede katerega proučujemo stališča, je lahko za osebo (katere stališče proučujemo) zelo pomemben ali pa zelo nepomemben. Takšno je tudi stališče osebe. Lahko je zelo močno, zelo jasno opredeljeno, lahko pa je šibko, nepomembno. Proučevanja so potrdila, da vključevanje oseb s šibkim stališčem v proučevanje stališč zmanjšuje zanesljivost in veljavnost merjenja. Takšne osebe pogosto izbirajo tudi ekstremne odgovore, ki imajo zelo majhno prognostično vrednost. Isti odgovor osebe ima torej lahko zelo različen pomen glede na to, kakšen položaj zavzema objekt stališča v zavesti osebe.

Za stališča, katerih objekti imajo visoko pomensko vrednost za osebo in ki so torej jasno izoblikovana, je značilno, da imajo majhen interval sprejemljivosti (oseba sprejema le določeno oceno objekta), majhen interval neopredeljenosti in velik interval nesprejemanja oz. zavračanja (ocen o objektu). Velikost intervala neopredeljenosti je vedno znak neopredeljenega stališča. Zato lahko na primer pri nekem ideološkem fanatiku pričakujemo le ozko območje sprejemljivih ocen ideologije, kateri pripada, in velik interval nesprejemanja, zavračanja vseh drugih ocen. Nasprotno pa pri ideološko neopredeljenem človeku lahko pričakujemo velik interval neopredeljenosti in majhne intervale sprejemanja in zavračanja.

Pokazalo se je, da je poznavanje pomembnosti objekta za subjekt in opredeljenosti stališča pomemben dejavnik pri napovedovanju dejanskega ravnanja na podlagi poznavanja stališč. Teze so tudi eksperimentalno prekusili (Sample and Warland, 1973, str. 292—302).

7. To, da ankete posameznika izločajo iz skupine, da proučujejo le vrednostne komponente stališča, da zanemarjajo socialno okolje posameznika in družbene razmere njegovega življenja in delovanja in podobni dejavniki so skupno privedli do spoznanja, da na podlagi tako izmerjenega posameznikovega stališča ni posebno zanesljivo napovedovati njegovega dejanskega družbenega ravnanja. Ta pomanjkljivost se je v teoriji izrazila kot razlikovanje med stališčem in akcijskim stališčem. Akcijsko stališče naj bi bilo boljša podlaga za napovedovanje dejanskega ravnanja. Merili naj bi ga z vprašanji o predvidenem dejanskem subjektivem ravnanju. Eksperimentalno preverjanje (Sample and Warland, 1973) je potrdilo pomembnost tega dejavnika za napovedovanje dejanskega ravnanja. Vendar tudi takšno »akcijsko stališče« še ni povsem zanesljiva podlaga za predvidevanje dejanskega ravnanja.

Verjetno problem napovedovanja dejanskega ravnanja sploh ni razrešljiv, če ne upoštevamo družbenih razmer posameznikovega življenja. Človek je v svojem osvobajanju od narave vse bolj vezan na življenje v družbi in torej vse bolj odvisen od drugih ljudi. Njegova dejavnost vse manj poteka kot le individualno determinirana dejavnost, dejavnost po-

sameznika vse bolj vključuje vplive življenja v družbi, vplive formalnih in neformalnih skupin, katerim pripada.

8. Proučevanje stališč s pomočjo intervjuja in tudi ankete, pri kateri je spraševalec navzoč, je socialna interakcija. Pri tem gre za medsebojno vplivanje spraševalca in vprašanega, eden vpliva na reakcije drugega. To ne velja le za vprašanega, ampak tudi za spraševalca. Rezultat te interakcije vsebuje torej vzajemne vplive obeh partnerjev. Drugače rečeno, intervju in anketa z navzočnostjo anketarja sploh ne moreta biti instrument, ki bi dal objektivno, od situacije neodvisno sliko stališča posameznika (kar je ena izmed bistvenih zahtev tradicionalne empirične sociologije).

Poglejmo to socialno interakcijo malo podrobneje. Spraševalec navadno nastopa in se predstavi kot predstavnik neke institucije. Pri nas smo kot naročnika navadno uporabljali ali znanstveno institucijo ali pa politično organizacijo oziroma organe oblasti. V vsakem primeru že navedba institucije vpliva na odgovore. Če posameznik institucijo pozitivno ocenjuje, bo to drugače vplivalo na njegove odgovore, kot če jo ocenjuje negativno ali če je za njega brez pomena.

Spraševalec vpliva na vprašanega tudi z nekaterimi osebnimi znaki. Med pomembne znake bi vsekakor lahko prišteli spol, starost, izobrazbo, obleko, pričesko, jezik ipd. Pomembne so predvsem razlike med spraševalcem in vprašanim glede teh znakov. Mlad spraševalec lahko pri starejšem vprašancu zbudi občutek neresnosti. Dolgolasca ne sprejme ravno najbolje vprašanec, ki je bolj tradicionalno usmerjen glede mode, itn. Pri nas smo za spraševalce večinoma uporabljali dve kategoriji prebivalstva: študente in upokojene. Obe kategoriji imata svoje prednosti in pomanjkljivosti, kar vse vpliva na končni rezultat. Raziskovalna praksa je na primer pokazala, da imajo nekateri spraševalci stalne težave pri izvajanju raziskav. V organizacijah združenega dela nekaterim niso pomagali pri izbiri vzorca in organizaciji spraševanja, nekaterim je veliko oseb odklonilo sodelovanje, drugi so dobili izjemno veliko vprašalnikov brez odgovorov itn. Čeprav je pri vsakem praktičnem izvrševanju posamezne raziskave kazalo računati z nekim deležem takšnih pojavov, je vendarle koncentracija istih težav pri posamezniku zanesljiv znak njegovega vpliva na kumuliranje težav. Druga skrajnost so bili spraševalci, ki so bili skoraj brez težav. Ne samo, da so jih v organizaciji združenega dela dobro sprejeli in jim dali na razpolago potrebne podatke. Še več, bistveno so jim olajšali delo s tem, da so zagotovili potrebne razmere in komunikacije z delavci. S službenim avtomobilom so jih vozili od obrata do obrata, jim razkazovali proizvodni proces, jih vabili na kosila itn. Komulacija različnih znakov je bila predvsem vezana na spraševalce in le deloma tudi na organizacije. V istih organizacijah so različni spraševalci doživeli zelo različen sprejem.

Tako bi lahko v bolj ali manj anekdotski obliki še naštevali, kako različno lahko vpliva spraševalec. Vsekakor ni mogoče zanikati vpliva spraševalčevih osebnih lastnosti in fizičnih znakov na vprašanega.

Druga stran v socialni interakciji ob spraševanju z namenom, da merimo stališča, je vprašani. Za vprašanega velja, da: a) (vsaj delno) pozna namen spraševanja (saj mu ga mora spraševalec v začetku pojasniti); b) ve ali vsaj domneva, kakšne so posledice spraševanja. Spraševalec v začetku pogovora sam odgovori na ta vprašanja oziroma odgovore vsebuje uvodno pojasnilo. S tem pojasnilom naj bi spraševalec ustvaril ozračje sodelovanja, ustrezno »podnebje« med seboj in vprašanim. Vprašani lahko tem pojasnilom verjame ali pa ne verjame. Lahko verjame v obrazloženi namen raziskave, lahko pa ne verjame ali je celo prepričan, da imajo raziskovalci drug cilj, morda celo cilj, ki ga on sam ocenjuje za nepošten. Zato lahko vprašani zavestno nadzoruje svoje odgovore. Odgovarja tako, da bi pri spraševalcu o sebi ustvaril podobo, ki jo želi ustvariti. To pa seveda pači njegove odgovore in zmanjšuje njihovo realnost. Vse to skupaj vodi do razlik med tem, kaj oseba resnično misli, in tistim, kaj izjavi, da misli; med njenim resničnim stališčem do objekta in deklariranim stališčem. To razliko poznamo tudi kot razliko med javnim stališčem in zasebnim stališčem posameznika do istega objekta.

Vloga spraševalca pri merjenju stališč je sploh protislovna. To posebej ali najbolj izrazito velja za intervju. Na eni strani naj bi bil v skladu z navodili o obnašanju le nepristranski komunikator. Navodila dokaj strogo zahtevajo, da postavlja vprašanja v strogo določeni obliki in v predvidenem zaporedju, da jih ne preoblikuje (da ne bi vnašal svojega pristranskega razumevanja vsebine vprašanj), da jih ne komentira, da ne izraža svojega stališča itn. Vse z namenom, da bi dobil čimbolj »pravi« odgovor vprašanega, njegovo »resnično« stališče, nepristransko oceno ipd. Vse to izhaja iz zahteve po standardizaciji postopka zbiranja stališč. Strogo spoštovanje navodil naj bi zagotovilo enak postopek pri vseh spraševalcih (ki jih je pri večjih vzorcih tudi po nekaj deset ali prek sto) in s tem izločitev vpliva spraševalcev na odgovore. To izhaja iz zahteve, da mora biti zbiranje stališč neodvisno od trenutne situacije.

Na drugi strani pa so zahteve, da mora spraševalec vzpostaviti delovno ozračje, ozračje medsebojnega zaupanja in podobno. To pa zahteva, da se spraševalec prilagaja situaciji. Reakcije vprašanega so lahko drugačne kot je predvideno, in zahtevajo, da se spraševalec neposredno »znajde v situaciji«. Vprašani sprašuje za pojasnila, komentira vprašanja, postavlja dodatna vprašanja itn. Vse to zahteva prožnost v ravnanju. Gre torej za konflikt dveh vlog, točnega spoštovanja predvidenega postopka na eni strani in prožnega prilagajanja situaciji na drugi strani. Ti dve vlogi verjetno sploh nista združljivi in ni mogoče vnaprej predvideti primernega ravnanja spraševalca za vse situacije, ker teh situacij vnaprej enostavno ne poznamo. Zato tudi ni mogoče meriti učinkov takih situacij na rezultate. Vsak spraševalec je zato tudi prisiljen na strategijo ad hoc, ki jo pač opredeli glede na situacijo in je pri tem bolj ali manj uspešen.

Poseben problem je odnos spraševalca do objekta stališča. V skladu z zahtevo po standardiziranem postopku je navodilo, da naj ima spraše-

valec nevtravno stališče. Praktično pa se je pokazalo, da nevtralnega stališča (niti »za« niti »proti«) o danem objektu pravzaprav ni. V skladu z zahtevo po dobrem delovnem ozračju in medsebojnem zaupanju med spraševalcem in vprašanim se pogosto zgodi, da vprašani kot »uslugo« za to, da pove svoje stališče, pričakuje, da bo tudi spraševalec povedal svoje stališče. Če potem spraševalec izrazi nevtravno stališče, tako kot so ga naučili, lahko izzove zelo neugodne posledice za nadaljnji potek intervjuja. Če ima vprašani zelo izoblikovano in ekstremno stališče, bo pravzaprav tudi nevtravno stališče ocenil kot nasprotno stališče. Takšna situacija pomeni konflikt med vprašanim in spraševalcem, ta pa tudi vpliva na končni rezultat. Če pa se bo spraševalec strinjal z vprašanim, bo vprašani praviloma radikaliziral svoje stališče, kar je spet odklon od njegovega prvotnega stališča. Skratka, v podrobnostih se potrjuje načelo, da je intervju socialna interakcija, rezultat pa pod vplivom obeh strani, ki v intervjuju nastopata. Vse te vidike intervjuja so že eksperimentalno prekusili (primerjaj: Berger, 1974); poskusi so potrdili njihov vpliv na odgovore, potrdili pa so tudi, da njihovega vpliva ne moremo vnaprej predvideti.

9. Te vplive spremlja tudi vpliv spremenjene situacije, v kateri poteka intervju ali anketa. Vprašani navadno odgovarja v posebnem prostoru ločen od drugih ljudi. Če je oblika merjenja intervju, potem sta vprašani in spraševalec v prostoru praviloma sama. Pri anketi je lahko navzočih več vprašanih, vendar med njimi ni stikov — vsak odgovarja zase, ločeno od drugih. Kadar merimo stališča v delovni organizaciji, razgovor ali anketiranje praviloma ne poteka na delovnem mestu, ampak v pisarni ali sejni sobi, kar spet lahko vpliva na izražena stališča.

Metodologija merjenja stališč posebej zahteva, da odgovarja vsak vprašani ločeno od ostalih. Med vprašanimi ne sme biti posvetovanj, stikov itn. Vsak odgovarja zase, tako kot on misli itn. Ta položaj pa je povsem drugačen kakor dejansko izražanje stališč in zlasti kakor dejansko delovanje. Posameznik v samoupravni družbi nastopa organizirano, povezano z drugimi. Delavec v temeljni organizaciji odloča in sprejema sklepe glede ustvarjanja in delitve dohodka in odločitve z drugih področij neposredno, vendar enakopravno in skupno z drugimi delavci. Individualna stališča kot izraz individualnih interesov se tako srečajo in vzporejajo s stališči drugih delavcev in interesi drugih delavcev. Tako pride do uskladitve stališč enakopravnih sodelavcev. Dejansko aktivnost torej določa uskladitev interesov, medsebojni vpliv stališč ne le delavcev v temeljni organizaciji ampak tudi stališč širše družbene skupnosti.

Zato značilnosti situacije merjenja stališč, kakršno zahteva meščanska sociologija, ne ustrezajo naši družbeni stvarnosti.

10. Intervju in anketa sta socialna interakcija, v kateri partnerja nista v enakopravnem položaju. Vloga spraševalca je nadrejena vlogi vprašane. Spraševalec opredeljuje okoliščine in obliko ugotavljanja stališč, določa »pravila igre«, postavlja vprašanja itn. Vprašani je v pasivni vlogi,

njegova dolžnost je, da reagira v skladu z navodili in pričakovano vlogo, ki mu jo je dodelil spraševalec. Njegova aktivnost se kaže v tem, da izpolnjuje navodila, svoboda pa v tem, da izbira med opredeljenimi odgovori pri anketi; pri intervjuju pa spraševalec celo sam kategorizira njegove odgovore. Vprašani je torej v izrazito podrejenem položaju. Njegov položaj pri ugotavljanju stališč je podoben njegovemu družbenemu položaju v deželah poznokapitalistične, meščanske demokracije. Ima sicer »popolno svobodo« delovanja, vendar po pravilih in v okviru, ki mu ga postavljajo drugi.

Zato je vprašanje o motiviranosti vprašanega, da bi odgovarjal, vedno pomembnejše vprašanje. To motivacijo poskušajo po svetu in tudi pri nas zbuditi s prepričevanjem, da je to prispevek k znanosti, k razumevanju in proučevanju določenih vrst odnosov, kot pomagalo k urejanju razmer v organizaciji združenega dela, krajevni skupnosti, občini, republiki itn. Skratka, raziskovalec skuša motivirati vprašanega, zbuditi pri njem oceno, da je odgovarjanje pomembno dejanje in ga na ta način ne le prepričati, da odgovarja, ampak da se drži opredeljenih pravil. Zlasti, če gre za ugotavljanje stališč o zadevah, ki so pomembne za vprašanega, lahko pričakujemo tudi notranjo motiviranost vprašanega samega, ki želi izraziti, pojasniti svoje stališče; polemizirati s stališči drugih, dokazovati pravilnost svojega itn.

Izkušnje, ki sem jih dobil v več kot petnajstletnem sodelovanju v raziskavah, v katerih smo zbirali ocene, mnenja, stališča itn. pri nas kažejo na spreminjajoč se odnos do anket, intervjujev in podobnih oblik zbiranja podatkov. V začetku ob prvih empiričnih socioloških raziskavah, je bila pripravljenost vprašanih na odgovarjanje velika. Spraševanje je bilo nekaj novega in je bilo že samo na sebi zanimivo. Nadalje je marsikateri občan, delavec itn. le redko doživel, da ga je kdo vprašal za mnenje, in je zato z veseljem odgovarjal. Šlo je torej za novo metodo, ki je bila že zato zanimiva, obenem pa so bila nanjo vezana tudi pričakovanja o tem, da je morda uspešno sredstvo za urejanje problemov, ki jih tudi v naših razmerah nikdar ne manjka.

Postopno pa se je odnos do spraševanja spreminjal. Na eni strani zato, ker so se sorazmerno hitro razvijale oblike neposrednega samoupravljanja in je bilo vse več možnosti za neposredno izražanje stališč. Možnosti neposrednega sodelovanja pri upravljanju so marsikje že povsem zadovoljile potrebe. Nadalje je povezovanje odločanja z odgovornostjo za odločitve postavilo nove okvire delovanju posameznika. Predlogi, zahteve, ocene itn. postajajo mnogo bolj pretehtani, celostni in odgovorni. Vrsta oblik neposrednega sodelovanja pri reševanju skupnih zadev prav zahteva od posameznika, da je aktiven. Tako so potrebe posameznika po družbeni aktivnosti kanalizirane z rednimi oblikami odločanja v družbi.

Na drugi strani pa raziskave stališč niso v pričakovani meri ali pa — kar je še pogostejše — sploh niso vplivale na razreševanje problemov ljudi. Zato je vse pogostejše vprašanje: »Zakaj naj odgovarjam, nimam

časa za to, pridite drugič . . . » Takšni odgovori ne izvirajo iz bojzani pred odgovarjanjem, ampak iz neustrezne ocene o smiselnosti postopka. Tudi če gre za raziskave z znanstvenimi cilji, se praviloma pokaže, da uvodna pojasnila niso dovolj za to, da bi si vprašani ustvaril neko predstavo o vsebini raziskave.

Izkušnje so nadalje pokazale, da je stopnja izobrazbe vprašanega (in s tem povezan družbeni položaj) praviloma v negativni zvezi s pripravljenostjo na odgovarjanje. Delavci v neposredni proizvodnji so še vedno v dosti večji meri pripravljeni sodelovati kot pa intelektualci. Seveda pa je pripravljenost za sodelovanje velika pri vseh, če vidijo v raziskavi tudi svoj interes.

Na splošno bi lahko rekli, da se zanimanje za raziskave stališč zmanjšuje. Posamezniki in organizacije združenega dela te raziskave vse pogosteje odklanjajo. V organizacijah združenega dela gre včasih tudi za bojazen, da bi kdo od zunaj »vtikal nos v njihove zadeve«.

11. Na kakovost odgovorov vpliva tudi sestava vprašanj, zaporedje vprašanj ipd. Za ta namen so izdelali več postopkov, ki naj bi olajšali odgovarjanje in zagotavljali večjo kakovost odgovorov. Prehajanje od splošnih vprašanj na posebna, vključevanje tako imenovanih filterskih vprašanj in sprostitev vprašanj; vključevanje temeljnih vprašanj med ostala; olajševanje odgovarjanja s predpostavljanjem neke dejavnosti (»Kolikokrat tepete ženo?« namesto: »Ali tepete ženo?«); tako imenovana projektivna vprašanja itn. Iskrenost odgovorov naj bi povečali s tem, da zagotovimo anonimnost itn. itn. Vrsta takih ukrepov seveda lahko prispeva k zmanjšanju pomanjkljivosti verbalnega ugotavljanja stališč, ne more pa jih odpraviti. Učinkovitost teh ukrepov je v različnih situacijah različna, različna pri različnih ljudeh. Največja pomanjkljivost takih ukrepov je nedvomno to, da njihovih učinkov ne moremo predvideti. Zato problem nadzоровanja vpliva naključnih in sistematičnih situacijskih dejavnikov ostaja načelno nerešen. Zato za intervju in anketo pogosto srečamo oznako, da je to »umetnost« (ne pa znanost).

12. Objektivnost verbalnega merjenja stališč zmanjšujejo tudi težave zaradi uporabljenega jezika. Jezik je sredstvo sporazumevanja med ljudmi. Vendar je sporazumevanje mogoče le, če vprašani in spraševalec govorita povsem enak jezik. Drugače rečeno, če imajo uporabljeni izrazi za oba enak pomen. V vprašanjih uporabljeni izrazi morajo imeti tudi za vprašanega isti smisel, kot ga je predvidel sestavljalec vprašanj. Enako pravilo velja tudi za odgovore, le da v nasprotni smeri.

Vprašanje jezika je na prvi pogled enostavno in lahko rešljivo vprašanje, saj pričakujemo, da vsi Slovenci govorijo slovensko, vsi Angleži angleško itn. Vendar so podrobnejše raziskave pokazale vrsto problemov, ki nastajajo pri verbalnem merjenju stališč prav zaradi uporabljenega jezika. Ne le da se na različnih teritorialnih področjih oblikujejo različna narečja, ki se včasih med seboj tako razlikujejo, da se pripadniki različnih narečij v okviru istega jezika težko sporazumejo med seboj. Tudi različni

družbeni razredi in sloji razredov govornijo do neke mere svoj jezik. Kot smo videli, pa postopki intervjuja in anketiranja zahtevajo strogo enake pogoje tudi glede formulacije vprašanj. Ta vprašanja so navadno v knjižnem jeziku kot skupnem jeziku nekega naroda. Vendar sta poznavanje tega jezika in njegova praktična uporaba odvisna od šolske izobrazbe, poklica, delovnega mesta, socialnega okolja, v katerem posameznik živi, in še od vrste podobnih dejavnikov.

Jezika posameznih socialnih skupin se ni mogoče naučiti drugače kot v praktičnem življenju. Zato tudi ni pričakovati, da bi bili načrtovalci raziskav, posebno takih, ki zajamejo vzorec iz celega naroda, sposobni prevesti vprašanja v skupinsko specifične jezike. Takšno prevajanje je praviloma mogoče le, kadar gre za posamezno skupino, za majhno število skupin s skupinsko specifičnim jezikom; pri velikih populacijah takšnih skupin niti ne poznamo in bi njihovo indentificiranje zahtevalo posebne raziskave. Prav tako ni enostavno identificirati skupinsko specifični jezik posameznika. Zato obstaja velika nevarnost neenakega razumevanja vprašanj in odgovorov med vprašanim in spraševalcem.

Za rešitev tega vprašanja so predlagali dve rešitvi. Po eni naj bi bile besede, uporabljene v vprašanjih, le tisti del jezika, ki je skupen, ki ima enak pomen za vse vključene skupinsko specifične jezike. To pa je verjetno prevelika omejitev, saj bi obsežne raziskovalne problematike ne mogli vključiti v raziskave, tudi če bi to skupno jezikovno podlago skupinsko sprecificiranih jezikov poznali. Drugi predlog pa je, da bi opredelili le vsebino, ne pa tudi oblike vprašanj. Konkretna formulacije naj bi prepuščali spraševalcem samim. Ta predlog očitno grobo odstopa od zahteve po standardiziranem postopku in vnaša dodatne vplive, ki bi zmanjševali objektivnost podatkov.

Problem slabega razumevanja uporabljenega jezika je še pomembnejši za dejansko družbeno aktivnost kot za študij stališč. S tega vidika postavljajo samoupravni družbeni odnosi pred delavca in druge občane še večje zahteve. Hitro širjenje zahtev po povečevanju družboslovnega in ekonomskega znanja, potrebnega za upravljanje, je bila tudi zahteva po obvladovanju vrste novih pojmov, ki so sicer rezervirani za specialiste iz posamezne stroke. Iz raziskav obveščенosti in vpliva znanja na samoupravno dejavnost imamo nekatere podatke, ki kažejo tudi na stopnjo razumevanja oziroma nerazumevanja nekaterih pojmov. Tako so npr. v eni izmed raziskav, ki so jo naredili sredi šestdesetih let, ugotovili, da med člani delavskih svetov industrijskih podjetij le 29,1 % pravilno odgovarja na vprašanje, kaj je investicijsko vzdrževanje, le 27,7 % na vprašanje kaj so obratna sredstva, 39,2 % na vprašanje, kaj so anuitete itn. (povzeto po Kavčič, 1972, str. 160).

Za našo družbeno in zlasti politično misel v zadnjih desetletjih je značilno hitro uvajanje novih pojmov. Novi pojmi seveda potrebujejo precej časa, da se »udomačijo« ne le med strokovnjaki, ampak tudi med širšimi sloji prebivalstva. Tako je na primer v empirični sociologiji v šestdesetih

letih prišlo do velike razširitve teorije vpliva in merjenja porazdelitve vpliva. Praktično so skoraj vsi jugoslovanski sociologi, ki so se ukvarjali z empiričnim raziskovanjem, uporabljali tudi tehniko merjenja porazdelitve vpliva (in ne le sociologi). V eni izmed raziskav smo poskušali tudi ugotoviti, koliko delavci razumejo vsebino pojma »vpliv« enako kot raziskovalci. Pojmovanje vpliva smo vključili v dvanajst stavkov, med katerimi so nekateri vsebovali pravilne, drugi pa napačne (delne) opredelitve vpliva. Empirično preverjanje je pokazalo, da je večino sodb pravilno opredelilo za pravilne ali napačne le okrog 60 % reprezentativnega vzorca zaposlenih v industriji in rudarstvu v Sloveniji (»najlažja« sodba je dobila 75 % pravih ocen, »najtežja pa le 43 %) (Kavčič, 1972, str. 68).

Ne samo strokovni, ampak tudi dnevno politični jezik sredstev množičnega obveščanja pri nas sta obremenjena z uporabo tujk verjetno bolj kot pri svetovnih jezikih. Široko uporabo tujk pa spremlja nizka stopnja razumevanja njihovega pomena. Ena izmed raziskav službe za študij programa RTV Ljubljana je na primer pokazala, da je pri pojmu stabilizacija pravilno definicijo prepoznalo le 40 %; 45 % za resolucijo; 39 % za devalvacijo; 32 % za inflacijo; 55 % za integracijo; 43 % za aktualnost; 34 % za amandma; 43 % za kontinuiteto; 52 % za evidentiranje; 27 % za infrastrukturo; 38 % za akumulacijo; 30 % za etatizem; 56 % za emigracijo in 43 % za nacionalizem (Kavčič, 1974, str. 50). Podatki veljajo za odrasle Slovence.

Verjetno bi lahko navedli še vrsto podobnih podatkov iz različnih raziskav. Podatki nedvomno opozarjajo, da problem jezika, ki ga uporabljamo tudi pri raziskovanju in merjenju stališč, ni izmišljen problem. V prihodnje bi mu kazalo posvetiti več pozornosti in tudi raziskav.

13. Merjenje stališč in sprememb v stališčih ni ustrezna metoda za spremljanje sprememb v objektivni stvarnosti. Stališča so pridobljena, torej naučena in zato spremenljiva. Prav njihova relativna trajnost (»relativno trajen odnos do razreda objektov...«) je mnoge avtorje zavedla v prepričanje, da se v spremembi stališč kažejo spremembe v objektu. To posebej velja za spreminjanje družbenih odnosov.

Čeprav je literature o spreminjanju stališč in eksperimentalnega materiala na tem področju sorazmerno malo, vendarle lahko opredelimo tri glavne načine spreminjanja stališč (Bandura, 1969, str. 599—613).

a) Spreminjanje stališč na podlagi izpostavljenosti osebe (nosilca stališča) prepričevalnim komunikacijam. Ta postopek najbolje ponazarjajo različni reklamni oz. propagandni postopki.

b) Strategija drugega prijema temelji na vplivanju na spremembo čustvenega odnosa subjekta do objekta in prek tega na vedenjske izraze stališča ter končno na stališče samo. Tipičen primer za takšno spreminjanje stališč je stalno povezovanje nekega objekta z dražljajem, ki je recimo neprijeten. Zaradi povezovanja obeh pride do spremembe stališča.

c) Tretji način pa temelji na prepričanju, da spremembe v dejanskem vedenju vodijo tudi do spremembe stališča. Teoretična podlaga temu na-

činu, ki je bil verjetno najpogosteje uporabljen v eksperimentalnih studijah, je prepričanje, da stališča in dejansko obnašanje težijo k temu, da se organizirajo na smiseln in racionalen način ter da se uskladijo. Sprememba v dejanskem ravnanju naj bi v skladu s temi teoretičnimi izhodišči vodila tudi do spremembe stališča.

Spremembe v objektu stališča torej nikakor niso edini in niti ne glavni vir spremninjanja stališča. Stališče se oblikuje na podlagi tega, koliko neki pojav, dogodek, ali splošno rečeno objekt stališča izpolnjuje subjektova pričakovanja. Stališče do razvitosti samoupravnih odnosov se na primer oblikuje kot razmerje med pričakovanim in dejanskim stanjem. Oblikuje se torej glede na to, koliko se subjektive izkušnje skladajo z njegovimi pričakovanji o kakovosti teh odnosov. Spreminjanje stališča je posledica spremembe v tej skladnosti. Skladnost pa se ne poveča, če se ob večjem uresničevanju pričakovanj povečajo tudi pričakovanja sama. Tako so recimo v eni izmed raziskav v raziskovalnem centru za samoupravljanje pri slovenskih sindikatih spremljali oceno, stališče do samoupravne urejenosti v slovenski industriji in rudarstvu od leta 1969 do 1973 (še neobjavljeni podatki). Kljub temu, da je v tem času prišlo do dejanskega napredka v samoupravni urejenosti družbe in organizacij združenega dela, se to ni enoznačno opazilo v spreminjanju stališč o samoupravni urejenosti.

14. Metode merjenja stališč so občutljive tudi na uporabljeno metodo obravnavanja z anketo ali intervjujem zbranih podatkov. Različni načini preračunavanja odgovorov posameznikov v poprečne odgovore cele skupine (vzorca) lahko vodijo do različnih rezultatov; transformacija podatkov iz različno dolgih lestvic na enotno lestvico ni mogoča itn. Skratka, primerljivi so le podatki, ki smo jih dobili s strogo enako metodologijo v vseh fazah raziskovalnega postopka.

Teh nekaj pripomb o postopkih zbiranja podatkov z anketo oz. intervjujem zgovorno nakazuje omejenost njihove uporabnosti. Hkrati govori o nujnosti, da empirična sociologija pri nas razvije nove raziskovalne metode.

OMENJENA LITERATURA:

1. Bandura A.: *Principles of Behavior Modification*; Holt, Rinehart and Winston Inc., New York 1969.
2. Berger H.: *Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit*; Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1974.
3. Kavčič B.: Koliko se med seboj razumemo; RTV Ljubljana, Služba za študij programa, Bilten št. 3, 1974, str. 45—54.
4. Kavčič B.: Sodobni sociološki problemi samoupravljanja v podjetjih; Delavska enotnost, Ljubljana 1972.
5. Sample and Warland R.: Attitude and Prediction of Behavior; *Social Forces*, 51, marec 1973.
6. Sharif C. W., Sharif M., Nebergall R. E.: *Attitude and Attitude Change*; Saunders Company, Philadelphia 1965.

ERNEST PETRIČ

Samoodločba in narodne manjšine

Geneza načela o samoodločbi narodov

Načelo o pravici narodov do samoodločbe* ima svojo zgodovino, ki sega v obdobje buržoaznih revolucij, francoske še posebej. Kot poudarjeno politično načelo je bilo prisotno v prelomnih in zaostrenih obdobjih 19. in 20. stoletja. V njem se kondenzirano izražajo zahteve nesvobodnih narodov zoper obstoječi »legitimni«, nasilni državni in mednarodni »red«. To eksplozivno politično načelo, ki je živo nasprotje načelu legitimnosti, od vsega začetka kaže svojo politično ost zoper obstoječi državni in mednarodni red; izraža, lahko bi rekli, zahteve narodov zoper obstoječe države.

Dobro stoletje in pol spremljajo mednarodno življenje zahteve po uveljavitvi samoodločbe; še zlasti v prelomnih in kriznih obdobjih. Zahteve po realizaciji samoodločbe se kažejo kakor zahteve nekaterih evropskih narodov po združitvi v prejšnjem stoletju (npr. Italija, Nemčija, Poljska), kot zahteve v večnacionalne »ječe narodov« vkljenjenih narodov po lastni državnosti in razbitju »legitimnih imperijev« (Avstroogrške, Rusije, Turčije) pa vse do poenostavljenih zahtev, naj bi se reševala vsa sporna mejna vprašanja, izvedli plebisciti med prizadetim prebivalstvom. In seveda je zahteva po samoodločbi narodov dobila najnovejšo vsebino z zahtevo po odpravi vsakršne oblike kolonializma in neokoloni-aliistične dominacije.

Ideja o samoodločbi narodov je bila dobro stoletje in pol stalna zahteva naprednih družbenih sil. Bila je nenehno prisotno sredstvo v političnem arzenalu tistih družbenih sil in političnih gibanj, ki so se borila za emancipacijo zatiranih narodov in ljudi. Seveda je to politično načelo zato bilo ne le predmet stalnih političnih kontroverz, temveč tudi predmet znanstvene obravnave, v vsej tisti protislovnosti, ki je značilna za znanstveno obravnavo politično tako občutljivih tem.¹

* Razprava je del študije »Mednarodno pravno varstvo narodnih manjšin«, ki bo izšla pri založbi Obzorja v Mariboru.

¹ Med novejšo literaturo o samoodločbi velja omeniti: G. Decker, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, Göttingen 1955; K. Rabl, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, Köln

V OZN načelo o pravici narodov do samoodločbe ni le predmet pogostih omemb in razprav ob konkretnih zahtevah po samoodločbi, temveč je načelo o pravici narodov do samoodločbe dobilo svoje mesto v številnih resolucijah in deklaracijah. Med njimi je potrebno omeniti vsaj: G. S. Res. 637 (VII), z dne 16. 12. 1952, imenovano: The Right of Peoples and Nations to Self-determination (Pravica ljudstev in narodov do samoodločbe); G. S. Res. 1514 (XV), z dne 14. 12. 1960, imenovano: Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples (Deklaracija o zagotovitvi neodvisnosti kolonialnim deželam in ljudstvom); G. S. Res. 1803, (XVII), z dne 14. 12. 1962, imenovano: Declaration on Permanent Sovereignty over National Resources (Deklaracija o stalni suverenosti nad naravnimi bogastvi); čl. 1. obeh konvencij OZN iz l. 1966 o človekovih pravicah,² in seveda še posebej Res. G. S. 2625 (XXV), z dne 24. 1. 1970, imenovano: Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Cooperation among States in accordance with the Charter of the UN (Deklaracija o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami na temelju ustanovne listine OZN). Pogosto se sklicujejo nanj države tudi zunaj OZN, naj si gre za unilateralne,³ bilateralne⁴ in zlasti za multilateralne izjave o priznavanju k temu načelu. Med slednjimi naj omenimo afro-azijsko konferenco (Bandung) in vse dosedanje konference šefov držav in vlad (Beograd, Kairo, Lusaka, Alžir, Colombo) neuvrščeni-
nih držav.

Upoštevajoč prakso držav in zlasti upoštevajoč dejstvo, ki se med drugim kaže tudi ob glasovanjih v organih OZN,⁵ da pravzaprav ni

1973; Studien und Gespräche über Selbstbestimmung und Selbstbestimmungsrecht, München 1964; M. Bulajić, Pravo na samoopredeljenje, Beograd 1963; A. Magarašević, A View on the Self-determination in International Law; Jugoslovska revija za mednarodno pravo, Beograd 1956; B. Meissner — T. Veiter, Das Selbstbestimmungsrecht nach sowjetischer und westlicher Lehre: Völkerrechtliche Abhandlungen, I. Wien 1967; W. Hofer, Das Selbstbestimmungsrecht der Völker in westlicher und kommunistischer Sicht, v: Jus Gentium, No. 10, Thessaloniki 1967; G. Scelle, Reflexion sur le droit des peuples a disposer d'eux memes, v: Spiropoulos Festschrift, 1957; R. Arzinger, Das Selbstbestimmungsrecht in allgemeinen Völkerrecht der Gegenwart, Berlin (DDR) 1966. Umozurike Oji Umozurike, Self-Determination in International Law, Hamden, (Conn.) 1972; M. K. Nawaz, Bangla Desh and International Law, v Indian Journal of International Law, št. 2/1971; I. Škrabalo, Pravo naroda na samoodrednjeje i mednarodna zajednica, v: IRMP, št. 1—2 1976, str. 47 i. d.; dela V. I. Lenina o nacionalnem vprašanju, zlasti njegova razprava iz l. 1914 o pravici narodov do samoodločbe (V. I. Lenin, Izbrana dela, II. zv., str. 291—358, CZ, Ljubljana 1949), so vsekakor temelj marksističnega proučevanja samoodločbe narodov.

² »International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights« in »International Covenant on Civil and Political Rights«, obe aneks k G. S. Res. 2200 (XXI).

³ Npr. ustava Communauté Française z dne 28. 9. 1958; poglavje X. ustave Burme z dne 4. 1. 1948; ustava SFRJ iz l. 1974, temeljna načela (I) in vse prejšnje ustavne ureditve nove Jugoslavije.

⁴ Npr. anglo-egiptski sporazum o Sudanu iz l. 1953.

⁵ Tako je npr. l. 1951 še 11 delegacij glasovalo proti prvemu stavku čl. 1 Konvencij OZN o človekovih pravicah, ki opredeljujejo pravico do samoodločbe, l. 1955 pa nobena več.

države, ki bi v načelu še oporekala pravici narodov do samoodločbe,⁶ moremo kot zelo čvrsto postaviti trditev, da načelo o pravici narodov do samoodločbe danes ni več le politično načelo, temveč pravno načelo, eno temeljnih načel sodobnega mednarodnega prava.⁷ »Pravno« je to načelo postalo v trenutku, ko je bilo vključeno v temeljni akt sodobnega mednarodnega prava, v ustavno listino OZN. Kasnejša praksa držav in njegova pogosta omemba v raznih dokumentih, sprejetih v organih OZN, le potrujeta dejstvo, da je danes to načelo pravni princip; in seveda prispevata k lažjemu opredeljevanju njegove vsebine.

Značilna je dikcija Deklaracije o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami v skladu z ustanovno listino OZN (Res. G. S. 2625 (XXV) iz l. 1970), v kateri je govor o »načelih mednarodnega prava« in ki poudarja: »Načela ustanovne listine (torej tudi načelo o samoodločbi narodov iz čl. 1/2 točk. ustanovne listine, op. E. P.), ki so utelešena v tej deklaraciji, so temeljna načela mednarodnega prava in so zato vse države dolžne slediti tem načelom v mednarodnem ravnanju in razvijati medsebojne odnose na temelju doslednega spoštovanja teh načel.«

Jugoslovanska doktrina ne dvomi o »pravnosti« načela o pravici narodov do samoodločbe. Tako M. Bulajič⁸ že l. 1963 piše, da je s tem, da je »pravica do samoodločbe vnesena v pakte o človekovih pravicah, in s sprejemanjem kasnejših priporočil o mednarodnem spoštovanju pravice narodov in nacij do samoopredelitve . . ., to načelo končno in brez dvoma postalo pravilo mednarodnega prava«. Še odločneje trdi to npr. I. Škrabalo, ko piše, da imamo lahko danes načelo o pravici narodov do samoodločbe za »novo, temeljno institucijo mednarodnega prava«.⁹

Če pa je načelo o pravici narodov do samoodločbe del veljavnega mednarodnega prava, eno izmed načel tega prava¹⁰ — podobno kot so to druga načela mednarodnega prava, npr. načelo o enakopravnosti držav, načelo o nevmešavanju, načelo o spoštovanju človekovih pravic — so države mednarodnopravno dolžne pri svojem ravnanju to načelo spoštovati. Ne gre zanikati, da je v manjšem delu literature še najti dvome o

⁶ J. Kunz, *The Principle of Self-determination of Peoples, particularly in the Practice of the UN*, v: *Studien und Gespräche über Selbstbestimmung und Selbstbestimmungsrecht*, Bd. I., München 1964, str. 133: »Zares je danes težko najti državnika, ki ne bi sprejemal in hvalil tega načela.«

⁷ Nrp. A. Verdross, *Völkerrecht*, 5. izd., Wien 1964, str. 576, ga označuje kot »Baugesetz der Staatengemeinschaft«; G. Decker, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, Göttingen 1955, str. 342, pa kot »Grundprinzip der internationalen Ordnung«.

⁸ M. Bulajič, *Pravo na samoopredeljenje*, Beograd 1963, str. 121; glej tudi M. Bartoš, *Prestanjanje prava na samoopredeljenje iz političnega u pravni princip*, v: *Medjunarodni problemi*, št. 2/1953, str. 129—141.

⁹ I. Škrabalo, *Pravo naroda na samoodređenje i međunarodna zajednica*, v: *JRMP*, št. 1—2/1976, str. 47.

¹⁰ *Kurs medjunarodnoga prava*, Moskva 1966, str. 140. opredeljuje pravico do samoodločbe narodov kot normo mednarodnega prava.

pravni naravi načela o pravici narodov do samoodločbe. Obstojе posamezna mnenja, ki temu načelu oporekajo pravni značaj.¹¹

Še manj pa velja prezreti, da so bila ta mnenja takoj po l. 1945 še dokaj pogosta, danes pa so vse redkejša in že precej osamljena.¹² Oji Umozurike v svoji študiji o samoodločbi v luči mednarodnega prava točno povzema stališča mednarodnopravne doktrine, ko piše, da pisci iz »komunističnih dežel in pisci iz nevezanih dežel, katerih večina so nedavno bile kolonije, obravnavajo samoodločbo kot eno temeljnih načel mednarodnega prava, čeprav ni popolnega soglasja glede njegovega definiranja. Vse večje število piscev na Zahodu prav tako zavzema stališče, da je pravica do samoodločbe prerastla v načelo mednarodnega prava.«¹³

Vsebina načela o pravici narodov do samoodločbe

Pri opredelitvi vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe nam le malo koristi analiza samega izraza¹⁴ in analiza t.i. »travaux préparatoires« za tiste člene ustavne listine OZN, v katerih je omenjena pravica do samoodločbe. Ugotovili bi le, da so bila mnenja in predstave tvorcev ustanovne listine o vsebini in razsežnostih samoodločbe (selfdetermination) zelo različne. Načelo o pravici narodov do samoodločbe v ustanovni listini OZN je splošno načelo, čigar konkretno vsebino in uporabo določajo predvsem stališča in dejavnost organov OZN. Danes razpolagamo z vrsto resolucij in deklaracij glavnih organov OZN, zlasti generalne skupščine, ki izpolnjujejo, konkretizirajo to splošno načelo, utemeljeno v ustanovni listini. Poudariti velja, da je načelo o pravici narodov do samoodločbe vzkliko iz različnih komponent, zato je njegova vsebina dokaj kompleksna.

Načelo mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe ni tisto, kar bi mogli označiti kot »samoodločbo držav«; v tem primeru bi bila samoodločba le drug izraz za državno severenost (pravico vsake obstoječe države, da sama ureja svoje notranje življenje in svoje mednarodne odnose). Nekateri so pod samoodločbo narodov razumeli prav to.¹⁵ Bistvo samoodločbe narodov je prav v tem, da je to pravica narodov

¹¹ Npr. R. Emerson, *From Empire to Nation*, Boston 1962, str. 307; J. L. Kunz, *The Principle of Selfdetermination of Peoples*, v: *Studien und Gespräche über Selbstbestimmung und Selbstbestimmungsrecht*, Bd. I., München 1964, str. 129; H. Miehsler, *Südtirol als Völkerrechtsproblem*, Graz 1962, str. 112.

¹² Izčrpen, čeprav zastarel prikaz stališč v doktrini o pravni naravi načela o pravici narodov do samoodločbe glej v: *Studien und Gespräche über Selbstbestimmung und Selbstbestimmungsrecht*, Bd. I., München 1964, str. 240 idr.

¹³ Umozurike Oji Umozurike, *Self-Determination in International Law*, Hamden (Conn.) 1972, str. 272.

¹⁴ O nastanku in uporabi izraza »selfdetermination« glej S. Wambaugh, *Plebiscites since the World War*, Vol. I., Washington 1933, str. 3.

¹⁵ Npr. H. Kelsen, *The Law of United Nations*, New York 1950, str. 51–53, izenačuje »samoodločbo« v ustavni listini OZN s suvereno enakostjo držav.

zoper obstoječi državni red. To jasno izhaja iz vse dosedanje aplikacije tega načela, pa najsi je šlo za razbitje »ječ narodov« ali za proces dekolonizacije. Upravičeno trdi G. Decker¹⁶, da se prizadevanje narodov za samoodločbo kaže kot »boj v državi, zoper državo in za državo«. Da, prizadevanje za samoodločbo je dejansko prizadevanje znotraj obstoječe državne tvorbe ali kolonialnega imperija zoper to državno tvorbo oziroma imperij, za lastno, na pravici do samoodločbe utemeljeno državnost!

Za sodobno marksistično znanost o mednarodnih odnosih in nacionalnem vprašanju ni dvoma, da je bistvo pravice do samoodločbe pravica vsakega naroda, da sam svobodno odloča o lastni državnosti, vključno pravico do odcepitve. Tako je vsebino pravice do samoodločbe opredeljeval V. I. Lenin v polemikah z raznimi zagovorniki obstoječih državnih tvorb in zagovorniki kulturne avtonomije kot zveličavnega sredstva za urejanje nacionalnega vprašanja v Avstro-Ogrski in carski Rusiji. »Pod samoodločbo narodov razumemo njihovo državno odcepitev od tujerodnih skupnosti, razumemo ustanovitev samostojne nacionalne države«, piše V. I. Lenin.¹⁷

Univerzalnost načela o pravici do samoodločbe

Ne more biti dvoma o tem, da je pravica do samoodločbe univerzalno načelo, pravica vseh narodov oziroma katerega koli naroda, ki trpi pod tujim jarmom. Prav dejstvo, da je načelo o pravici narodov do samoodločbe danes eno izmed načel ustanovne listine OZN, utemeljuje in dokazuje njegovo univerzalnost. Res je v obdobju po drugi svet. vojni, to je v obdobju, ko se je načelo o pravici narodov do samoodločbe uveljavilo kot načelo mednarodnega prava, skorajda moč pritrditi enačbi: samoodločba = dekolonizacija. Vendar to, da so v tem obdobju v prizadevanjih za samoodločbo močno prevladovala prizadevanja za odpravo kolonializma, še nikakor ne pomeni, da je pravica do samoodločbe narodov omejena le na kolonialna območja, na odpravo kolonializma. Očitno je, da z odpravo kolonializma še ne bo konec zahtev po samoodločbi tistih narodov, ki so še vedno zoper svojo voljo vključeni v obstoječe državne tvorbe, ali tistih narodov, ki v obstoječih državnih tvorbah ne bodo našli popolnih možnosti za lastni razvoj. Dekolonizacija je le eden izmed načinov za uveljavitev pravice narodov do samoodločbe; samoodločba je univerzalna in trajna pravica, ki gre vsem narodom.¹⁸ Ni naključje, da vsi pomembnejši akti OZN, ki opredeljujejo pravico narodov do samoodločbe (čl. 1 obeh konvencij OZN o človekovih pravicah; tčk. 2 deklaracija

¹⁶ G. Decker, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, Göttingen 1955, str. 28.

¹⁷ V. I. Lenin, *O pravici narodov do samoodločbe*, Zbornik: V. I. Lenin, *Izbrani spisi o nacionalnem vprašanju*, CZ, Ljubljana 1974, str. 37.

¹⁸ Glej tudi I. Škrabalo, *op. cit.*, str. 49–50.

cije o podelitvi neodvisnosti deželam in narodom pod kolonialno oblastjo; deklaracija o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami v skladu z ustanovno listino OZN, itd.) podarjajo, da je samoodločba pravica »vseh« narodov (all peoples).

Samoodločba narodov in načelo o integriteti držav

Ugotovili smo, da je načelo o pravici narodov do samoodločbe danes priznано kot univerzalno načelo mednarodnega prava. V zvezi z njegovo vsebino in uporabnostjo je — iz razumljivih razlogov — sporno, ali to načelo mednarodnega prava daje pravico do odcepitve narodom, ko ne gre več za odpravo kolonializma. Razumljiva je ta zagata zato, ker je prav obstoj in integriteta držav, spoštovanje njihove suverenosti in ozemeljske nedotakljivosti, tista temeljna vrednota, ki naj bi jo varovala pravila mednarodnega prava, tj. tistega prava, ki ga ustvarjajo države in ki predvsem ureja odnose med državami. To zagato je čutiti ne le pri tistih državnikih, ki so glasni zagovorniki pravice do samoodločbe kjer koli, razen ko gre za njihovo lastno državo, temveč tudi v dokumentih OZN, da o teoretikih ne govorimo.

Kontradiktorna je tudi praksa držav v tistih primerih, ko ne gre le za priznavanje pravice do samoodločbe na splošno, temveč za zahtevo tega ali onega naroda po lastni državnosti. Tu se je težko znajti. Kaj zlahka je npr. mednarodna skupnost potrdila odcepitev Bangladeša, zavrгла secesijo Katange, bila razdvojena ob poizkusu odcepitve Biafre, sprejela kot dejstvo dvomljivo priključitev Vzhodnega Timorja k Indoneziji in je še naprej razdvojena ob dvomljivi razdelitvi Zahodne Sahare, da drugih primerov ne omenjamo.¹⁹

Upravičeni smo zapisati, da je v sodobni mednarodni praksi le malo tiste doslednosti in brezkompromisnosti, ki jo je prav na primeru samoodločbe narodov izkazoval V. I. Lenin, pa dosti oportunitizma s skupnim imenovalcem: skrb za državno integriteto obstoječih držav. Da je zagata velika tudi pri uglednih teoretikih, naj ponazorimo s stališčem J. L. Kunza, ki piše, da je načelo o pravici narodov do samoodločbe »v nasprotju z temeljnim pravilom splošnega mednarodnega prava o suverenosti držav, njihovi varnosti in ozemeljski celovitosti«. ²⁰ Tudi ugleden teoretik mednarodnopravnega varstva manjšin F. Capotorti se ne more povzpeti, tako kot ne večina meščanskih piscev, čeprav sprejema, da je načelo o pravici do samoodločbe narodov univerzalen pravni princip, do ugotovitve, da samoodločba vsebuje tudi pravico do odcepitve. Takole

¹⁹ Obsežen in izčrpen prikaz konkretnih prizadevanj za samoodločbo tja do 1. 1972 daje K. Rabl, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker*, 2. izdaja, Köln—Wien 1973.

²⁰ J. L. Kunz, *The Principle of Self-Determination of Peoples*, v: *Studien und Gespräche über Selbstbestimmung und Selbstbestimmungsrecht*, Bd. I., München, str. 132.

piše: »Načelo o spoštovanju nacionalne celovitosti in teritorialne integritete vsake države deluje torej kot omejitev pravice do samoodločitve.«²¹

Toda mar je »protislovje« med načelom o spoštovanju suverenosti in ozemeljske integritete držav in načelom o pravici narodov do samoodločbe res tako nepremostljivo? Saj če je jedro vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe pravica vsakega naroda, da si sam svobodno določa svoj politični, gospodarski in kulturni status, vključno pravico do lastne, neodvisne državnosti — in to je, kot bomo videli na temelju dokumentov in prakse OZN — potem so očitno ilegalne, protipravne vse tiste državne tvorbe, ki so zgrajene zoper to načelo mednarodnega prava, pa najsi so to »ječe narodov« ali kolonialni imperiji.

Mednarodno pravo, konkretno načelo mednarodnega prava o spoštovanju suverenosti in ozemeljske celovitosti držav, zato varujejo tiste — in samo tiste — državne tvorbe, ki temelje na pravici do samoodločbe. Mednarodno pravo varuje države pred vmešavanjem drugih držav v njihove notranje zadeve,²² ne varuje pa in ne more varovati, zlasti odkar je pravica do samoodločbe del mednarodnega prava, nasilnih državnih tvorb pred zahtevami narodov po samoodločbi. In končno, danes verjetno ne more biti več dvomov o tem, ali naj red v sodobni mednarodni skupnosti temelji na načelu o pravicah narodov do samoodločbe ali na načelu legitimite,te,

Dokumenti, sprejeti v okviru OZN, sami kažejo na to, da protislovje med pravico do samoodločbe in načelom o spoštovanju ozemeljske integritete obstoječih držav ni nepremostljivo. V prvih obdobjih razvoja načela mednarodnega prava o pravici do samoodločbe narodov je bilo res čutili odpor do pravice do odcepitve kot dela vsebine pravice do samoodločbe. Tako npr. točka 6. deklaracije o zagotovitvi neodvisnosti kolonialnim deželam in narodom še vsebuje jasno »protiodcepitveno klavzulo«, ko poudarja: »Vsak poskus, da se delno ali v celoti razbije nacionalna enotnost in teritorialna celovitost neke države, je nespojljiv s cilji in načeli ustanovne listine OZN.«²³ Deklaracija o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami, v skladu z ustanovno listino OZN²⁴ je že mnogo preciznejša in je obenem tudi najmerodajnejši akt²⁵ za določanje konkretne vsebine načel mednarodnega prava, ki jih vsebuje ustanovna listina OZN. Takole se glasi njeno besedilo:

²¹ F. Capotorti, *Patti internazionali sui diritti dell'uomo* (Studio introduttivo), Padova 1967, str. 26.

²² Glej npr. deklaracijo OZN o nedopustnosti intervencije v notranje zadeve držav in varstvu njihove neodvisnosti in suverenosti, Res. G. S. 2131 (XX), z dne 21. 12. 1965.

²³ Res. G. S. 1514 (XV), z dne 14. 12. 1960.

²⁴ Res. G. S. 2625 (XXV), z dne 24. 10. 1970.

²⁵ K. Rabl, op. cit., str. 409, označuje, ne brez razloga, opredelitev vsebine samoodločbe v tej deklaraciji za »legaldefinition«.

»Ničesar v predhodnih paragrafih ne gre tolmačiti, kot da pooblašča ali podžiga kakršno koli delovanje, ki ima za cilj razbiti ali ogrožati, v celoti ali delno, ozemeljsko celovitost in politično enotnost suverenih in neodvisnih držav, ki se ravnaajo v skladu s spredaj razglašenim načelom enakopravnosti in samoodločbe narodov in ki imajo vlado, ki predstavlja vse ljudstvo tega ozemlja, brez razlikovanja v pogledu rase, vere ali barve.« (Podčrtal E. P.)

Opirajoč se na to dikcijo, pač ne more biti dvomov o tem, da mednarodno pravo še vedno varuje ozemeljsko celovitost držav, vendar ne celovitost državnih tvorb, kot so kolonialni imperiji in podobne tvorbe, ki so nastale in obstoje v očitnem nasprotju z enim od temeljnih načel sodobnega mednarodnega prava, tj. načelom o pravici narodov do samoodločbe.

Vsebina pravice do samoodločbe po dokumentih OZN

Obe konvenciji OZN o človekovih pravicah, ki sta danes, potem ko ju je ratificiralo zadostno število držav, obvezujoče mednarodno pravo med državami, ki so ju ratificirale, v identičnih prvih členih določata:

1. »Vsi narodi imajo pravico do samoodločbe. Na temelju te pravice si svobodno določajo svoj politični status in svobodno urejajo svoj ekonomski, družbeni in kulturni razvoj.

2. Narodi smejo, v svojem lastnem interesu, svobodno razpolagati s svojimi naravnimi bogastvi in viri, ne da bi s tem kršili obveznosti, ki so nastale iz mednarodnega ekonomskega sodelovanja, temeljčega na načelu vzajemne koristi in mednarodnega prava. V nobenem primeru se nekemu narodu ne sme vzeti njegovih sredstev za obstoj.«²⁶

Deklaracija o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami v skladu z ustanovno listino OZN, ki je bila sprejeta ob 25-letnici obstoja OZN z namenom, da podrobneje opredeli vsebino načel, vsebovanih v ustanovni listini OZN, na temelju četrstoletne prakse mednarodne organizacije dokaj podrobno opredeljuje »načelo o enakopravnosti in samoodločbi narodov«.

Vsi narodi imajo, razglašča deklaracija, pravico svobodno določati, brez tujega vmešavanja, svoj politični status in urejati svoj ekonomski, družbeni in kulturni razvoj in vse države so dolžne to pravico spoštovati; vsaka država je dolžna pospeševati uresničevanje načela o enakih pravicah in samoodločbi narodov in pomagati OZN pri prizadevanjih za uresničitev tega načela, da bi se pospeševali prijateljski odnosi in sodelovanje med državami in da bi se kar najhitreje odpravil kolonializem. Podrejanje narodov tuji dominaciji in izkoriščanju je kršitev načela o pravici narodov do samoodločbe, kot tudi temeljnih človekovih pravic, in je v nasprotju z ustanovno listino OZN. Ustanovitev suverene in ne-

²⁶ V nadaljnjem se ne bomo ukvarjali s problematiko t. i. »ekonomske samoodločbe«, kot jo opredeljuje točka 2 citiranega člena.

odvisne države, svobodna asociacija ali integracija z drugimi narodi v skupni državi ali kakršen koli politični status, ki ga neki narod svobodno izbere, pa so načini za uresničitev pravice narodov do samoodločbe.

Kot bistvene elemente vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe moremo torej na temelju dokumentov in prakse OZN povzeti: vsak narod ima pravico, da sam svobodno odloča o svojem političnem statusu in ekonomskem, družbenem ter kulturnem razvoju; stvar njegove svobodne odločitve je, ali se opredeli za lastno samostojno državo ali pa za tako ali drugačno državno skupnost z drugimi narodi ali za tak ali drugačen status v okviru druge države. Leninovo politično izhodišče, da ima vsak narod pravico svobodno odločati o svoji politični usodi, pravico do lastne neodvisne državnosti, čemur je pogoj pravica do odcepitve, če se tako odloči, je torej po dolgih desetletjih razvoja mednarodnega prava, tako rekoč od oktobrske revolucije do danes, postalo eno temeljnih načel mednarodnega prava, to je pravnega sistema, ki ureja odnose v mednarodni skupnosti.

Sestavine vsebine načela o pravici narodov do samoodločbe

Kot nesporne sestavine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe moremo izluščiti najprej pravico do obstoja, tako fizičnega kot narodnostnega. Ne more namreč priti do samoodločbe, če nekemu narodu ni zagotovljena možnost, da obstaja kot narod. Pravica do domovine je prav tako nujen pogoj svobodnega odločanja o političnem statusu in pogoj svobodnega urejanja ekonomskega, družbenega in kulturnega življenja in razvoja nekega naroda. Brez domovine, brez lastnega teritorija, na katerem narod živi, ne more priti do njegove samoodločbe. Svobodna odločitev o političnem statusu se more uresničiti kot odločitev za odcepitev in lastno državnost, kot odločitev za federativno zvezo v skupni državi ali kot odločitev za avtonomnost v okviru države drugega naroda. Pravico do fizičnega in narodnostnega obstoja, pravico do domovine, pravico do lastne državnosti in seveda pravico do ekonomskega obstoja ali le nekatere od teh elementov imata za glavne vsebinske sestavine načela o pravici narodov do samoodločbe tudi M. Bulajić,²⁷ H. Miehsler²⁸ in drugi. Pravica do obstoja in pravica do domovine sta torej pogoja za uresničevanje samoodločbe nekega naroda, ki mora načeloma za vsak narod obsegati tudi pravico do odcepitve in lastne državnosti, praktično pa lahko pomeni tudi svobodno odločitev nekega naroda za federativno zvezo z drugimi narodi ali kakršnokoli drugo obliko državne zveze ali avtonomnosti.²⁹

²⁷ M. Bulajić, op. cit., str. 5.

²⁸ H. Miehsler, v: Studien und Gespräche über Selbstbestimmungsrecht, Albertus Magnus Kolleg, Königstein (Taunus), München 1965.

²⁹ Pravici do t. i. ekonomske samoodločbe, ki je vsekakor tudi del vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe, v pričujoči študiji ne posvečamo posebne

Odgovoriti na vprašanje, kdo je nosilec, subjekt pravice do samoodločbe, je tako praktično politično kot teoretično izjemno težko. Gotovo je, da nosilec te pravice ni država. Dokumenti OZN, npr. čl. 1 in čl. 55 ustanovne listine OZN, čl. 1 obeh konvencij OZN o človekovih pravicah, deklaracija o načelih mednarodnega prava o prijateljskih odnosih in sodelovanju med državami v skladu z načeli ustanovne listine in drugi, dosledno uporabljajo izraz »peoples«, tj. »ljudstvo« oziroma to, kar vsaj v srednjeevropskih razmerah pojmuje pod besedo »narod«. Značilno je, da je v prvotnih osnutkih čl. 1 konvencij OZN o človekovih pravicah bil uporabljen izraz »all peoples and all nations«, pa je »all nations« bilo kasneje, gotovo zavestno, opuščeno.³⁰

To potrjuje, da je subjekt pravice do samoodločbe »narod« v najširšem smislu — upošteva vse posebnosti pojavnih oblik nastajajočih narodov v zunajevropskem svetu, kjer se je kot subjekt pravice do samoodločbe skoraj dosledno vsakokrat uveljavilo prebivalstvo vsega bivšega kolonialnega ozemlja. Prav gotovo niso nosilci te pravice samo tisti narodi, ki so že osnovali svojo državo, kar bi ustrezalo izrazu »nations«.

Skratka, pravica do samoodločbe je pravica narodov; je to kolektivna pravica vsakega naroda, ki pa jo uresničuje s svojo odločitvijo vsak posameznik. On ima pravico svobodno soodločati, kot pripadnik naroda in za narod, o političnem statusu, ekonomskem socialnem in kulturnem razvoju naroda, ki mu pripada. Dejstva, da je pravica narodov do samoodločbe postavljena kot izhodišče v obeh konvencijah OZN o človekovih pravicah v 1. členu, ni mogoče razlagati drugače, kot da je ta pravica narodov pogoj za uveljavitev vseh drugih človekovih pravic. Obenem pa je prav soodločanje posameznika v procesu samoodločbe ena njegovih temeljnih človekovih pravic. Brez svobodne odločitve naroda o njegovi usodi in načinu življenja — in brez možnosti posameznika, da pri tem procesu samoodločbe svobodno soodloča — dejansko ni pogojev za popolno uveljavitev človekovih pravic in temeljnih svoboščin.

Pisci, ki obravnavajo problematiko samoodločbe, ne omenjajo brez razloga, da je prav problem nosilca, subjekta pravice do samoodločbe v obsežni obstoječi literaturi ne le najbolj sporno vprašanje,³¹ temveč je tudi »delikatno in politično občutljivo«. Gre preprosto za vsakokratno odločitev, kateri skupini, kateremu narodu se bo ta pravica — vključno s pravico do odcepitve — priznala; kdo, katera narodna skupina je upravičena uveljavljati pravico do lastne države. V mednarodni politični praksi

pozornosti; podrobneje opredeljuje ta vidik samoodločbe deklaracija o stalni suverenosti nad naravnimi bogastvi, Res. G. S. 1803 (XVIII), z dne 14. 12. 1962.

³⁰ Glej Text of Draft Covenants of Human Rights, U. N. Publication, 1952/1/26, str. 13 in str. 26.

³¹ M. Bulajić, op. cit., str. 5, podobno K. Rabl, Das Selbstbestimmungsrecht der Völker, München 1963, str. 157; A. Ross, Constitution of the U. N., New York 1950, str. 135.

bo razvoj dogodkov in konkretna politična presoja tako v organih OZN kot zunaj njih tisto merilo, ki bo dalo odgovor na vprašanje, ali za določeno zahtevo po samoodločbi stoji ustrezen subjekt. V primeru Bangladeša je bil odgovor pritrdilen, v primeru Biafre nikalen. Ali se bodo npr. težnje po neodvisnosti Eritreje uveljavile kot pravica do samoodločbe ali bodo končale kot neupravičen, nesmotrn separatizem, na to bo, kot na mnoga podobna vprašanja in zahteve, odgovorila le mednarodna politična praksa v OZN in zunaj nje.

Ob tej praksi pa se bo oblikovala in dograjevala ustrezna izkušnja in pravna zavest o subjektu pravice do samoodločbe. Načelno so to nesporno vsi narodi, ne že obstoječe države. Narodi kot celote,³² ne njihovi posamezni deli ali delci. Kdo ali kaj je v konkretnih razmerah »narod«, subjekt samoodločbe — so to tudi Biafranci, Baski, Eritrejci in drugi ali ne, pa ostaja vprašanje, na katero more odgovoriti le bodoči tok dogodkov.

Narodne manjšine kot subjekt samoodločbe

In tu smo pri — za našo raziskavo — pomembnem vprašanju, ali (in v kakem obsegu) so narodne manjšine³³ nosilec, subjekt pravice do samoodločbe. Na temelju dokumentov, sprejetih v organih OZN, kot na temelju splošne prakse držav moremo zlahka ugotoviti, da ni osnove za trditev, da so narodne manjšine — in druge manjšine — po mednarodnem pravu upravičene uveljavljati zahtevo po odcepitvi in priključitvi k svoji matični narodni državi. To je razumljivo, saj bi mednarodnopravno priznanje pravice do secesije narodnim manjšinam v trenutku postavilo pod vprašaj večino obstoječih državnih meja, obenem pa nič ne prispevalo k večji varnosti novih meja. Niti v Evropi, kaj šele drugje, ni moč vedno potegniti državnih meja tako, da bi na eni ali drugi strani meje, ali na obeh, ne ostale večje ali manjše narodne manjšine.

Nesporno je v zanikanju pravice do odcepitve narodnih manjšin, tudi stališče mednarodnopravne doktrine. M. Marković poudarja, da se je »v toku zgodovinskega razvoja tako v praksi kot v doktrini izkristaliziralo stališče, da se samoodločba pri manjšinah manifestira ne absolutno, vključno z odcepitvijo, ki je navadno posledica pravice do samoodločbe narodov v celoti. Prevladovalo je načelo državne integritete in neogrožanja mednarodnega miru in varnosti, zadnje kot vrhovni kriterij, kot suprema lex.«³⁴

³² Npr. Studien und Gespräche über Selbstbestimmung und Selbstbestimmungsrecht, Bd. I., München 1964, str. 240: »Nosilec upravičene zahteve po samoodločbi je izključno le dani narod kot celota.«

³³ Omejili se bomo na narodne manjšine, saj je logično, da gre drugim manjšinam, jezikovnim, verskim, raznim migracijskim skupinam, največ — če sploh — to, kar gre narodnim manjšinam.

³⁴ M. Marković, Ujedinjene nacije i problem zaštite manjina, v: Razprave in gradivo, Ljubljana 1960, št. 1, str. 124;

Opozoriti velja tudi na dejstvo, da bi priznanje pravice do samoodločbe narodnim manjšinam, tj. delu nekega naroda, v polnem obsegu pomenilo priznati pravico do odcepitve delom vsakega naroda. To bi vodilo v absurdne situacije in bi pomenilo negacijo same pravice narodov do samoodločbe. Zato je docela pravilna kategorična trditev G. Decker-ja:³⁵ »Pravica do odcepitve in osamosvojitve nikoli ne more pripadati delom narodov, kajti narod in samo narod je tisti, ki mu pripada pravica do samoodločbe.«

S tem, ko smo zanikali pravico do samoodločbe v smislu pravice do odcepitve narodnim in drugim manjšinam, vendarle nismo v celoti izčrpali tega vprašanja. Najprej velja opozoriti, da imamo, ko govorimo o narodnih manjšinah, v mislih »tipične« narodne manjšine, tj. dele narodov, ki živijo zunaj meja svoje nacionalne države. V primeru, ko je nek narod v celoti narodna manjšina v večnacionalni državni tvorbi, je položaj docela drugačen. Tak narod seveda ima — kot vsak narod — pravico do samoodločbe. Docela jasen je v pogledu te razmejitev — med narodom kot manjšino in delom naroda kot manjšino — M. Bulajič,³⁶ ko piše:

»Na ta način je OZN priznala pravico do samoodločbe kot univerzalno pravico, pravico vseh narodov v najširšem smislu, brez omejitve po velikosti ali stopnji razvoja, ni pa priznana manjšinam, čeprav ni opredeljeno, kaj je manjšina in kaj narod, čeprav je odnos manjšine in večine relativen, glede na primere, da se manjšine pojavljajo kot narodi (manjšina kot narod ima, manjšina kot manjšina pa nima pravice do samoodločbe).«

Pravica narodnih manjšin do narodnostnega obstoja in do domovine

Pravica do narodnostnega obstoja je bistveni element, pravzaprav *conditio sine qua non* pravice narodov do samoodločbe.³⁷ Brez zagotovljenega narodnostnega in seveda fizičnega obstoja ni nekemu narodu dana možnost za samoodločbo. Podobno velja za pravico do domovine.³⁸ Brez lastnega ozemlja, brez domovine pač ni dana nekemu narodu možnost, da svobodno določa svoj politični status in ureja svoj ekonomski, socialni in kulturni razvoj.³⁹

Če smo ugotovili, da ne v mednarodni praksi in ne v doktrini ni najti opore za stališče, da gre narodnim in drugim manjšinam pravica do

³⁵ G. Decker, op. cit., str. 231.

³⁶ M. Bulajič, op. cit., str. 113.

³⁷ Glej npr. G. Decker, op. cit., 228—233; M. Bulajič, op. cit., str. 5; H. Miehsler, Südtirol als Völkerrechtsproblem, Graz 1962, str. 41 i. d.

³⁸ O pravici do domovine kot delu samoodločbe glej E. Petrič, »Das Recht auf die Heimat«, kot pojem mednarodnega prava (doktorska disertacija), zlasti str. 245—255, Univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

³⁹ J. L. Kunz, The Principle, op. cit., str. 130: »Samoodločba predpostavlja ne le določeno skupnost ljudi, ... temveč tudi določeno ozemlje, na katerem ti ljudje svobodno odločajo.«

samoodločbe v polnem obsegu, tj. vključno s pravico do odcepitve, potem velja še posebej poudariti, da po drugi strani ni spora o tem, da gre vsem delom nekega naroda, tudi tistim, ki žive zunaj meja svoje nacionalne države, pravica do narodnostnega obstoja in pravico do domovine. Z drugimi besedami: če sta ti pravici (pravica do narodnostnega obstoja in pravica do domovine) bistvena elementa vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe, kar smo spredaj ugotovili, potem gre narodom in njihovim delom kot del vsebine pravice do samoodločbe narodov pravica do narodnega obstoja in pravica do domovine.

Torej moremo ugotoviti, da načelo mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe narodnim manjšinam, kot delom narodov, zagotavlja pravico do narodnega obstoja, do tega, da kot posebna narodnostna skupina ohranjajo in razvijajo svojo samobitnost, svoje narodnostne posebnosti.

Posebne pravice narodnih manjšin oziroma njihovih pripadnikov glede razvoja lastne kulture, uporabe jezika in druge so zagotovilo za uresničevanje pravice do narodnega obstoja kot enega izmed elementov vsebine pravice do samoodločbe. Pravilna je v tej zvezi ugotovitev T. Modena,⁴⁰ da mora vsaka narodnost, v skladu s splošno sprejetim stališčem o pravici narodov do samoodločbe, biti deležna varstva in skrbi za njene narodne posebnosti in obstoj. Torej so iz naslova načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe države dolžne omogočati delom narodov, narodnim manjšinam, njihov narodnostni obstoj, ohranjevanje njihove narodnostne samobitnosti. To morejo storiti le tako, da zagotavljajo narodnim manjšinam in njihovim pripadnikom minimum posebnih manjšinskih pravic; tako, da preprečujejo asimilacijo in je zlasti ne spodbujajo, saj je ta pravo nasprotje pravice do narodnostnega obstoja.

Pravica do samoodločbe in varstvo manjšin

Seveda ni moč preprosto postaviti enačaj med načelom o pravici narodov do samoodločbe in posebnimi manjšinskimi pravicami. To potrjuje dejstvo, da je bil izrecno zavržen predlog SZ⁴¹ za 1. člen obeh konvencij OZN o človekovih pravicah, kjer je bila zaščita manjšin izrecno opredeljena kot del pravice do samoodločbe.

Načelo mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe, z svojo vsebino zagotavlja vsem narodom in tudi njihovim delom pravico do fizičnega in narodnostnega obstoja in pravico do domovine. To so pravice narodnih manjšin, ki jim gredo na temelju načela mednarodnega prava o pravici do samoodločbe narodov. Posebne pravice narodnih

⁴⁰ T. Moden, *The International Protection of National Minorities in Europe*, Abo 1969, str. 31;

⁴¹ Besedilo glej v: *Year-book on Human Rights for 1950*, New York 1952, str. 470.

manjšin in njihovih pripadnikov so po eni strani res konkretizacija pravice do narodnostnega obstoja, obenem pa, kar pravilno ugotavlja npr. H. K. Junkersdorf,⁴² nadomestilo za pravico do polne samoodločbe tistim delom narodov, ki zavrlo političnih, geografskih, ekonomskih, strateških i. dr. razlogov ne morejo deliti usode svojega naroda, ne morejo živeti v mejah njegove narodne države — to pa so narodne manjšine. Te imajo, prav na temelju vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe pravico do narodnostnega obstoja, to je, do ohranjanja vseh tistih posebnosti in obeležij, ki so značilna za neki narod in ki jih predvsem varujejo posebne manjšinske pravice.

To povezanost samoodločbe in manjšinskega varstva, ki izhaja iz dejstva, da delom naroda ni priznana pravica do odcepitve, vsekakor pa jim je pravica do narodnega obstoja, je ugotovil tudi komite pravnikov v zvezi s problemom samoodločbe prebivalstva Alandskega otočja. Poudaril je, da je treba, kadar iz geografskih, ekonomskih in drugih podobnih razlogov nastopijo ovire za samoodločbo v polnem obsegu, »najti kompromisno rešitev, temelječo na obsežni zagotovitvi pravic manjšin«.⁴³

To povezanost potrjuje tudi vsa tista mednarodna praksa, ko so se s posebnimi mednarodnopravnimi aranžmaji, npr. sporazum De Gasperi-Gruber, čl. 7 avstrijske državne pogodbe i. dr., delom narodov, ki so ostali zunaj meja svoje narodne države in postali narodne manjšine, določile posebne manjšinske pravice, ki naj zagotove njihov narodnostni obstoj. Nespoštovanje teh pravic pomeni ogrožanje narodnostnega obstoja, torej nespoštovanje načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe, njeno grobo kršenje.

Tu trčimo ob politično izjemno občutljivo vprašanje, ki pa bo slej ko prej moralo postati predmet pozornosti tako mednarodne prakse kot mednarodnopravne doktrine. Njegovo bistvo je v temle: kaj storiti v primeru, ko delu naroda, ki je prišel z razmejitvijo med dvema državama v okvir tujerodne države in mu je z določili mednarodnega prava še posebej zagotovljen narodnostni obstoj, pa mu dejansko narodnostni obstoj ni zagotovljen? Ni mu zagotovljen tisti del pravice do samoodločbe, ki ne more biti podvržen nobenim omejitvam, in ki gre tudi narodnim manjšinam, to je pravica do narodnostnega obstoja.

Vsak narod je dolžan, kot poudarja G. Decker, spoštovati tudi pravico do samoodločbe drugih narodov, »še posebej je dolžan priznati pravico do narodnostnega obstoja drugih narodov«.⁴⁴ Če tega ne stori, ali je res ogroženi del nekega naroda, narodna manjšina, dolžna samomorilsko vztrajati v lojalnosti do države — in do kdaj — kjer nima zagotovljene osnovne možnosti za svoj narodnostni ali celo fizični obstoj? Ali v nekem trenutku vendarle ne prevladajo interesi samoohranitve tega naroda ozi-

⁴² H. K. Junkersdorf, *World Minorities*, Kalkuta 1961, str. 16.

⁴³ Glej: *The Aaland Islands Question. Report of the Committee of Jurists L. N. O. J., Spec. Supp., No. 3*, str. 5—6.

⁴⁴ G. Decker, op. cit., str. 230.

roma njegovega dela nad geografskimi, ekonomskimi, zgodovinskimi in drugimi razlogi, ki so ga — vendar ob pogoju, da bo s posebnimi pravicami zagotovljen njegov narodnostni obstoj, kar velja posebej poudariti — privedli v položaj narodne manjšine? Ali se ne prične rušiti cela zgradba neke mednarodnopravne ureditve, ko se poruši eden njenih stebrov, tisti steber, ki zagotavlja narodnostni obstoj in pravice tiste narodne skupine, katere samoodločba je v konkretnem primeru bila omejena?

Menimo, da je predaljnosežno mnenje T. Veiterja, ki meni, da utegne z razvojem mednarodnega prava priti do tega, da bodo tudi narodne manjšine postale subjekti pravice do samoodločbe v polnem obsegu,⁴⁵ vključno s pravico do odcepitve. Menimo pa tudi, da v primeru, ko delu nekega naroda, narodni manjšini, ni zagotovljena možnost obstoja, ko se torej krši načelo mednarodnega prava o pravici do samoodločbe, nastopi stanje, v katerem ima narodna manjšina pravico uporabiti dalekosežna sredstva v boju za svoj narodnostni obstoj, kot jih ima narod za uveljavitev samoodločbe.

Plebiscit

Marsikdaj so pod pojmom samoodločbe razumeli plebiscit.⁴⁶ Smotno je zato vsaj v grobem zapisati nekatere ugotovitve o plebiscitu.⁴⁷

Plebiscit je ena izmed metod za ugotavljanje volje prebivalstva, torej eno možnih sredstev za izvedbo samoodločbe. Pogosto se uporabi kot sredstvo za ugotovitev volje prebivalstva nekega mešano naseljenega območja ob določanju državnih meja. Dejansko se je v nekaterih primerih samoodločba izvedla s plebiscitom, npr.: plebiscit 28. 9. 1958, s katerim se je prebivalstvo Gvineje odločilo za popolno neodvisnost. Pri plebiscitu se navadno glasuje neposredno po načelu ena oseba en glas. Tak je bil npr. znani koroški plebiscit leta 1920.⁴⁸ Dokaj pogosto se uporablja tudi glasovanje po predstavnikih, npr. plebiscit v Benečiji leta 1866, glasovanje o priključitvi Z. Iriana Indoneziji leta 1969 ipd. Kot sredstvo za določanje državnih meja so plebiscit veliko uporabljali zlasti po prvi svetovni vojni. Če je plebiscit eno izmed možnih sredstev za izvedbo samoodločbe ali ob določanju meja, pa prav gotovo ni »perfekten način za uporabo pravice do samoodločbe«.⁴⁹

Pomanjkljivosti plebiscita so ne le v tem, da so pri njegovi izvedbi možna izigravanja in ponaredbe, temveč v tem, da more plebiscitni rezultat pogosto preveč izražati trenutna, po nekih stranskih, trenutnih

⁴⁵ T. Veiter, Südtirol und Recht auf die Heimat, v: Europa Ethnica, No. 3/1963, str. 110.

⁴⁶ Na to neustrezno izenačevanje opozarja npr. tudi B. Wiewiöra, Granica polsko-niemiecka w swietle prawa miedzynarodowego, Poznanj 1957.

⁴⁷ Temeljno delo o plebiscitu je slej ko prej študija S. Waumbaugh, Plebiscites since the World War, Washington 1933.

⁴⁸ Glej: Koroški plebiscit (Razprave in članki), Ljubljana 1970.

⁴⁹ M. Bulajić, op. cit., str. 135.

vzrokih povzročena razpoloženja prebivalstva. Kadar se plebiscit uporablja kot pripomoček pri določanju meja, je z opredelitvijo plebiscitnega območja in plebiscitnih upravičencev moč vnaprej opredeliti rezultat plebiscita. Npr. če bi bil plebiscit na Koroškem leta 1920 omejen le na ozemlje južno od Drave, bi bil njegov rezultat drugačen. Še zlasti je problematičen plebiscit vedno, če izražajo voljo prebivalstva le tako ali drugače izbrani »predstavniki«.⁵⁰

Seveda plebiscit ni obvezno sredstvo za izvedbo samoodločbe in tudi ne sredstvo, ki bi se moralo obvezno uporabiti pri določanju meja med državami. Do uporabe plebiscita more priti na temelju mednarodnega sporazuma ali na temelju enostranske odločitve neke države.

Tudi ni, razen če ni tako v mednarodni pogodbi predhodno dogovorjeno, obvezno upoštevati rezultatov plebiscita. To potrjuje primer Aalandskega otočja, kjer se je velika večina plebiscitnih upravičencev (93 %) izrekla za Švedsko, pa je otočje vendarle pripadlo Finski in to ni zbudilo nobenih dvomov o legalnosti. Značilno je, da po drugi svetovni vojni pri določanju novih meja skorajda ni bil uporabljen plebiscit.

Plebiscit je torej le možen pripomoček pri odločanju o državni pripadnosti nekega spornega ozemlja. Bistvo razlike med samoodločbo in plebiscitom je v tem, da je pravica do samoodločbe danes zavezujoče načelo mednarodnega prava, ki zagotavlja vsem narodom pravico, da svobodno odločajo o svoji usodi, medtem ko je plebiscit le ena izmed možnih metod za ugotovitev volje nekega naroda ali prebivalstva na spornem ozemlju. Pravica do samoodločbe je pravica, ki gre narodom, plebiscit pa se omogoča prebivalstvu določenega ozemlja, ki včasih zajema celotni nacionalni teritorij, včasih pa le omejeno sporno območje. V primeru, kot je bil npr. leta 1958 plebiscit, ki je privedel Gvinejo k popolni neodvisnosti, se je prebivalstvo celotnega kolonialnega teritorija odločalo o svojem bodočem političnem statusu. Pri plebiscitih, uporabljenih kot sredstvo za določanje razmejitev, tak je bil npr. koroški plebiscit leta 1920, pa je šla pravica do plebiscita prebivalcem posebej določenega plebiscitnega območja, ki ni bilo ne narod ne narodna manjšina. To je bilo narodnostno mešano prebivalstvo plebiscitnega območja, ki mu je posebej, z določili posebne mednarodne pogodbe (v tem primeru z določili St. Germain-ske mirovne pogodbe) bila dana možnost, da se izjavi o bodoči državni pripadnosti. V tem primeru seveda ne gre za samoodločbo že zato, ker ni bilo ustreznega subjekta te pravice, ki je narod kot celota.

Slovenski narod se je dejansko svobodno odločil, izrazil svojo samoodločitev za Jugoslavijo v NOB; mešano prebivalstvo južne Koroške pa je na plebiscitu leta 1920 dalo prednost Avstriji. Delu slovenskega naroda, ki je na narodnostno mešanem ozemlju tako ostal zunaj slovenske

⁵⁰ Značilno je npr., da so v zvezi s »plebiscitome« v Z. Irianu izražale hude pomisleke zlasti številne države črne Afrike, ki so se vzdržale ob glasovanju, ko so sprejemali poročilo v G. S. OZN o tem plebiscitu; glej: UN Year Book 1969, str. 179.

narodne države, gre na temelju pravice narodov do samoodločbe pravica do narodnostnega obstoja. To njegovo pravico, kot nadomestilo za to, da ne živi ta del slovenskega naroda v mejah slovenske narodne države, zagotavljajo pravice, navedene v čl. 7 avstrijske državne pogodbe. Nespoštovanje teh pravic je kršitev načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe, čigar temeljni del vsebine je pravica do narodnostnega obstoja. Torej kršitev ustavne listine OZN in vseh tistih aktov, na katerih temelji eno od temeljnih načel mednarodnega prava, tj. načelo o pravici narodov do samoodločbe.

PAVEL VINDIŠAR

Socializem, družbene enakosti in neenakosti

*Družbena enakost kot kategorija marksistične teorije**

Marx je pojem družbene (ne)enakosti razvijal, ga opredeljeval in utemeljeval v večini svojih del, tako v tistih, v katerih analizira kapitalistični produkcijski odnos, kot v tistih, v katerih raziskuje zgodovinske družbe. Spoznanje, da razredna družba ne more biti družba resnične družbene enakosti, mu je bilo teoretično vodilo pri oblikovanju njegovih pogledov in družbenih projekcij.

Zavrnil je vse predpostavke in načela enakosti, ki ne izvirajo iz realnih zgodovinskih in družbenih procesov. To pomeni, da je družbeno (ne) enakost postavljaval v prostor in čas, to je v konkretne družbene razmere. Gradil jo je na odpravljanju privatne lastnine in na globalnih strukturalnih spremembah v načinu materialne produkcije in reprodukcije družbe.

Idejo enakosti je gradil hkrati in vzporedno z globalno kritiko meščanske družbene misli, tudi tistega njenega dela, ki je hotel razcep v meščanski družbi in družbena protislovja premostiti, ne da bi se dotaknil temeljev te družbe in njenih osrednjih institucij. Zavračal je tisti del meščanskih družbenih prizadevanj, ki žele odpraviti eksploatacijo in neenakosti, ne da bi odpravila kapital, kapitalistične institucije in kapitalistične družbene odnose same; ki žele odpraviti mezde, ne pa mezno delo, ki žele izboljšati družbeni položaj delavstva, ohraniti pa njegovo odtujenost od produkcijskih sredstev. Na drugi strani pa je marksistično idejo teoretično oblikoval skupaj s kritiko tiste misli, ki je zagovarjala primitivne in druge nesprejemljive oblike egalitarizma, pa tudi tiste misli, ki je egalitarizem zavračala, češ da je v nasprotju s človekovo bitjo, da je neuresničljiv zaradi stalnega in neodpravljivega pomanjkanja dobrin v vsaki družbi, zaradi nujnosti različnih družbenih vlog, različnih sposobnosti itn. V njegovem času je del meščanske misli sicer zagovarjal enakost —

* Prispevek temelji na raziskovalni nalogi: »Sociološki problemi družbene neenakosti«, ki jo je avtor opravil na raziskovalnem centru za samoupravljanje pri republiškem svetu Zveze sindikatov Slovenije.

ki pa je ni tudi uresničeval. Tudi takšno deklarativno enakost je Marx kritično ideološko analiziral in pokazal, da gre le za abstraktne spekulacije, da se pod to krinko dejansko vzpostavljajo družbene neenakosti in da v razredni družbi drugih možnosti tudi ni.

Posebej je zavrnil tisto stališče meščanske misli, ki ga je prevzel in zagovarjal tudi del socialističnih teoretikov takratnega časa in po katerem so razlike v sposobnostih med ljudmi neizogiben vir za družbene neenakosti. Marx je takšne razlike sicer priznaval, reduciral pa je njihove družbene posledice: zaradi teh razlik se ni sprijaznil z izrazitim privilegiranjem posameznikov, družbenih slojev in razredov, v njih ni videl naravnega izhodišča za družbene neenakosti nasploh, ampak ideološko izhodišče vladajočega razreda za eksistenčno ogrožanje spodnjih delov družbe. Marx pravi, da so mnoge razlike v sposobnostih družbene narave, torej ne izvirajo samo iz naravnih (podedovanih) okoliščin, zato izkoriščanje teh prednosti ne sme služiti samo posamezniku, njegovim interesom in zgolj zadovoljevanju njegovih potreb. Neenakomerno porazdelitev sposobnosti Marx celo pripisuje delitvi dela. Neenakost povzroča tudi dušitev talentov in onemogoča, da bi se razvile latentno že izoblikovane sposobnosti. Marx torej ne sprejema niti razlage, po kateri so resnični koreni neenakosti skriti v naravnih razlikah v sposobnosti ljudi, niti razlage, da so te razlike že same na sebi podlaga za družbene privilegije.

Tudi zato tako ostro obsoja pojmovanja, ki večini ljudi (proletarcem) pripisujejo samo negativne značilnosti in slabosti, samo dekonstruktivnost v zgodovinskem in družbenem razvoju, pojmovanja, po katerih ima le elita intelektualno moč, ki jo dviguje nad večino članov družbe. Marx je zelo ognjevit nastopal proti primitivnemu komunizmu, ki s svojo ideologijo ostaja v mejah privatne lastnine, čeprav naj bi jo dejansko, fizično odpravil. Ta komunizem sicer teži k skupnosti, vendar se ta skupnost reducira na »skupnost dela in enakost plač.« V takšni skupnosti so sicer res vsi enaki, vendar v siromaštvu. Če boj proti privatni lastnini omejimo le v okvir te lastnine, je tudi rezultat paradoksen: na mesto privatnih kapitalistov stopi univerzalni kapitalist. Marx pa se je ravno boril proti teorijam, ki so v delavsko gibanje nekritično vnašale prvine ideologije privatne lastnine.

Tudi Friedrich Engels je v pismu Bebelu zapisal: »Ideja o socialistični družbi kot carstvu enakosti je enostranska francoska ideja, ki se opira na staro svobodo, enakost, bratstvo, ideja, ki je kot stopnja v razvoju v svojem času in v svojem prostoru bila upravičena, ki pa bi kot vse enostranosti prejšnjih socialističnih šol morala zdaj biti presežena...«¹

Komunistična enakost je nasprotna takšnemu nasilnemu izenačevanju. Pogoj za to, da se komunistična enakost dejansko uresniči, je v takšnih odnosih družbene lastnine, v katerih je cilj proizvodnje materialnih dobrin

¹ Karl Marx — Friedrich Engels: Izbrana dela II, Pismo A. Bebelu od 18.—28. 3. 1875, CZ, Ljubljana 1966, str. 32—33.

človek, torej je cilj proizvodnja uporabnih vrednosti in ne proizvodnja menjalnih vrednosti, in šele družbena lastnina omogoča razvoj običajnih človeških potreb in razvijanje ustvarjalnih sposobnosti posameznikov. To zato, ker odpravlja mezdnno delo in vodi k osvobajanju dela. Komunistična enakost ni golo izenačevanje individualnih potreb, temveč ustvarjanje enakih družbenih (materialnih in duhovnih) razmer, v katerih se sposobnosti vsakega posameznika lahko maksimalno razvijajo. Gre za zagotavljanje razmer, v katerih so odstranjene socialne razlike tega razvoja. Samo v tem pomenu je mogoče razumeti bogastvo kot občo lastnino vsega človeštva.

Komunistična enakost, in to je njena posebna kvaliteta, zavrača dominiranje materialnega bogastva nad proizvajalci tega bogastva (ali, če povemo s sodobnim izrazoslovjem: zavrača vrednote in cilje zgolj potrošniško usmerjene družbe), zavrača ustvarjanje umetnih potreb, ali, kakor pravi Marx, zavrača takšne družbene vrednote, »kjer se proizvodnja prikazuje kot človekov cilj, bogastvo pa kot cilj proizvodnje.«

Kljub temu, da je le na splošno obravnaval vprašanja družbene (ne)enakosti prihodnje socialistične družbe (v nasprotju z mnogimi socialističnimi utopisti, ki so se spuščali v podrobnosti prihodnje družbene organizacije in prihodnjih odnosov), je prav Marx prispeval k oblikovanju bistvenih, najbolj temeljnih, vendar trdo zasidranih vidikov tega večno aktualnega družbenega problema. Pokazal je, da družbena (ne)enakost ni predvsem stvar političnih dogovorov, pravnih zakonov, družbenih konvencij in morebiti še institucionalnega vrednostnega sistema, ampak izvira iz zgodovinsko določenih načinov proizvodnje, ki so se mogli doslej progresivno razvijati samo znotraj protislovij razredne dominacije in eksploatacije.

Družbene neenakosti so pojav, ki je bil prisoten v vseh doslej poznanih in proučevanih zgodovinskih oblikah družb. Z razvojem proizvodnih sil so se produkcijski odnosi sicer spreminjali, vedno pa so opredeljevali položaj ljudi v družbi. Zaradi razredne narave produkcijskih odnosov pojav družbene neenakosti ni bil nikoli idejno nevtralno opredeljevan. Nasprotno, vsebina, težnje in nosilci ideje družbene (ne)enakosti so bili najtesneje povezani z značilnostmi produkcijskega odnosa, problemi družbene neenakosti so vedno imeli razredno naravo.

Marksistična teorija išče vzroke socialnih nasprotij in družbenih neenakosti v produkcijskih načinih, v odnosih med razredi, med velikimi družbenimi skupinami, od katerih so ene ekonomsko dominantne, ker so lastniki produkcijskih sredstev in ker so si bile prisvojile privilegije; te ekonomsko dominantne skupine so tudi politično dominantne — in skupinami oziroma razredi, ki so ekonomsko podrejeni, ki še niso uveljavili svojih zgodovinskih interesov in katerih presežna vrednost je odtujena.

Razredno družbo je Marx označil — zaradi odtujenosti proizvajalcev od sredstev za proizvodnjo, rezultatov dela in s tem od dela samega — za asocialno, nehumano. Delo v takšni družbi je, kot pravi, ponižujoče,

prisilno, suženjsko. Vendar revolucionarne preobrazbe družbene strukture in organizacije ne izvaja iz moralnih norm, ampak iz objektivne nuje, ki jo prinaša razvoj produkcijskih sil in že nastajajočega delavskega razreda, ki je edini lahko nosilec te preobrazbe.

Najglobljo gibalno silo družbene revolucije vidi Marx v nasprotju med obstoječimi proizvodnimi odnosi ter povečanimi proizvodjalnimi potenciali, ki se ne morejo več razvijati v starih okvirih, v okoliščinah, ko se proizvodjalne sile ne trošijo za potrebe vse družbe. Teorija socialistične revolucije potemtakem združuje objektivne vzroke družbenega gibanja z znanstveno utemeljeno zavestno, ustvarjalno dejavnostjo subjektivnih nosilcev tega gibanja in razvoja.

Naj ponovim, kar je Engels zapisal v uvodu k Marxovemu delu »Razredni boji v Franciji 1848—1850«: »Delo, ki ga tu nanovo izdajamo, je bilo prvi Marxov poskus, da bi na osnovi svojega materialističnega pojmovanja razložil del sodobne zgodovine iz danega ekonomskega položaja.«² Ali drugače rečeno: Marx je z ekonomsko bazo razlagal vso družbeno zgodovino, njena politična gibanja, konflikte med razredi, vzročno zvezo med dogajanja in njihove zakonitosti. Marxu je pogoj za socialno preobrazbo družbe ekonomska preobrazba družbe, izražena z zahtevo, da morajo produkcijska sredstva postati družbena last. Produkcijska sredstva je treba, kot pravi Marx sam, »podrediti združenemu delavskemu razredu,« to pa je »odprava mezdnega dela in kapitala ter njunega medsebojnega odnosa«. S tem je Marx tudi dovolj jasno ločil sodobni delavski socializem in različnih drugih različic, ki so se pojavljale v njegovem času.

Ideja in praksa odpravljanja neenakosti z revolucionarno preobrazbo družbe

Ob tem, ko Marx in Engels v »Adresi centralnega komiteja Zvezi (komunistov) marca 1850« razgaljata resnične cilje malomeščanske demokracije, ki jih ta želi realizirati v bližajoči se revoluciji, opredeljujeta cilj proletarske stranke, ki je bistveno drugačen. »Naš interes in naša naloga je narediti revolucijo trajno, in sicer vse dotlej, dokler ne bodo vsi več ali manj posedujoči razredi pregnani z oblasti, dokler se ne bo proletariat polastil državne oblasti . . . in da bodo odločilne produkcijske sile združene v rokah proletariata.«³ Zato Marx in Engels ne zahtevata, da bi se privatna lastnina spremenila oziroma da bi prešla iz enih rok v druge, ampak, da se uniči, ne zavzemata se — v imenu proletarske stranke — za to, da bi se razredna nasprotja pomirila, ampak zahtevata odpravo razredov, ne zahtevata izboljšanja družbe, ampak novo družbo.

² Karl Marx: Razredni boji v Franciji 1848—1850. Izbrana dela III. CZ, Ljubljana 1967, str. 7.

³ Karl Marx — Friedrich Engels: Izbrana dela III, Adresa centralnega komiteja zvezi, CZ, Ljubljana 1967, str. 168.

Marx je pokazal na povezanost razredov in določenih zgodovinskih faz v razvoju proizvodnje, pokazal je, da razredni boj nujno vodi k diktaturi proletariata in da je ta diktatura samo prehod k odpravi vseh razredov, je torej prehod k brezrazredni družbi. In ekonomska oblika razrednega boja je samo ena izmed osnovnih oblik te borbe. Ekonomski boj ima namreč le omejene cilje, teži zlasti k prerazporeditvi materialnih dobrin in k skrajšanju delovnega časa oziroma k izboljšanju delovnih in življenjskih razmer sploh. Šele skupaj z ideološko in politično obliko razrednega boja lahko postanejo razredi nosilci novega načina proizvodnje in subjekti zgodovinskih družbenih sprememb.

Ko Marx kritično ovrednoti negativne posledice kapitalističnega družbenega sistema in kapitalistične produkcije, pa tudi trezno oceni in pokaže na nujnost te družbene oblike in ekonomske formacije za razvoj produktivnih sil. Brez kapitalističnega produkcijskega načina ne bi bilo nikoli pogojev za takšne produkcijske sile, ki zagotavljajo vsem članom družbe (in ne le nekaterim) človeka vreden obstoj in razvoj. Zato vidi v velikih neenakostih v zgodovinskih družbah pogoj in možnost za nastanek in bogatitev materialne in duhovne kulture, pa tudi pogoj za organiziran boj proletariata, ki bo te neenakosti presegel.

Sinteza ugotovitve: človek je zavestno ustvarjalno bitje, sposobno spreminjati razmere, in ugotovitev, da produkcijski odnos v osnovi določa človekov položaj, sama na sebi ponuja tale sklep: družbo, ki na vrsto načinov odtuja večino svojih članov, je treba v korenini, torej z revolucijo preoblikovati. To je edina pot za preobrazbo družbene strukture in organizacije. Nosilec zgodovinske preobrazbe pa je lahko samo delavski razred.

Nasprotje med obstoječimi proizvodnimi odnosi ter povečanimi proizvodnimi potenciali, ki se ne morejo več neovirano razvijati v starih, ozkih okvirih, je najgloblji strukturalni izvir družbene revolucije, ki spremeni ekonomske temelje in pripelje do preobrata vse velikanske vrhne stavbe. Dominacija delavskega razreda je samo zgodovinski prehod k odpravi vseh razredov, k ustvaritvi brezrazredne družbe.

Iz izkušenj revolucij sta Marx in Engels črpala svojo znanstveno pronicljivost in moč, na teh izkušnjah se je izgrajevala marksistična družbena misel. Ta teorija je razvoj človeške družbe, njene zakonitosti, njeno prirodu in bistvo iskala v človeku kot izviri družbenih dejavnosti, kot izviri sprememb, tokov in gibanj. V človeku je sicer prepoznala del narave, hkrati pa mu je zaradi govora in mišljenja, ki ga je edini med živimi bitji razvil ob ekonomski, proizvodni smotrni dejavnosti, priznala vlogo njenega najpopolneje razvitega dela, ki s svojo zavestno aktivnostjo in združevanjem določa svoj in družbeni položaj, ki določa zgodovino razredov in družbe.

Revolucionarno vlogo proletariata je Marx sprva videl v njegovi veliki bedi, izhajajoči iz njegove totalne odtujenosti in iz zanikanja človečnosti. Proizvodne sile kot revolucionarni dejavnik oziroma položaj pro-

letariata v proizvodnem procesu je začel izraziteje postavljati v ospredje kot osnovni revolucionarni dejavnik šele pozneje. Kot dejavnik, ki deluje v smeri revolucionarnih sprememb družbe, je začel obravnavati protislovje med proizvodnimi odnosi in proizvodjalnimi silami. Ti revolucionarni potenciali pa se uresničijo šele z aktiviranjem energije subjektivnega, zavestnega dejavnika. Pri tem ni bistveno, kaj si proletarijat v nekem obdobju zamišlja kot svoj cilj, bistveno in odločilno je, kaj je zgodovinsko prisiljen narediti. Da pa bo proletarijat to zgodovinsko vlogo uresničil, se jo mora zavestno lotiti. Pri tem se skozi svoj boj dviga iz razreda, ki ga določa nasprotje do kapitala, v razred sam po sebi, v delavskem gibanju si oblikuje svojo razredno zavest. Interesi, ki jih brani, postanejo zavestno spoznani razredni interesi.

Razredno poreklo družbenih neenakosti v naši družbi

Marksistična družbena znanost tudi danes išče vire družbenih neenakosti v razrednih strukturah družb. Pojem razreda se v tej teoretični misli tesno povezuje z drugimi temeljnimi pojmi marksistične teorije o družbi, zlasti s pojmom proizvodnih odnosov, proizvodjalnih sil in samoupravljanja. Prav po takšnem teoretičnem pojmovanju temeljev družbenosti se ta teorija bistveno razlikuje od drugih družbenih teorij.

Pri teoretičnem opredeljevanju razredov v socialistični samoupravno organizirani družbi izhajamo iz klasične marksistične definicije, ki jo je postavil Lenin: »Razrede imenujemo velike skupine ljudi, ki se med seboj razlikujejo po svojem mestu v zgodovinsko določenem načinu družbene proizvodnje, po svojem odnosu (večinoma utrjenem in izoblikovanem v zakonih) do produkcijskih sredstev, po svoji vlogi v družbeni organizaciji dela in torej tudi po načinu pridobivanja ter po velikosti tistega deleža družbenega bogastva, s katerim razpolagajo. Razredi so take skupine ljudi, izmed katerih si ena lahko prisvaja delo druge zaradi njunega različnega mesta v določenem sistemu družbenega gospodarstva.«⁴

Z izvedbo socialistične revolucije — z odpravo privatne lastnine temeljnih produkcijskih sredstev in odpravo buržoazne politične oblasti — je bilo odpravljeno tudi temeljno razredno nasprotje. Podržavljenje produkcijskih sredstev je odpravilo velikanske razlike v materialnem in družbenem položaju posameznikov.

»Toda prav z vidika marksistične teorije je tudi očitno, da to ukinjanje razredne delitve ni enkratno dejanje, temveč proces. Razredna razdeljenost družbe ostaja — kot pravi Lenin v navedeni definiciji — dokler lahko ena skupina prisvaja delo druge na osnovi položaja v zgodovinsko določenem načinu proizvodnje.«⁵ To pomeni, da moramo tudi ob proučevanju družbenih neenakosti porajajoča se protislovja opredeljevati kot

⁴ Lenin: Velika pobuda, Izbrana dela IV, CZ, Ljubljana 1950, str. 206.

⁵ Marko Kerševan: Razredi in sloji. Teorija in praksa, 1974, št. 7–8, str. 706.

obliko razrednega boja. V prehodnem obdobju, v katerem socialistična družba teži k svoji višji razvojni stopnji — h komunizmu, še vedno srečujemo neodpravljena znamenja stare družbe. Med njimi tudi različne oblike neenakosti. Še vedno je izredno močno prisotno, če navedem en sam primer, statusno opredeljevanje in hierarhično vrednotenje posameznikov in skupin. To kljub razredni ideologiji, ki poudarja enakost. Drugače rečeno, še vedno se dokaj izrazito kažejo prepadi med normativnimi, družbeno in politično sprejetimi cilji ter živimi, konkretnimi družbenimi vrednotami in odnosi.

Socialistične družbe, tako tiste, ki se razvijajo v razmerah državne lastnine, kot jugoslovanska družba, ki razvija produkcijski odnos na samoupravljanju in podružbljenih proizvodnih sredstvih, so sprejele nujnost družbene neenakosti. Različne pa so interpretacije marksistične teorije, kadar gre za oceno velikosti obstoječih neenakosti. Gre za vprašanje, izhajajoče iz empiričnih izkušenj: ali ni morda družbena neenakost v socialističnih družbah zavzela takšne razsežnosti, da se približuje nekaterim klasičnim oblikam razslojevanja? Gre tudi za vprašanje, ali odprava zasebne privatne lastnine temeljnih produkcijskih sredstev že sama na sebi onemogoča ohranjanje starih in vzpostavljanje novih oblik družbene neenakosti. Ali torej sprejemamo tezo, da je zgodovinski prelom v razpolaganju s proizvodnimi sredstvi šele prvi pogoj za uresničevanje socialistične enakosti, jo pa sam na sebi še ne zagotavlja? In končno, postavlja se tudi vprašanje, ali razvitost proizvodnih sil že omogoča uresničevanje nekaterih prvin, ki so konstitutivne za socialistično družbo v višji fazi njenega razvoja.

Tudi zaradi tega nekaterim konfliktom, ki nastajajo v obdobju preraščanja »klasičnih« kapitalističnih odnosov v socialistične, objektivno pripada narava razrednih konfliktov. Institucionalne, pravne in normativne možnosti za ohranjanje privilegiranih položajev posameznih skupin in za prisvajanje na osnovi lastnine in mimo dela so sicer odpravljene, niso pa tudi v celoti in dosledno presežene v stvarnosti. Razkorak med normativnim in dejanskim, uresničenim, med enakopravnostjo glede lastnine produkcijskih sredstev in dejanskimi možnostmi in dejanskimi odnosi je še vedno pereč. Zlasti povezovanje izobrazbe z dohodkom, socialnim poreklom, politično močjo, družbenim ugledom in še nekaterimi obeležji vodi k temu, da si posamezne družbene skupine utrjujejo privilegirane položaje in da se tudi same obnavljajo.

Proizvajalne sile se (tudi) v naši družbi razvijajo izredno hitro, njihov vzpon prinaša velike možnosti za nadaljevanje s socialistično revolucijo začete družbene preosnove. Obenem pa ta vzpon poraja nove interese in nove človeške potrebe (socialne, kulturne, materialne, potrebe po samoupravnem in političnem odločanju itn.), nove zlasti v kvalitativnem smislu.

Znanstveno-tehnološka revolucija, ki je pred vrati oziroma ki že vstopa v našo družbo, ne sme voditi le k ekonomski preobrazbi družbe,

preobrazbi, v kateri postane družba podrejena izključno ekonomskemu razvoju in tehnologiji kot dominantni sili tega razvoja. Torej ne sme biti podrejena razvoju, ki stalno in vedno znova ne načenja starih, še ohranjenih socialnih odnosov, tj. razvoju, ki ne samo vzdržuje stare konflikte, ampak poraja še nove. Napredek tehnike in tehnologije je resničen družbeni napredek šele takrat, kadar odpravlja razredno delitev dela, kadar osvobaja delo in delavca, kadar delavec lahko presega svojo odtujenost, kadar združuje delo, sredstva in upravljanje z njimi, kadar uresničuje ideal komunistične enakosti.

Za Marxa je socializem prva stopnja nove družbenoekonomske formacije, tiste formacije, katere bistvena značilnost bo brezrazredna družba. Ker gre v tej etapi za preobrazbo celotne družbene in duhovne strukture in ker je to hkrati protisloven proces (nova družba si šele ustvarja svojo osnovo, proletarijat sam se mora šele usposobiti za zgodovinsko poslanstvo, staro ne želi oditi z zgodovinskega prizorišča), ta preosnova ne more potekati brez težav in konfliktov. Marx opozarja na posebnosti in prednosti te oblike družbe glede na druge razredne družbe, hkrati pa pokaže na njene omejitve, na še prisotne oblike odtujenosti, na pojave, povezane s politično prehodno dobo (ko proletarijat šele ustvarja pogoje za komunistično družbo, ko je država v bistvu diktatura proletariata). Bistvo komunistične družbe je Marx videl v asociaciji svobodnih proizvajalcev. Vendar je poudaril, da bo do takšne asociacije prišlo v dolgotrajnem razvoju.

Jugoslovanska družba in ustvarjanje družbene enakosti

Kategorije in cilje marksistične teorije o družbi je sprejela in jih uveljavlja tudi naša družba. Eden temeljnih ciljev vsake socialistične revolucije je ustvarjanje humane družbe, v kateri bo enakost pomembna sestavina tega humanizma, v kateri bo enakost ena izmed najpomembnejših sestavin družbenega razvoja in individualne ustvarjalnosti.

Družbena praksa pa se v svojem zgodovinskem toku, v svojem prehodnem razvojnem obdobju iz socialistične družbe v komunistično sooča s protislovji in dokaj zapletenimi vprašanji, ki terjajo mnoge izvirne rešitve, ki jih sama marksistična teorija še ni izoblikovala. Podružbljanje produkcijskih sredstev je sicer v samem jedru odpravilo mezдно, eksploatirano delo in s tem velikanske razlike v materialnem in družbenem položaju posameznikov in družbenih razredov. Ostale pa so relativno nerazvite proizvodne sile, ostala je blagovna proizvodnja, ki terja, med drugim, nagrajevanje in delitev po prispevkih k združenemu delu. Ostale so še druge prvine, zaradi katerih moramo gibanje k realno dosegljivi družbeni enakosti, tudi materialni, razumeti kot zgodovinsko pot, ki mora razrešiti vrsto protislovij te poti.

Danes se ne soočamo s klasično razredno naravo družbenih nasprotij in z razredno slojevitostjo, izhajajočo iz lastnine, soočamo pa se s pri-

meri monopolnega razpolaganja s produkcijskimi sredstvi in s slojevitostjo družbene moči. Ugotavljamo tudi, da normativna struktura družbe prehiteva proizvajalne sile in da je tudi to eden izmed globljih virov tako za napredek kot za nasprotja, hkrati pa sredstvo za zavestno politično akcijo.

Na Marxovih ugotovitvah in upoštevajoč naše posebne družbeno-zgodovinske okoliščine gradimo zgodovinsko nov tip in novo strukturo družbene organizacije. Odločili smo se za socialistično samoupravno skupnost, razvijajočo se na proizvajalnih silah, ki preraščajo zasebno in državno prilaščanje in upravljanje. Proizvajalne sile združujemo z odpravljanjem odtujenosti proizvajalcev od proizvajalnih sredstev, od pogojev in rezultatov dela, predvsem z demokratičnim, samoupravnim odločanjem in enakopravnostjo tistih, ki ustvarjajo novo vrednost. Družbenih neenakosti v socialistični družbi, ki je odpravila kapitalistično pravno obliko temeljnih produkcijskih sredstev in s tem izkoriščevalski kapitalistični razred, ni mogoče prikazovati, še manj razlagati ali utemeljevati s prisotnostjo temeljnega razrednega antagonizma oziroma z obstojem klasičnega lastniškega izkoriščevalskega razreda. (Čeprav ostanki tega antagonizma še obstoje.) Hkrati pa se srečujemo z vsemi tistimi pojavi, ki jih je že Marx videl v socialistični družbi kot izrazito prehodnem zgodovinskem obdobju, obdobju, v katerem so še vedno prisotni spopadi in protislovja, ki jih opredeljuje obstoj novih izkoriščevalskih slojev. Socializem po Marxu ni brezkonfliktna družba, prav omejevanje pretiranih družbenih neenakosti, za katere se Marx zavzema, pa je prvo znamenje prehajanja razredne družbe v brezrazredno. Marksistična teorija sprejema tezo o postopnem in časovno dolgotrajnejšem odpravljanju posameznih sestavin starih odnosov. Z odpravo temeljnih razredov se ne odpravljajo takoj in enkrat za vselej vsa protislovja in vse oblike izkoriščanja (se pa močno omeje). Različni položaji, ki jih obdrže določene družbene skupine v zgodovinsko določenem načinu proizvodnje tudi po odpravi osnovnih nasprotnih razredov — nekatere med temi skupinami objektivno (še) nimajo niti teoretičnih niti empiričnih obeležij delavskega razreda — pa seveda niso edini izvir družbenih neenakosti. Obstajajo še drugi izviri in vidiki neenakosti, zlasti v odnosih.

Najizraziteje se, kot sodim, pojavljajo na treh žariščnih področjih: na področju materialne produkcije in njenega nadzora, na področju politične oblasti (torej tudi v razpolaganju z družbenim proizvodom) in družbenega vpliva ter na področju delitve dobrin materialne in duhovne kulture.

Da bi se spremenil človekov položaj, da bi postal vreden njegovega človeškega bivanja, je treba, po Marxu, spremeniti, revolucionirati obstoječo družbo, njeno strukturo. »To je čas, ko moramo misliti pogumno in v skladu z zahtevami situacije, ki mnogo obljublja, vendar skriva tudi številne nevarnosti. Napeti moramo vse sile, da se iz nagle rasti proizvajalnih sil 'izloči' tisto, kar se sklada s perspektivo razvitega socializma,

da se opredeli na traso napredka . . . revolucionarna naloga se ne reducira samo na spremembe v proizvodnih odnosih, v lastnini. Ta naloga je enotnost sprememb v proizvodnih odnosih in proizvodjalnih silah.«⁶ Socializem ni samo rast proizvodnih potencialov, socializem je tudi humanizacija družbenih odnosov in bogatitev človekove osebnosti.

Enotnost revolucionarne teorije in prakse se namreč prav na obravnavanem področju zelo očitno uveljavlja. Ideja družbene enakosti je vedno bila sestavni del teorije in revolucionarne prakse delavskega razreda in zato tudi sestavni del marksistične teorije. Marksizem izhaja iz teze o revolucionarni samodejavnosti proletariata, s katero proletariati osvobajajo sebe in družbo, oziroma kot je Marx zapisal v statutu prve internacionale: »Osvoboditev delavskega razreda mora biti delo delavskega razreda samega.«

Prihodnja komunistična družba je po Marxu in Engelsu družba uresničene samoupravljanja. Socialistična družba kot predhodna oblika takšne družbene organizacije je z oboroženo revolucijo pripeljala na oblast delavski razred. Ta oblast pa odpira perspektive za bolj humano družbo, kar terja tudi preseganje razredne strukture družbe, odmiranje države in s tem odnosov oblasti sploh. Delavski razred potrebuje v socialistični družbi oblast zato, da bo uresničil prehod družbe iz družbe razredne oblasti v samoupravno družbo. Eno izmed glavnih vprašanj v uresničevanju teh ciljev je vprašanje razpolaganja s sredstvi za proizvodnjo. V prvi etapi opravlja socialistična država svojo ekonomsko oblast s tem, da odvzame proizvodna sredstva iz rok privatnega lastništva in jih prenese v državno lastništvo. Kot prva faza je takšno lastništvo nujno, ne more pa biti trajno, ni združljivo s samoupravno družbo. Odprava ekonomske dominacije in to, da si posamezne skupine prisvajajo višek dela, četudi to počno v imenu države, namreč še ne spremenita stvarnega položaja delavcev. Državna lastnina še vedno ohranja neko obliko mezdnega odnosa in ločenost proizvajalcev od proizvodjalnih sredstev. Pogoj za preseganje takšnih odnosov je družbena lastnina proizvodjalnih sredstev.

Posebnost komunizma (posebnost, po kateri se komunizem razlikuje od drugih družbenoekonomskih formacij), pa tudi socializma kot prehodnega družbenega reda, se izraža v negativnem stališču do vseh tistih oblik družbenih odnosov, ki povzročajo in reproducirajo neenakost med ljudmi. To stališče pa najprej in predvsem vključuje teoretično in praktično kritiko instituta privatne lastnine. Revolucionarna gibanja in ideje, ki zanemarjajo lastnino kot vzrok neenakosti, niso socialistične, niti komunistične.

Nekateri družboslovci menijo, da je v socialističnih družbah prišlo do zanemarjanja ekonomske dimenzije družbene neenakosti in da se s temi dejavniki ni razlagalo bistva strukturnih sprememb. Korene tega odnosa iščejo v tem, ker se je »v marksistični družbeni teoriji dolgo časa

⁶ Dr. Miroslav Pečujlić: Prihodnost, ki se je začela. »Komunist«, Ljubljana 1969, str. 7.

precejeval (in tudi danes se še vedno precejnjuje) pomen lastninskih odnosov za konstituiranje ekonomskega statusa posameznika ali družbene skupine.«⁷ Ugotovitev je točna. Očitno je v prvem obdobju po prevzemu politične oblasti s strani delavskega razreda prišlo do poenostavljanja Marxove predpostavke. Praksa socialističnih družb, tudi naše, pa je pokazala, da podružbljanje produkcijskih sredstev sicer spreminja strukturo družb in v tem okviru zlasti razredno strukturo, da odpravlja velike ekonomske in druge razlike (bogastvo, kapital), nikakor pa ne vseh.

Iz tega izhaja tudi naša socialistična družbena misel, s tem, ko sprejema spoznanje, da se na ekonomskih razlikah celo nujno izgrajuje ekonomsko razvitejša socialistična družba.

Znanost in tehnologija sta razvili mnoge nove potrebe, ki pa jih nerazvitost ekonomije in družbe ne more zadovoljevati, vsaj ne vsem članom družbe v enaki meri. Ob tem naj dodamo, da mnoge od teh potreb dejansko niso družbeno utemeljene in so rezultanta nepreseženega profitnega motiva, značilnega za kapitalistično produkcijo, motiva, ki je uveljavljen v določeni obliki zaradi blagovne produkcije tudi v socialističnih družbenih produkcijskih odnosih.

V nerazvitosti proizvodnih sil moramo torej iskati prvi izvor razkoraka med potrebami in možnostmi za njihovo zadovoljevanje. Vendar so mnoge neenakosti, ki izhajajo iz tega sicer objektivno pogojenega razkoraka razredne narave. Ugotovitev, da socialistična družba še ni družba enakosti, je empirično tako intenzivno prisotna v vsakodnevem življenju, da ob tem ko odpravljamo segmente te neenakosti tudi pozabljamo na dolgoročneje družbene cilje.

Proces vzpostavljanja enakosti terja najmanj dvoje: materialno, družbeno in politično preobrazbo družbe in preobrazbo človeka samega. Na prvem planu smo v glavnem odpravili privatno lastnino in delitev, ki na njej temelji. Nismo pa še odpravili (v okviru tega projekta) prisvajanj, ki izhajajo iz monopolov nad ljudmi. Očitno je, da bo ta faza daljša od prve.

Ker se razlike, ki izhajajo iz teh monopolov, povezujejo in združujejo z družbeno priznano neenakostjo, temelječo na delitvi po delu, prihaja do pojavov, ki vodijo do mnogoterih oblik družbene dezintegracije. Čeprav ne moremo govoriti o preobrazbi družbe brez preobrazbe človeka, pa je vendarle res, da so tu, pri tej drugi preobrazbi rezultati manjši.

Kljub številnim teoretičnim in empiričnim pristopom k temu družbenemu pojavu v zadnjem obdobju, z odgovori ne moremo biti povsem zadovoljni. Srečujemo se ali s pretiranim poudarjanjem zgolj objektivnih korenov družbene neenakosti, s poudarjanjem, ki ga lahko razumemo kot nujnost, zaradi katere se danes še ne da skorajda ničesar bistvenega spremeniti ali pa z vztrajanjem na parcialnih ukrepih, ki niso dovolj trdno vsidrani v dolgoročnejši družbeni razvoj. Ni dovolj prisotno teore-

⁷ Miloš Janičijević: Socializam ideja društvene jednakosti. *Sociologija*, 1967, št. 3—4, str. 50.

tično napotilo, po katerem je pot k enakosti ljudi predvsem pot zavestne angažiranosti družbe, ki si prizadeva z razrednimi spremembami zagotoviti izkoriščanje povečanih ekonomskih virov za zmanjševanje in za ukinitve razlik med ljudmi.

Če smo že izoblikovali do neke mere soglasen odgovor na vprašanje, na katerih področjih so razlike nujne in na katerih niso več opravičljive, pa tega ne moremo trditi tudi za opredelitev in konkretizacijo tovrstnih meril. Iz te nedorečnosti meril se odpirajo možnosti za sklicevanje na objektivno pogojenost družbene neenakosti in na protislovja našega družbenega razvoja, s tem pa tudi odpiramo možnosti za ohranjanje obstoječih odnosov, v tem okviru še zlasti deformacij. Tako je npr. ekonomsko nujno, da smo pristali na materialne razlike, ki nastajajo zaradi različnih rezultatov dela, vendar smo že tu ostali nedorečeni. Za mnoge vrste del nismo povedali, kako jih objektivno vrednotiti. Načelo delitve po delu politično ni izvedeno tako, da bi bilo doseženo obče soglasje o njegovi optimizaciji. Srečujemo se tako s pritiski po totalni enakosti kot s poskusi zadržanja ali celo vzpostavljanja novih privilegijev. Že IX. kongres ZKJ je zavzel stališče, po katerem »se družba upira zahtevi po potrošniški uravnalovki, ki se ne meni za razlike v spodbudnosti in delovnih prispevkih... Toda hkrati družba ne razglašča za svoj ideal, za svoj cilj že obstoječih in neogibnih socialnih razlik in neenakosti.«

Bolje smo opredelili solidarnost, zaradi česar razlika med obema kategorijama ni vedno jasno začrtana. Pri utemeljevanju nujnosti ali nevzdržnosti drugih oblik neenakosti — tistih, ki ne izhajajo iz narave produkcijskega odnosa in delitve po delu, pa smo marsikdaj ostali na trhlih ocenah. To tudi zato, ker še nismo s potrebno teoretično pronicljivostjo odgovorili na vprašanje, kaj pomeni družbena enakost v samoupravni družbi v nekem konkretnem obdobju.

Konkretizacija družbeno opravičljivih in družbeno neopravičljivih neenakosti je dejansko težavna. Poleg problemov, ki sem jih že navedel ne smemo prezreti še vrsto posebnosti posameznih družbenih okolij. To pomeni, da teh kriterijev ni mogoče v celoti opredeliti na ravni globalne družbe. Nismo se še tudi ustrezno usposobili za pot, ki vodi k družbi enakosti.

Sodim, da med številnimi oblikami neenakosti razrednega porekla, izstopajo zlasti neenakosti:

- v procesu proizvodnje oziroma v delitvi dela;
- v delitvi materialnega družbenega bogastva;
- v samoupravnem in političnem odločanju.

Ker se te neenakosti pogosto kumulirajo, so njihove negativne družbene posledice, posebej še na področju razrednega razslojevanja, zelo intenzivne. In v tem je osrednji družbeni problem našega časa.

Socializem, samoupravni socializem še posebej, mora vzpostavljati enakost ljudi v upravljanju z družbeno reprodukcijo in v samoupravljanju sploh. Prav v tem, v vzpostavljanju enakosti pri upravljanju, v enakosti

pri razpolaganju z družbeno reprodukcijo, je zgodovinski smisel socializma. Ta enakost je tudi prva in najvažnejša predpostavka komunizma. (Poleg tehle: odprava razlike med fizičnim in umskim delom; to, da delo postane prva življenjska potreba; to, da družba razpolaga z obilico bogastva).

Čeprav ta teoretični okvir jemljemo za okvir socioloških raziskovanj naše družbe, pa se moramo vprašati, ali bo odpravljanje razrednih razlik vodilo k odpravljanju prav vseh oblik družbene neenakosti in ali ne bo morda nova družba prinesla nove neenakosti, čeprav ne bodo razredne narave. Odgovor ni preprost in je odvisen vsaj od dveh prvin: od tega, kako opredelimo pojem »družbena enakost«, posebej v socialistični in posebej v komunistični družbi, in od tega, kako opredelimo tiste družbene subjekte, ki so nosilci materialnega in kulturnega napredka v razmerah materialnega izobilja. In drugič, odvisen je od odgovora na vprašanje, ali lahko trdimo, da v praksi socialističnih družb obstoji realno protislovje v zgodovinskem uresničevanju ideje enakosti.

Družbena neenakost je protislovje socializma in kot vsako protislovje ovira in spodbuda za socialistični družbeni razvoj. Ob tem pa ni sporno, da socializem in družbena neenakost ne moreta večno živeti v sožitju. Zgodovina mora eno izmed prvin tega protislovja izriniti iz svojega toka.

FRANC ŠETINC

Svoboščin ni zunaj konkretnih družbenih odnosov

I

Sedanji obseg, predvsem pa vsebina človekovih pravic in svoboščin v svetu že dolgo ne ustrežata več. V tem smislu je povsem razumljiva težnja velikega dela človeštva, da dobita svoboda in demokracija svoje temelje v družbenoekonomskih odnosih, v novem položaju človeka, ki mu bo omogočal, da bo odločal o svoji usodi na vseh področjih svojega življenja. Ali to svojo težnjo poimenujejo samoupravljanje ali kako drugače, to pri tem ni bistveno, neprimerno važnejše je, da se po svetu čedalje bolj širi socialno gibanje v raznih oblikah, ki ne povezuje več svojih pravic in svoboščin samó z državo ali kakšno drugo místično silo. Ljudje se čedalje bolj zavedajo, da je treba odpraviti oblast nad ljudmi in ustvariti takšne razmere v družbi, da bodo delovni ljudje svobodno in enakopravno urejali svoje medsebojne odnose ter razpolagali s pogoji in rezultati svojega dela. Zavzamejo se, skratka, za samoupravni interesni pluralizem ali bolje — za svobodo avtentičnih interesov delovnega človeka.

Takšne težnje želi preglasiti hrupna psihološka propaganda, ki v stilu učinkovite ameriške reklame ponuja svoje pojmovanje svobode in demokracije. To je pravzaprav huda zloraba, saj razmetujejo besede o delu helsinških sklepov, kakor bi reklamirali pasto za zobe. Takšnih zlorab je bilo v preteklosti veliko, saj so besedo demokracija zapisali na svoje zastave tudi najbolj nečloveški režimi. Tudi v sodobnem času se pojavljajo »križarske vojne« v imenu obrambe »svobodnega sveta«, in preden se svet zave, da je to huda prevara, je že prepozno in resnica se navadno utrdi šele na razvalinah pustošenja in ob milijonih nedolžnih žrtev.

Na Zahodu, tudi v ZDA, so gotovo napredne, demokratične sile, ki odpirajo razpravo o človekovih pravicah in svoboščinah iz povsem dobronamernih pobud. To je v resnici nadvse aktualna problematika, ki mora zanimati človeštvo. Toda pri tem bi se morali varovati zavezníštva s psihološko propagando kot orožjem konfrontacije med Vzhodom in Zahodom, zlasti pa kot nevarnim orodjem vmešavanja v notranje zadeve drugih držav in ponovnega zastrupljanja ozračja mednarodnih odnosov.

Vsako akcijo bi morali zavarovati pred nevarnostjo, da jo vprežejo v voz protikomunistične propagande in »obrambe svobodnega sveta«, ker je pogosto le krinka za prikrievanje nasilja in vsiljevanja nesvobode drugim narodom. Vselej bi se morali vprašati, ali s svojo akcijo prispevajo k popuščanju napetosti v svetu in k dejanskemu širjenju človekovih svoboščin, izmed katerih je pravica do življenja v miru gotovo najpomembnejša. Ne bi smeli storiti ničesar, kar učinkuje prav nasprotno — kar ogroža celo to, kar svet že ima, čeprav z obsegom in vsebino pravic marsikje še niso in še dolgo ne bodo zadovoljni.

II

Kako to, da se silna poplava psihološke propagande pojavlja prav sedaj, ko so bili postavljeni na poti ustvarjanja ugodnejših razmer za proces popuščanja v svetu in za enakopravnejše odnose med državami trije tako pomembni mejniki: Colombo, Helsinki in Berlin?

Na peti konferenci neuvrščenih v Colombo je bila v ospredju odločna zahteva po enakopravnih ekonomskih odnosih v svetu. To, da mora vsaka država suvereno razpolagati s svojimi naravnimi bogastvi in da mora biti enakopravna v mednarodni delitvi dela, je zahteva, ki ima razsežnost razrednega boja in ki mora zadeti v živo vsakogar, kdor želi ohraniti stare pozicije prilaščanja tujega dela v mednarodnih okvirih. Politika neuvrščenosti je tako postala najširši razredni okvir, v katerem poteka boj za novo svetovno gospodarsko ureditev, brez katere ni družbenega napredka in tudi ne bistvenih sprememb političnih mednarodnih odnosov. To gotovo ni vseč velikim svetovnim korporacijam, ki se želijo videti v vlogi jeder bodočega sveta s pravico odločanja o vseh usodnih vprašanih človeštva.

Na helsinški konferenci o vprašanih evropske varnosti in sodelovanja je vsekakor prišla močno do izraza težnja za emancipacijo Evrope. Proces popuščanja v svetu v režiji supersil se lahko sprevrže v svoje nasprotje — v omejevanje samostojnosti srednjih in malih držav, kar lahko postane nov vir napetosti v svetu. Zato bi morale biti evropske države prve zainteresirane, da helsinške sklepe obravnavajo kot nedeljivo celoto. Nikomur ne bi smele dovoliti, da uporablja, denimo, tako imenovano tretjo košaro kot sredstvo psihološke vojne in ideološkega obračunavanja, ali bolje, za »razdiranje« prvih dveh košar, torej tistih helsinških sklepov, ki so temeljni za uresničevanje človekovih političnih in kulturnih svoboščin.

Berlinsko srečanje evropskih komunističnih partij je v nasprotju z nekdanjim monopolom enega samega središča v mednarodnem delavskem gibanju na nov način opredelilo pravico do več poti v socializem, pravico vsake partije, da samostojno oblikuje svojo taktiko in strategijo boja za socializem. To je samo dokaz več, da v starih obrazcih ni več mogoče najti pravih odgovorov na vprašanja razvitega socializma. Tudi enotnosti ni mogoče več zagotavljati z nekakšno ideološko disciplino, z omejevanjem suverenosti in podobnim. Za prihodnost socializma v svetu je

odločilen njegov notranji razvoj, ki črpa svojo moč in svoje bogastvo iz posebnosti razmer ter iz zaupanja v ustvarjalno moč lastnih delavskih množic, nikakor pa ne iz nekakšne enotnosti zaradi enotnosti, ki se je — kakor dokazuje zgodovina — žal večkrat spreminjala v pritiske in dominacijo. Zdaj postaja bolj kot kdaj jasno, da prihodnost socializma ni odvisna od spopada dveh ideoloških svetov ali blokov in da ga skoraj zanesljivo tudi ne more uničiti kakršnokoli notranje podtalno delovanje.

III

V Jugoslaviji smo načelno in praktično že zdavnaj spoznali, da za graditev socializma ni dovolj, da ima komunistična partija oblast. Nikakršen politično-državni in planski aparat ne more pri praktični graditvi socializma nadomestiti vloge delovnega človeka, ki mora imeti tak položaj v celotni družbenoekonomski produkciji, da bo odločal o pogojih in rezultatih svojega dela — o celotni družbeni reprodukciji. To je tudi odločilno za vsebino demokratičnih pravic in svoboščin, če nočemo, da ostanejo le formalne. V naših razmerah ustvarjamo tak politični sistem samoupravne demokracije, ki omogoča integracijo sfere politične oblasti in sfere dela ter s tem, kakor je pisal Marx »vrača družbi kontrolo nad odtujeno politično silo«. S tem torej v zgodovinskem procesu odpravljamo delitev družbe na politično sfero, kjer se posameznik pojavlja kot abstraktni državljani, kot nosilec splošnih interesov, ki je formalno v svojih pravicah pred zakonom izenačen z vsemi drugimi, in na civilno družbo, kjer obstaja dejansko in neomejeno razlikovanje glede na socialni položaj in kjer poteka nenehni boj med nosilci zasebnih interesov (privatne lastnine).

Ta delitev je v velikem delu sveta kljub nekaterim »modifikacijam«, ki so jih zaradi varovanja kapitalističnega sistema vnesli posegi države, še vedno močno pričujoča. Predvsem to je tisto, kar v sedanjem času izziva družbeno in moralno krizo na eni strani ter radikalno kritiko obeh tipov upravljanja (državnokapitalističnega in državnosocialističnega) na drugi strani. Večina človeštva teži k takšni popolni udeležbi človeka pri odločanju, da bo le-ta sposoben nadzirati in obvladovati tehnološko revolucijo in proizvodnjo vrednosti, da bo razvoj znanosti in tehnike podredil koristim človeštva za njegovo osvobajanje in humanizacijo odnosov. Izhod iz krize vidi torej v stalnem revolucioniranju odnosov, v nenehnem, odločilnem boju proti nevarnosti, da bi sedanji centri gospodarske, finančne, vojaške in druge moči, skratka, sile monopolizma zlorabile nesluteni razvoj proizvodnih sil za svojo dominacijo nad človeštvom.

Samoupravljanje potemtakem ni samo nekakšna jugoslovanska posebnost; objektivno postaja čedalje bolj družbenoekonomska in tehnološka nujnost sodobnega sveta. Znanstveno-tehnična revolucija ustvarja materialni ključ za demokratične in neprisilne oblike integracije avtonomnih delov v celoto, kar je seveda pogojeno z močjo in delovanjem napred-

nih družbenih sil. To je področje, kamor sta jugoslovanska praksa in teorija samoupravljanja že zdavnaj segli in s tem pomembno obogatili izkušnje mednarodnega delavskega gibanja. Stopnja množične, milijonske udeležbe delovnih ljudi v tej zgodovinski družbeni preobrazbi najbolje prikaže stanje naše revolucije, v kateri so človekove potrebe in njegov dejanski položaj v družbi neposredno merilo svobode in demokracije kot sinonima za socializem. To pomeni dejansko preseganje politične družbe in njeno postopno, trdoživo in v marsičem težavno preobražanje v svobodno skupnost proizvajalcev. Trdoživo in težavno pravim zato, ker poteka ta proces skozi mnoga protislovja in v razmerah, ko pritiskajo na nas kot dediščina preteklosti številna bremena.

Po Kidriču bi lahko rekli, da z našo, to je jugoslovansko obliko samoupravljanja nismo našli končno veljavne resnice, ker je ni. V marsičem se lahko tudi motimo. Vendar smo prepričani, da smo — v celoti vzeto — izbrali pravo pot, tisto pot, ki zanesljivo vodi k družbenemu napredku. Ker smo se že zdavnaj uprli vsiljevanju edino zveličavnega modela socializma, vsakršnemu diktatu, nam niti na misel ne pride, da bi socialistično samoupravljanje, kakršno gradimo v Jugoslaviji, ponujali drugim kot vzorec. Kar je dobro za nas, ni nujno uporabno za druge. Res pa se nikjer ne bo mogoče izogniti vprašanju, kako odpraviti odtujevanje pogojev in rezultatov dela od tistih, ki jih ustvarjajo — od množice proizvajalcev. Marsikdo, ki se sicer iskreno zavzema za demokracijo in humanizacijo življenja, bo moral prej ali slej ugotoviti, da ni presegel stalinistične opredelitve družbenoekonomskih odnosov, dokler šteje državno lastnino za vrh socializma.

IV

Ko so nekateri na Zahodu začeli psihološko propagando, izkoriščajoč pojave v vzhodnih evropskih državah, je bilo pričakovati, da protikomunistična gonja Jugoslaviji ne bo prizanesla. V zgodovinskem kontekstu to pomeni napad na mogočno gibanje, ki je zajelo ves svet in ki se bojuje za resnično svobodo in demokracijo, v kateri ni svobode naroda brez svobode posameznika in ne svobodne svetovne človeške skupnosti brez enakopravnih odnosov med suverenimi državami. To ne gre v račun tistim, ki hočejo vsiliti svetu svoje pojmovanje svobode in demokracije in v jedru katerega je v bistvu omejevanje dejanskih, na materialne temelje oprtih pravic in svoboščin večine proizvajalcev.

Pri nas akterji mednarodne psihološke propagande sicer niso odkrili velikih »disidentskih skupin«. Zadovoljiti so se morali z redkimi, ki hočejo imeti »ceno« kot orodje protikomunistične propagande. Namesto da bi spoštovali ustvarjalno moč delovnih ljudi, ki se v državi, ki so jo nekoč imeli za divjaško, kjer je pred vojno vladal protidemokratski despotizem, trudijo za nove, naprednejše in bolj človeške odnose, se dejansko priklanjajo zaostalim družbenim težnjam v svetu.

Naši delovni ljudje prav dobro vedo, kje mora biti težišče njihovega boja za dejanske, ne formalne pravice in svoboščine: v boju za krepitev družbenoekonomskega položaja človeka. Vedo, da je problem večje ali manjše svobode povezan z neposredno prakso razvijanja odnosov novega sistema, nikakor pa ne zgolj z lepimi besedami o socializmu. Poglavitne nevarnosti ne vidijo v posameznih »disidentih«, kakršne si izmišlja propagandni aparat psihološke vojne, temveč v ovirah, ki rasejo iz obstoječih objektivnih protislovij. Zavedajo se, da to, kar so dosegli, še daleč ne pomeni konca poti, temveč je šele začetek, in da se bo treba spopasti še s prenekatero oviro, preden bodo prispeli do cilja. Čeprav nas imajo ponekod za državo z nesrečno zgodovino in primitivno mentaliteto, si ustvarjamo demokratičen način usklajevanja osebnih interesov z življenjem skupnosti, medtem ko so v marsikateri državi z bogato kulturno in demokratično tradicijo prav ti odnosi v najhujši krizi. Namesto da delijo recepte drugim, bi morali spoznati, da so sami najbolj potrebni temeljitega zdravljenja. Kajti svobode ni zunaj konkretnega razmerja sil, zunaj konkretnih družbenih odnosov! Tako kot socializma tudi svobode in demokracije ni mogoče izvažati . . .

Naš odnos do propagande v zvezi z »listino 77«, najsi se opredeljuje za ali proti, je kritičen, ker smo proti vsakršni manipulaciji in politikantski zlorabi tako pomembnih vrednot, kakor sta svoboda in demokracija. Mislimo, da človekove svoboščine niso nepomembne in tudi ne želimo braniti nikogar, ki jih krni ali zanemarja. Predvsem pa si moramo odločno prizadevati, da razkrinkamo prave namene protikomunistične propagande, kajti — kakor je že zdavnaj ugotovil Marx — ideja se je vedno osmešila, kadar se je razlikovala od interesa. Tudi tokrat morajo ljudje odkriti, da uprizarjajo sedanjo gonjo zastran svoboščin najrazličnejši branilci meščanskega »svobodnega sveta«, ki so oropali milijone ljudi pravice do življenja (Vietnam, Čile), da ne govorimo o ropanju pravice do neposrednega odločanja o pogojih in rezultatih dela. Med branilci je tudi uradna avstrijska politika, ki je podpisnikom listine ponudila azil, medtem ko nima posluha za temeljne narodnostne in človeške pravice Slovencev v Avstriji. Bi morali biti Slovenci zadovoljni z diskriminacijo samo zato, ker živijo v državi znotraj »svobodnega sveta«?

Tisti, ki se tako zelo zanimajo za pravice in svoboščine vsakega disidenta posebej, če ga le kje najdejo, bi morali biti — če jim je človek res tako pri srcu — enako glasni, ko gre za temeljne človekove pravice Čilencev in črnih prebivalcev Rodezije, Slovencev v Avstriji in Palestincev, ko gre za zahteve delavcev kjerkoli na svetu, da sodelujejo pri upravljanju tovarn in urejanju širših družbenih zadev, pa tudi, ko gre za odpravljanje prepada med razvitimi in nerazvitimi državami.

Šele potem bi jim svet verjel, da je njihova skrb za demokracijo in svobodo zares iskrena, da izpričuje težnje in interese večine človeštva. Imperativ je, da postanejo državljanske pravice vse bolj resnične člove-

kove pravice — da namreč delovne množice svobodno izražajo svoje avtentične interese in urejajo svoje družbene probleme brez posredništva in manipulacije monopola ene ali več političnih strank.

Postskriptum:

Medtem ko je bil članek v uredniški obdelavi, je protikomunistična gonja v svetu in še posebej v Evropi nekolikanj pojenjala. Najbrž zato, ker mi naletela na odobravanje celo tam, kjer so pričakovali, da bo ugodno sprejeta. Pri mnogih se je očitno prebudila vest, kajti bolj ali manj je vsakomur jasno, da je mir edina alternativa vojni. Takšno medsebojno obtoževanje, kakršnemu smo bili priče, prav nič ne koristi popuščanju v svetu in stvari miru, temveč, nasprotno, ustvarja ozračje hladne vojne, zastruplja odnose med državami, izziva napetosti, sumničenje in nezaupanje, kar je nasprotje od tistega, kar si želimo — mir in varnost v Evropi in v svetu sploh.

F. Š.

DRAGO KOŠMRLJ

Vroča italijanska pomlad

Prve mesece leta 1977 označuje italijansko politično in družbeno življenje pojav doslej najhujših mladinskih nemirov. Že od srede februarja meseca so mnoge italijanske univerze prizorišče množičnih študentskih demonstracij, ki so se prenesle tudi na mestne ulice in so se v mnogih krajih, zlasti pa v Rimu in Bologni, sprevrgle v oborožene spopade s policijo, ki so terjali celo smrtne žrtve, kot je to bil primer uboja študenta Francesca Lorusa v Bologni.

Zunanji povod za študentske proteste so bile odločbe pristojnega ministrstva v zvezi s pripravljano reformo univerzitetnega študija. Med temi odločbami je bila tudi odprava možnosti ponavljati izpite, omejitev števila slušateljev na nekaterih fakultetah, kot na primer na medicinski in podobno. Vzroki so kajpada vse drugi in globlji. In prav ti vzroki odkrivajo vso težino in pa daljnosežnost sedanjega mladinskega protestnega gibanja, ki je dobilo povsem odkrit prevratniški značaj, kar je prisililo vse politične sile v državi in celotno državno upravo, da so se začeli ukvarjati s študentovskim gibanjem kot enim najresnejših notranjepolitičnih vprašanj.

Za razumevanje vse širine študentovskega vprašanja samo nekaj podatkov. V Italiji obstaja danes kar 44 univerz, razmeščenih po vseh delih

države. Število študentov se je v letošnjem letu približalo milijonu, kar je dosti več kot na primer v sosednji Franciji. V zadnjih desetih letih se je dotok na univerze povečal kar za približno 300 odstotkov. Posledica tega je, da so vse univerze prenapolnjene, kar ne more ostati brez kvarnih posledic za sam študij. Samo rimska univerza, ki ima prostora za normalno delo 40 do 50 tisoč študentov, šteje danes kar 150 tisoč slušateljev. Od teh pa samo 28,4 % redno obiskuje predavanja. Za univerze, zlasti na jugu države, so značilen pojav »vozači«, študentje, ki prihajajo samo k vsakoletnim izpitom, sicer pa ne hodijo na predavanja, ker ni študentskih domov, ni stanovanj ali so predraga, štipendije so spričo varčevalnih ukrepov vlade zaradi gospodarskih težav skoraj splahnele. Nad 15 % italijanskih študentov nikoli ne pride k predavanjem.

Ena izmed značilnosti italijanskega šolstva, še posebej univerz, je zastarelost in neustreznost celotnega učnega sistema, ki vpije po reformi, te pa spričo splošnih političnih razmer ni od nikoder. Kritiki sistema univerzitetnega študija že dolgo ugotavljajo, da je v očitnem razhajanju z gospodarskimi in družbenimi procesi, zato univerze ne dajejo niti kulturno niti profesionalno ustreznih izobražencev.

Tisto pa, kar je poglavitni sprožilec množičnega mladinskega protestnega gibanja — to je na univerzah dobilo največjo razsežnost — ima svoj izvor v hudi gospodarski krizi, ki je zaprla mlademu rodu vrata k eksistenci in — kar je še posebej usodno — zakrila tudi sleherno perspektivo skorajšnjih sprememb na boljše. Prav sedanja gospodarska kriza skupaj s splošno politično in moralno krizo, ki daje pečat družbenim napetostim, odkriva vse negativne posledice dolgoletnega nenačrtovanega, nekoordiniranega gospodarskega razvoja dežele, ki je pogojeval nastajanje vseh negativnih značilnosti, protislovij in izmaličenj, ki so lastne sodobni družbi monopolnega kapitalizma.

Za Italijo je imel tak razvoj izredno hude posledice. Te se kažejo po eni strani v čedalje večjem prepadu, ki loči deželo na razviti sever (ki pa tudi sam močno čuti posledice gospodarskega zastoja) in zaostali jug, kjer kriza prinaša poleg gospodarskih še posebej hude politične, moralne in socialne posledice.

Neusmerjevano osredotočanje kapitala v obdobju »booma« na trikotnik Milano—Genova—Torino je pustilo v nemar ne le druge dele države, pač pa celotne gospodarske veje, zlasti kmetijstvo. Posledica tega je, da po šestdesetih letih industrija ni več zmogla odpirati novih delovnih mest, v kmetijstvu se je njihovo število celo skrčilo, zato je bila negospodarska dejavnost, še posebej pa rastoči birokratski aparat, vse do nedavnega edino področje, kamor se je stekala mlada delovna sila. Zdaj je gospodarski zastoj zaprl tudi to možnost. S tem pa se je tako rekoč hermetično zaprla pot mlademu rodu z univerz in srednjih šol k poklicem, k eksistenci.

Politične razmere, odnosi med obstoječimi političnimi silami, njihova nasprotja, onemogočajo vsakršno stvarno, zlasti pa dolgoročno usmerjeno

politiko gospodarskega in družbenega razvoja, kar še bolj stopnjuje notranjo napetost, pogojuje negotovost in zastruje obstoječa nasprotja. To je seglo že tako daleč, da je močno nagrizlo samo družbo, njene ustanove in njeno trdnost. Vsa znamenja pričajo, kako se začena prav ta družba cepiti na nasprotujoče si tabore, na eni strani razviti sever, na drugi strani zaostali jug, na eni strani zaposleni del prebivalstva, na drugi strani rastoče število nezaposlenih, polzaposlenih in pa — kar je v tem času zlasti pomembna italijanska značilnost — zaposlovanje na črno, brez prijav, to pomeni brez ugodnosti nezgodnega, starostnega in drugega varovanja.

Vsa ta notranja navzkrižja in neskladja, ki dajejo pečat sodobni italijanski družbi, so najbolj udarila prav po mladem rodu, ki se je znašel brez lastne krivde v popolni slepi ulici. Mladi se čutijo odrinjene iz družbe, onemogočen jim je dostop do dela in s tem do dobrin, ki so svojina potrošniške družbe. Tako se pojavlja zlasti na obrobjih velikih mest — kar velja zlasti za jug in osrednje dele države z Rimom vred — nova plast prebivalstva, tako imenovani podproletariat, ki ni oropan le vseh dobrin, pač pa tudi možnosti za delo in — kar je najpomembnejše — tudi sleherne perspektive — dolgoletne, ne samo trenutne izkušnje so temu dokaz — za spremembo takega stanja. Pri tem so najbolj prizadeti prav mladina in pa ženske. Odtod pojav radikalizma prav med tema dvema komponentoma sodobne italijanske družbe. Odtod tudi odkrito prevratniška pojavna oblika sedanjih mladinskih, predvsem študentovskih nemirov in protestov.

Značilno je dejstvo, da imajo ti protesti — v nasprotju z mladinskim protestnim gibanjem leta 1968 — svoj izvor in začetek na jugu dežele. Sedanji revolt študentske mladine so sprožili študentje na univerzi v Palermu, ki so prvi zasedli univerzo, prvi vrgli v javnost protest proti celotni sodobni družbi in ji napovedali neusmiljen boj. Iz Palerma se je protestni val razširil na Rim in druga mesta, zajel pa je tudi sever, o čemer pričajo demonstracije in nasilja s krvavim koncem v Bologni, Torinu in drugih mestih. Če je leta 1968 prišel veter mladinskega revolta s severa, je to pot bil južni veter tisti, ki je pretresel italijansko družbo. Četudi je moč odkriti skupne imenovalce za pojav obeh primerov mladinskega nemira — tistega iz leta 1968 in sedanjega — pa obstajajo med njima bistvene razlike. In prav te razlike, ki se kažejo predvsem v ciljih, so tiste, ki odkrivajo vso težo in usodnost sedanjega protestnega gibanja na italijanskih univerzah. Smo pred dosti usodnejšim problemom, je v strankinem glasilu zapisal tajnik krščanskodemokratske stranke Benigno Zaccagnini, smo na ključni točki razcepa ne med mladimi in starimi, pač pa v odnosih med mladino in družbo.

Dejansko je šlo v protestnem gibanju leta 1968 za odpor proti napakam in izrodkom obstoječe družbe. Nosilci gibanja so v veliki večini izšli iz levih strank in so se iz njih izločili z izgovorom, da so preveč reformistične in premalo radikalne. Toda tedanje gibanje je iskalo zveze in

sodelovanje pri preobrazbi družbe z delavskim razredom. Zvečine so se pripadniki tedanjega protestnega gibanja vnovič vrnili pod okrilje levih strank, med njimi tudi komunistične.

To pot pa gre za povsem nov, drugačen in prvemu popolnoma nasprotno pojav protestnega gibanja, ki si je zastavilo za cilj boj proti obstoječemu družbenemu sistemu v celoti. Svoj bes je obrnilo gibanje tudi proti tistim silam, v katerih so oporečniki iz 1968 leta gledali zaveznika, proti delavskemu razredu kot celoti in proti vsem njegovim političnim silam, se pravi, tako proti sindikatom kot proti vsem levim strankam in še zlasti proti komunistični partiji. To dejstvo je povzročilo resnično presenečenje tako v sindikalnih vodstvih kot v vrstah komunistične partije, ki se je znašla v takem položaju povsem nenadejano in nepričakovano. Izkazalo se je zelo usodno dejstvo, da sedanje prevratniško gibanje mladih izstopa prav iz vseh obstoječih družbenopolitičnih okvirov, v katerih se izraža demokratični sistem dežele. Značilno je nadalje, da se novo mladinsko gibanje ne pojavlja to pot v obliki desno pobarvane ekstremne sile, pač pa izhaja iz skrajne levih izhodišč, nastopa z oznakami marksističnih gibanj, rdečo zastavo, srpom in kladivom.

Druga bistvena značilnost, ki so jo potrdili vsi dosedanji javni pojavi tega radikalnega študentskega gibanja, pa najsi je šlo za zasedanje univerz ali pa ulične demonstracije in spopade, je popolna usmerjenost k politiki nasilja kot edini ustrezni obliki političnega boja. Prvič se je zgodilo, da so bile na primer demonstracije v Rimu, Bologni pa tudi drugod vnaprej pripravljene kot spopad s policijo, in to oborožen spopad. Pri napadalcih so našli vsakovrstno orožje, trinitoluol, revolverje, brzostrelke.

Tretja značilnost dosedanjih javnih pojavov študentskega gibanja pa je v tem, da ga od znotraj vodijo dobro organizirane sile, ki pa jih nihče doslej ni mogel odkriti in identificirati. Delujejo pa po vsej državi, dokaz temu je sočasnost pojavov nasilja z enakim izidom tako na jugu kot v Rimu in na severu, v Bologni in drugod. Najbolj daljnosežno pa je dejstvo, da so to sile, ki jim je sicer v manjšini uspelo dobiti pod svoj vpliv skoraj celotno študentsko gibanje, pri čemer se je izkazalo, da so na primer komunistične mladinske organizacije, ki sicer delujejo in imajo dosti pripadnikov tudi med študentsko mladino, ostale povsem nemočne, da bi zavezile nasilniški značaj protestov.

Prav to dejstvo in pa odkrito protikomunistični značaj študentskega gibanja in njegovih akcij (v Rimu so na primer študentje z nasiljem preprečili govor znanega sindikalnega voditelja Lama, predsednika CGLL, se pravi organizacije, ki združuje komunistične in socialistične pripadnike sindikata) sta napotila partijsko vodstvo k globlji analizi pojavnih oblik in razrednega izvora sedanjega prevratniškega študentskega gibanja ter njegovih ciljev.

Tako partijsko glasilo Unità v eni izmed svojih analiz ugotavlja na prvem mestu, da gre za izrazito protikomunistično gibanje, četudi se skriva za skrajno levičarskimi in marksističnimi gesli. Gre za pojav no-

vega antikomunizma, ki se bistveno razlikuje od tradicionalnega protikomunizma skrajno desničarskih sil. Le-te so izhajale iz apriorističnega odpora proti sleherni možnosti, da bi KP mogla v kakršnikoli obliki sodelovati pri oblasti. Sedanji antikomunizem nima tudi ničesar skupnega z nekdanjimi v bistvu protikomunističnimi silami skrajne levice. Le-te so svoje napade in kritike usmerjale zgolj proti vodstvu KP in sindikatov, češ da ti vodstvi zaradi svojega reformizma nista sposobni popeljati množic v revolucijo, pa so zato te sile poskušale same sebe vrniti na vodstvo delavskega gibanja in ga tako zrevolucionirati. Sedanje gibanje, ki sicer izhaja s skrajno levih postojank, pa uperja svoje orožje proti sindikatu kot celoti in proti partiji kot celoti ter ju zavrača kot možni sili za izvedbo revolucije in družbenih preobrazb sploh. Značilna so bila v tem smislu gesla študentskega protesta v Palermu že sredi februarja in pozneje v Rimu: »In Cile carri armati, in Italia sindacati,« kar pomeni, da štejejo sindikat v Italiji za zaščitnika protiljudskih režimov, kot so v Čilu tanki.

Študentsko gibanje — oziroma tiste sile, ki so se povzpele na njegovo vodstvo — se pojavlja pod imenom »Avtonomija« oziroma »avtonomni kolektivi«, kar pomeni, da zavračajo vsakršno vključevanje v obstoječe sile, da teh sil ne priznavajo in proti njim v celoti usmerjajo svoj boj. To z drugimi besedami pomeni, da negirajo celotno delavsko gibanje in svoj politični boj usmerjajo mimo njega in brez njega. Seveda pomeni to globok prepad med delavskim gibanjem ter njegovimi cilji in novim tako imenovanim avtonomnim gibanjem, ki je zajelo študentske vrste. Ne gre za boj, ki naj ima za cilj spremembo obstoječe družbe, kar je cilj delavskega gibanja, pač pa za pojav dveh povsem nasprotnih blokov, za dve različni družbi. Ker sindikati in partija sodijo k prvi družbi, proti kateri se študentsko gibanje bojuje, je boj zato uperjen prav tako proti KP in sindikatom.

Dejstvo je namreč, da izgređi, razdejanja, oboroženi spopadi, ki so dajali poglobitveni pečat vsem protestom študentov, niso izraz posamičnih ekscesov in početja posameznikov, pač pa so nasprotno, izraz zelo skrbno in dobro organizirane akcije, ki ji je nasilje poglobitveni namen. Prevratniški značaj teh akcij se tudi razlikuje od dosedanjih sicer pogostih pojavov teritorističnih dejanj tako v Rimu kot drugod, ki so jih pripravljale posamezne skupine ekstremistov bodisi desne, bodisi leve smeri. Gre torej za prvi »javni« nastop organiziranih sil, ki jih je potisnilo na površje političnega in družbenega življenja Italije poglobitveno protislovje, ki je desetletja spremljalo bolj ali manj kaotični gospodarski in družbeni razvoj Italije. Gre za izraz in upor vseh tistih stotisočev, ki v okviru potrošniške družbe nikoli niso mogli doseči njenih sadov, pač pa so bili v tej družbi izobčenci, potisnjeni na rob gospodarskega in družbenega, pa s tem tudi političnega življenja dežele. Brezizhodnost njihovega položaja in brezperspektivnost, ki se je mladim ljudem kazala kot edino otipljiva stvarnost, je odvzela sleherno zaupanje v vse tiste sile, ki predstavljajo tako neustrezno družbo. Od tod beg v radikalizem, odtod sovraštvo do sistema in družbe kot ce-

lote in odtod tudi izbira nasilja kot edinega ustreznega orožja za uničenje takega sistema in take družbe kot celote.

Pojav »atvonomnih kolektivov«, ki zavračajo vse obstoječe politične sile po vrsti, pa seveda ni nastal čez noč. Ima globoke korenine iz preteklosti in tudi svoje razredno izhodišče. Gre za izraze nezadovoljstva in upornišva srednjih slojev, ki si iščejo oporišča v vsakokratni družbi in njihovo nezadovoljstvo prihaja na dan zlasti ob globljih družbenih in socialnih premikih. Zgodovina italijanske družbe zaznamuje podoben pojav v času začetka preobrazbe dežele v industrijsko družbo po združitvi italijanskih dežel v enotno državo. Takrat se pojavljata čedalje bolj kot pglavitna antagonistična razreda vse močnejša buržoazija in tudi vse številčnejši delavski razred. Srednji sloji imajo nasprotnike svoje gospodarske ter družbenopolitične vloge v obeh razredih, zato se pojavlja težnja pripadnikov srednjih slojev po krepitvi njihove vloge v obliki avtonomnega nastopanja v tedanji družbi. Prav ti sloji, katerih temelj je bila mala buržoazija, ki je dala največ intelektualne delovne sile, so bili najvnetejši pristaši pojavljajočega se fašizma, ki je s svojim korporativnim sistemom obljubljal prav srednjim slojem okrepitev njihove vloge v družbi ter gospodarsko in politično veljavo. Odtod po eni strani »protikapitalistična« krinka fašistične ideologije zlasti v prvih letih in sovražno bistvo proti delavskemu razredu in njegovim političnim strankam, še posebej komunistični partiji.

Po drugi svetovni vojni, ki je prinesla bistvene spremembe v življenje Italije — te se kažejo v demokratični ustavi, ki je sad protifašističnega boja — se kaže kot bistvena značilnost razvoj monopolističnega in državnega kapitalizma, po drugi strani pa rastoča moč in vloga delavskega razreda in njegovih političnih sil. Srednji sloji se vnovič čutijo ogroženi in v nenehni bojazni, da bodo žrtev monopolov in potisnjeni na raven proletariata. Politično se ti sloji skušajo obdržati na oblasti v sklopu interklasističnega značaja dolga leta prevladujoče politične sile, krščansko-demokratske stranke, h kateri se zatekajo in si najdejo zase mesto v njeni razredni raznolikosti.

S kopičenjem družbenih protislovij in političnih nasprotij, ki jih poraja neenakomeren razvoj dežele, in zlasti spričo kriznega stanja, ki daje čedalje bolj pečat gospodarskemu zastoju, se pripadniki srednjih slojev množično znajdejo na obrobju gospodarske in s tem tudi politične moči. Neofašistična stranka zato novači svoje pristaše prav med zapostavljeno mladino srednjega sloja, ki so ji čedalje bolj zaprta vrata k družbenemu položaju in bogastvu. Hkrati pa zapletene politične razmere, ki postavljajo delavsko gibanje pred zelo zamotane naloge boja, pospešujejo pojave nezadovoljnih mladincev z obstoječo politiko levih strank ter iščejo rešitve v radikalizaciji svojih zahtev. Odtod pojav raznih struj, ki se postavljajo levo od komunistične partije, se sicer same v sebi drobijo in iščejo svoj prostor v raznih političnih strukturah.

»Oborožena partija avtonomnih«, ki je prvič nastopila na študentovskih demonstracijah, je najnovejša in najskrajnejša komponenta levega radikalizma, ki je šla tako daleč, da ni le pretrgala vezi z obstoječimi delavskimi strankami, ampak se je postavila na odkrito sovražna stališča ne le proti tem strankam, pač pa tudi proti razredu, ki ga predstavljajo. Vmesna stopnja so bile nekatere teroristične organizacije z različnimi imeni, kot so »Rdeče brigade« ali pa »Oborožena proletarska jedra« (Nuclei armati proletari — NAP). Po letu 1970 se pojavlja med skrajno levimi skupinami in strujami tudi poskus nekakšne teoretične utemeljitve in razlage njihovega boja, katerega značilni cilj je »vse in takoj«.

Prav gotovo so imeli določen vpliv na pojav takih skupin, ki so si postavile oboroženo nasilje kot poglavitno obliko boja za doseg tega cilja, podobni pojavi v drugih deželah na Zahodu, denimo primer Baader-Meinhof in drugi. Italijanski avtonomisti so povzeli eno izmed osrednjih vodil podobnih skupin drugod, »da splošne stavke več ne vodijo k revolucionarnim preobrazbam, pač pa se revolucionarno stanje pripravlja z oboroženimi akcijami, ki naj prestrašijo in demoralizirajo sile odpora, da bi se tako množice prepričale, kako je samo oborožena akcija pot k uspehu in zagotovitvi njihovih interesov.«

Eno izmed najbolj značilnih gesel študentovskih avtonomistov pa je odpoved slehernemu delu in politiki ter takojšna zadostitev potreb. Zato so značilni pojavi v italijanskih mestih, ko skupine mladih na silo znižujejo cene, denimo, kinematografskih vstopnic, ali pa vpadajo v bogate trgovine in delijo blago. To imenuje »proletarsko razlaščenje« bogatih. »V zavesti množic se je že utrdilo prepričanje o zavračanju dela, zamenjavi življenja za plačo, to pa je zgodovinsko dejstvo, od katerega ni umika«, piše glasilo avtonomnih oporečnikov »A/traveso«. Svoje privrženec dobiva gibanje s takimi gesli v vrstah polproletariata na obrobjih velemest, v raznih mladinskih levičarskih krožkih in, kot so pokazali dogodki na univerzah, med študentsko mladino.

Pojav nasilniških akcij mladine, ki so uperjene proti vsem obstoječim političnim silam, proti obstoječemu demokratičnemu redu, proti vsem obstoječim nosilcem družbene preobrazbe v Italiji, je upravičeno vzburl celotno javnost. O študentovskih izgrelih so morala zavzeti stališča vsa državna upravna in druga telesa in vse politične sile.

Komunistična partija oziroma njeno vodstvo je posvetilo obravnavi tega pojava večdnevno razpravo v centralnem komiteju. Poleg politične in teoretične analize pojava je vodstvo sprejelo tudi konkretne ukrepe (po ostri avtokritiki lastnih napak), ki naj mobilizirajo partijsko članstvo, zlasti pa mladino, v boju proti nevarnemu pojavu, ki ga pomenijo avtonomisti. Predvsem je naloga partije po univerzah in delavskih krožkih odkrivati nosilce tega gibanja in jih izolirati od množic. Celotna partija je dolžna med množicami razkrinkavati prave cilje in nevarnosti novega gibanja za demokratični red, za pridobitve delavskega gibanja in za njegovo vlogo v družbi. Dolgoročni cilji, za katere se morajo mobilizirati

vse demokratične sile pa je odpravljanje vzrokov, ki pogojujejo pojave takih ekstremističnih sil in njihovo delovanje. Vso pozornost in napore je treba, po sodbi KPI, usmeriti k odpravi prepada med severom in jugom, treba je odločno lotiti se presnove gospodarske politike, spodbuditi produktivno zvrst gospodarstva, ki naj z ustreznimi investicijami zagotovi načrtno odpiranje novih delovnih mest zlasti za mladino. Treba je odločno poseči po nujnih reformah celotnega šolstva, ki naj se prilagodi potrebam gospodarstva in celotnega družbenega razvoja.

KPI je zlasti usmerila napore k temu, da pridobiva na svojo stran vse tiste plasti, ki so objektivno izločene iz družbenega življenja, in k temu delu so se usmerili tudi sindikati.

Očitno je, da je partija zlasti odločno stopila v obrambo demokratičnega reda, ki edini omogoča boj delavskega razreda za družbeno preobrazbo. To tem bolj, ker je delovanje študentskega gibanja v obliki avtonomistov dvojno škodljivo interesom partije. Po eni strani odvzema partiji in sindikatom kakršnokoli revolucionarno vlogo, po drugi strani pa nasilniško delovanje kot edina oblika boja proti družbi kot celoti utegne spodbuditi vse tiste sile, ki nasprotujejo vstopu komunistov v vlado. Te sile zagovarjajo mnenje, da je treba na nasilje odgovoriti še z ostrejšimi ukrepi — z izrednimi zakoni, z uporabo vojske in celo z razdelitvijo orožja prebivalstvu, da bi se samo branilo pred nasilneži. To pa bi, po sodbi KP, samo še bolj napelo spiralo napetosti in pripeljalo deželo v nevarnost državljanske vojne. Po drugi strani pa bi nadaljevanje nasilniškega početja levih ekstremistov, ki spominja na skvadrimizem iz časov fašizma, utegnilo načeti enotnost delavskega razreda, ko bi se nekatere plasti v njem pred nevarnostjo levih skrajnežev zatele v zavetje sredinsko desnih sil. Sama KP bi s takim razvojem utrpela politično škodo, ker bi se od nje utegnili v takem razpoloženju odvrniti določeni krogi volivcev.

Po vsem sodeč je torej južni veter, ki danes pretresa Italijo in prinaša vročo pomlad, za deželo in zlasti za delavski razred dosti bolj nevaren in neprijeten kot svoječasn timer, ki je italijansko družbo zajel 1968. leta s severa.

SLAVOJ ŽIŽEK

Jürgena Habermasa rekonstrukcija historičnega materializma

Članki, zbrani v zadnji knjigi Jürgena Habermasa,¹ dajejo prvič celosten pregled nad njegovim pojmovanjem historičnega materializma kot *teorije socialne evolucije*, s težiščem na razvoju *normativnih* (etično-praktičnih) struktur. Avtorja imajo navadno za predstavnika t. i. »frankfurtske šole« marksizma (»kritične teorije družbe«), vendar teoretski sklop, ki ga prinaša obravnavana knjiga, že v tolikšni meri zaznamuje *prelom* z miselno ravnijo »kritične teorije«, da lahko govorimo o popolnoma izdelanem samostojnem zasnutku, ki bi ga le stežka še vključili v »kritično teorijo«; če se že nočemo odpovedati nagonu h klasifikaciji, bi morali obravnavano delo prej vključiti v sklop reafirmacije »praktične« filozofije, ki je zadnja leta aktualen v zahodnonemški meščanski filozofiji, predvsem hermenevtiki (Hans-Georg Gadamer, Walter Schulz, Karl-Otto Apel), in ki teži k izdelavi »univerzalne jezikovne pragmatike«.²

Historični materializem je po Habermasu treba rekonstruirati: kritično se soočiti z njegovimi temeljnimi postavkami in jih artikulirati v novi obliki zato, da bi bolje dosegli cilj, ki si ga je zastavil. Habermas izhaja iz temeljnih postavk historičnega materializma:

¹ Na tem mestu objavljamo — v nekoliko skrajšani in prirejeni obliki — material, ki je rabil za podlago razgovoru o knjigi Jürgena Habermasa *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus* (Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976). Razgovor je organiziral MC pri CK ZKS kot prvo razpravo v nizu diskusij o pomembnih dosežkih ter kontroverzah sodobne marksistične in napredne nemarksistične misli; razgovor je bil 2. III. 1977.

O Habermasu sta pri nas že pisala Rado Riha (*Jürgena Habermasa zainteresirano spoznanje*, Problemi-Razprave 1975, št. 10—12), in Slavoj Žižek (*O dojetju psihoanalitične teorije in prakse v knjigi Jürgena Habermasa »Spoznanje in interes«*, Problemi-Razprave 1976, št. 7—12), problematiko normativnih struktur v družbenih vedah pa je kritično obdelal Braco Rotar (*O nekem pojmovanju vrednot I.—III.*, Problemi 1975, št. 3—5, 6—7 in 10—12).

² To, da gre za prelom z ravnijo »kritične teorije«, nas seveda ne osvobaja vprašanja — ki pa ga tu zaradi prostorske omejenosti ne moremo razvijati —, kako je ta prelom zasnovan v imanentnih protislovjih razvoja same »kritične teorije«. Nekaj tega smo skušali nakazati v spisu *O zgodovinski usodi kritične teorije*, Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo 12, Ljubljana 1975.

Specifičen način, na katerega ljudje, v nasprotju z živalmi, reproducirajo svoje življenje, je *družbeno organizirano delo*, ki — po Habermasu — zaobsega tri ravni človeškega delovanja: (1) posameznikovo zavestno-smotrno, *instrumentalno delovanje* na zunanjo naravo, (2) pravila *strateškega delovanja*, v skladu s katerimi se koordinira instrumentalno delovanje različnih individuov, tj. sama organizacija družbene produkcije glede na njene smotre, in končno (3) družbena organizacija distribucije proizvodov, ki jo uravnavajo pravila *komunikativnega delovanja*.

Že tu poda Habermas prvi očitek: vprašanje je, če pojem družbenega dela *zadostno* karakterizira obliko reprodukcije človeškega življenja. Novejše antropološke raziskave naj bi pokazale, da seže ta prag *preizko* na evolucijski lestvici. Že hominidi naj bi se razlikovali od primatov po tem, da (a) razpolagajo z orožji in orodji (instrumentalno delovanje), (b) si v kooperativni organizaciji razdelijo opravila (strateško delovanje) in (c) si kolektivno delijo plen (pravila distribucije). Specifično človeška reprodukcija življenja naj bi nastopila šele, ko je vpeljan *sorodstveni (družinski) sistem*, ki temelji na *eksogamiji*; pogoj za to je prepoved incesta med očetom in hčerjo (in ne zgolj med materjo in sinom, kot misli psihoanaliza in kar je že pri hominidih) — z njo se ustvari *očetovska vloga*. Tako pridemo do temeljne novosti, ki jo prinese specifično človeški sorodstveni sistem: do (*družbene*) *vloge*. Sistem družbenih vlog predpostavlja, da se motivi delovanja *moralizirajo*, ker se posameznikovo delovanje postavi v razmerje vzajemnosti do (pričakovanega) delovanja ostalih posameznikov, s čimer nastopi sistem vzajemnih motivacij, ki se opira na intersubjektivno (od vseh dejavnikov) priznana normirana vedenjska pričakovanja. Na mesto posameznikove neposredno-naravne istovetnosti stopi istovetnost, ki jo dobi s poistovetenjem z določeno (družbeno) vlogo. »Oče« ni več neposredno-naravno dejstvo, marveč določena družbena vloga, do katere se na določen način vedemo, ker tudi od nje pričakujemo neko vedenje. Tak sistem družbenih vlog pa predpostavlja *govorico*, v kateri se najprej »institucionalizirajo« od posameznikove neposredno-naravne substancialnosti neodvisne poteze, ki definirajo njegovo »vlogo« (v antropologiji je že zdavnaj znano, da sistem sorodstva ne more obstajati brez ustreznih simbolov, da npr. »oče« kot družbena vloga vselej predpostavlja *ime* »oče«). Šele tedaj, ko nastopi kot tista institucija ali družbeni mehanizem, v okviru katere(ga) se delovna sila spoji s produkcijskimi sredstvi, tj., ki uravnava ta spoj, *sorodstveni (družinski) sistem*, imamo opravka s specifično človeškimi »produkcijskimi odnosi«. Te strukture delovanja v vlogah »so glede na strukture družbenega dela nova razvojna stopnja; pravil komunikativnega delovanja, torej intersubjektivno veljavnih in ritualno zagotovljenih norm delovanju, se ne da zvesti nazaj na pravila instrumentalnega ali strateškega delovanja.« (str. 152).

Nezvedljivost normativnih struktur intersubjektivnega delovanja na instrumentalno ali strateško delovanje (proizvodnjo v ožjem pomenu,

»predelavo zunanje narave«) po Habermasu najbolj pokažejo aporije dialektike produkcijskih sil in razmerij. Kako razumeti znane Marxove postavke o protislovju med produkcijskimi silami in odnosi, ki ga razreši revolucionarni prevrat v samih produkcijskih odnosih? *Tehnicistično* razumevanje gleda na produkcijske odnose kot na bolj ali manj pasiven, inerten odsev, »strdino« produkcijskih sil. Pravo gibanje, živi proces napredovanja se dogaja na ravni produkcijskih sil: stalni razvoj naravoslovja, orodij itn., skratka, stalna rast obvladovanja zunanje narave. Produkcijski odnosi pa se opredmetijo v inertnih institucijah, ki pač ne morejo nenehno slediti temu gibanju, zato vedno znova zaostanejo za njim, pride do protislovja med njimi in produkcijskimi silami, protislovja, ki se razreši tako, da se odnosi prilagodijo novi, višji ravni produkcijskih sil, da omogočijo njihov nadaljnji razvoj, namesto da bi delovali kot ovira tega razvoja. Produkcijski odnosi so kot oblika, ki je nekaj časa živa, ki pa jo vsebina (produkcijske sile) vedno znova preraste, od koder se iz oblike spremenijo v mrtev kalup, ki ga vsebina odvrže in izsili novo, sebi primerno obliko. Slabost te razlage je po Habermasu, da lahko pojasni rast produkcijskih sil, lahko pojasni nastanek sistemskih problemov, ki se jih ne da rešiti v okviru danega sistema, *ne more pa pojasniti, kako se ti problemi rešijo*. Neprenehni endogeni učni proces, kognitivno rast, tematizira zgolj na ravni tehnične vednosti, ki se jo da uporabiti v pravih instrumentalnega in strateškega delovanja, tj. vednosti, katere korelat je rast našega obvladovanja zunanje narave, ne tematizira pa učnega procesa, ki bi se utelesil v interakcijskih strukturah, v oblikah družbene organizacije, tj. razvojne logike moralno-praktične vednosti.

Če upoštevamo te razlike, pridemo do tele opredelitve: razvoj produkcijskih sil je mehanizem, ki ustvarja probleme, ki sicer sproži prevrat produkcijskih odnosov in evolucijsko obnovo produkcijskega načina na višji ravni, vendar prav *zgolj* sproži, sam ta proces prevrata, prilagoditve odnosov novi ravni produkcijskih sil, pa se dogaja po svojevrstni logiki. Ta opredelitev po Habermasu še vedno ne zadošča, ker preprosto dejstveno ne drži: nerešljivi sistemski problemi so z razvojem produkcijskih sil res večkrat segli čez okvir danih odnosov, toda to ne velja za odločilne primere: za nastanek prvih visokih kultur in za nastanek evropskega kapitalizma. V teh primerih omembe vreden razvoj produkcijskih sil ni bil pogoj, marveč posledica novih družbenih odnosov, in zato ne more biti njihovo sprožilo.

Habermas tu vpelje razlikovanje med potencialom razpoložljive vednosti in utelešenjem te vednosti v produkcijskih silah ali družbenih institucijah. Tako pred kapitalizmom ni šlo za presežek produkcijskih sil nad produkcijskimi odnosi, marveč za presežek razpoložljive vednosti nad njenim utelešenjem v produkcijskih silah in odnosih; to utelešenje so preprečevali stari, fevdalni družbeni odnosi. Šele z novimi (kapitalističnimi) institucionalnimi okviri se je lahko potencial, dan v prirodoslovnih znanostih, utelesil v hitrem razvoju produkcijskih sil, tako kot so sami

ti kapitalistični okviri rezultat utelešenja presežka, že danega v podobah sveta, navzočih v fevdalizmu (krščanski univerzalizem itn.).

Habermasov rezultat je torej tale: historičnemu materializmu je treba pritrditi, da sistemski problemi, ki se jih ne da rešiti brez koraka k novi evolucijski stopnji celotnega sistema, nastopijo na področju družbene baze, tj. produkcije in reprodukcije družbenega življenja. Da pa pride do tega koraka, moramo predpostaviti endogen, imanenten učni mehanizem napredovanja naše moralno-praktične vednosti. Ta endogeni učni proces proizvede potencial, ki je latentno dan v podobah sveta itn. in ki ga lahko uporabimo za rešitev sistemskih problemov tako, da se utelesi v novih institucionalnih oblikah družbene integracije.

Tako pridemo do osnovnega Habermasovega očitka Marxu: da — prav zato, ker vidi specifičnost človeka v družbeno organiziranem *delu* — ne dá imanentne, lastne logike tega koraka od enega produkcijskega načina do drugega, logike prevrata produkcijskih odnosov. Marxov odgovor da se giblje zgolj na *deskriptivni* ravni: do prevrata pride skozi socialne konflikte, skozi razredni boj, socialna gibanja in politične spremembe itn. Če pa bi hoteli dati imanentno-teoretičen, *analitičen* odgovor, bi morali tematizirati endogeno logiko razvoja moralno-praktične zavesti, njene učne mehanizme, nezvedljive na proces rasti tehnične vednosti, utelešene v delovnem procesu. Okvir Habermasove rešitve obravnavanega vprašanja dajejo tele — deloma že razvite — predpostavke:

— Ker družba ni nasproti individuum abstraktno postavljen fetiš, se mora socialna evolucija normativnih struktur opreti na individualne učne sposobnosti, tj., mora potekati skoznje: na izhodišču moramo predpostaviti endogeni učni mehanizem rasti moralno-praktične *vednosti pri posameznikih*, analogen rasti instrumentalne vednosti. Učne kapacitete, do katerih se najprej dokopljejo posamezni člani družbe ali marginalne skupine, so potemtakem na svoje objektivne pogoje nezvedljivo dejstvo *presežka* nad dano ravni družbene organizacije in njene ideologije. Te na začetku parcialne učne kapacitete se prek eksemplaričnih učnih procesov postopno vključijo v obči sistem razlaganja pojavov, ki vlada v tej družbi, tj. v njeno *ideološko podobo sveta*. Tako sama ideološka podoba sveta v svojih moralno-praktičnih pogledih vsebuje neki določen *kognitivni potencial*, ki stoji na razpolago, da se ga uporabi, tj., utelesi v institucijah, in ki potemtakem prav tako *presega* dano institucionalno raven.

— Ob družbah lahko govorimo o evolucijskem učnem procesu, kadar se rešujejo sistemski problemi, ki so evolucijski izziv. To pa so problemi, ki segajo prek meja upravnih kapacitet, ki jih vsebuje dana družbena formacija. Družbe se lahko evolucijsko učijo, kadar uporabijo kognitivne potenciale, vsebovane v podobah sveta, da z njimi reorganizirajo sisteme delovanja. Ta postopek lahko dojamemo kot institucionalno utelešenje struktur racionalnosti, ki so že začrtane v podobah sveta.

— Uvedba novega organizacijskega načela vzpostavi novo raven socialne integracije. Ta nova raven pa spet dovoljuje uporabo dane (ali

ustvarjanje nove) tehnično-organizatorične vednosti, tj. stopnjevanje produkcijskih sil in razvoj kompleksnosti sistema. »Za socialno evolucijo imajo potemtakem funkcijo dejavnika, ki sproži korak naprej, učni procesi na področju moralično-praktične zavesti« (str. 176).³

To, da historični materializem ni razvil imanentne razvojne logike normativnih struktur, naj bi se pokazalo v težavah historičnomaterialistične periodizacije zgodovine (nejasnost kriterija za razlikovanje med paleolitikom in neolitikom na ravni produkcijskih odnosov, vprašanje »azijskega« produkcijskega načina, vprašanje uvrstitve fevdalizma, kako historičnomaterialistično razložiti prelom med arhaičnimi in razvitimi visokimi kulturami, kontroverze o »postindustrijski družbi« ali »organiziranem kapitalizmu«, uvrstitev socialističnih »prehodnih« družb). Taki in podobni problemi so nekatere marksiste privedli do tega, da so se odpovedali pojmu univerzalnih razvojnih stopenj. Po Habermasu pa je problem drugje: historičnomaterialistični pojem produkcijskega načina je, nasprotno, *pre-malo* abstrakten; še bolj abstraktno raven, ki bi omogočila stvari primerno razlikovanje stopenj družbene evolucije, najde seveda prav v imanentni razvojni logiki normativnih struktur in — še ožje — družbenih organizacijskih načel, v katerih se institucionalizira v učnem procesu dosežena nova raven normativnih struktur. Družbena organizacijska načela opredeljuje institucionalno jedro, ki je vsakokratna *dominantna forma socialne integracije*. Dosedanji razvoj kaže tri globalne forme socialne integracije: *sorodstvo kot totalna institucija* (praskupnost, »rodovna družba«), *država kot vseobsegajoča ureditev političnega gospostva* (od »vzhodnih despotij« do fevdalizma), *komplementarno razmerje med funkcionalno specifičirano državo in izdiferenciranim gospodarskim sistemom* (kapitalizem). Torej, na kratko: *sorodstvo, država, ekonomija*.

Kakšno je razmerje med tremi zaporednimi *formami socialne integracije* in razvojno logiko *normativnih struktur*? Vsako izmed njih lahko vzamemo za *utelešenje (institucionalizacijo)* neke določene razvojne ravni normativnih struktur: *sorodstvo* kot dominantna oblika socialne integracije se — globalno vzeto — ujema s *predkonvencionalno* razvojno stopnjo normativnih struktur (moralno-praktične vednosti), *država* s *konvencionalno* stopnjo in *ekonomija* s *postkonvencionalno* stopnjo.

³ Tako trdi Habermas, da moramo — ob znanem nasprotju med Marxom in Weberom glede vloge ekonomske baze in ideologije (predvsem protestantizma) pri nastanku kapitalizma — vztrajati pri *komplementarnosti* njenih razlag: Marx je z obdelavo razmerja kapitala in meznega dela dal *novo organizacijsko načelo* kapitalistične družbe ter hkrati izstavil *sistemske probleme* razpadajoče fevdalne družbe, ki so zahtevali novo formo socialne integracije, tj., ki se jih ni dalo rešiti v okviru dane forme; ni pa izdelal odločilne vloge morano-praktične vednosti za prehod v novo ureditev, marveč je to vednost omejil na izraz dominantnega poteka v ekonomski bazi. Narobe pa je Weber razvil *elemente* na vse ravneh *ideologije* (od protestantizma v religiji in nominalizma v filozofiji do perspektivizma v slikarstvu), ki so se *institucionalizirali z novim organizacijskim načelom*, vendar je »idealistično« zanemaril sistemske probleme v sami bazi, družbeni produkciji in reprodukciji, probleme, ki so šele spodbudili institucionalno utelešenje teh svetovnonazorskih potencialov v novem produkcijskem načinu.

Ob tej razvojni logiki normativnih struktur od predkonvencionalne do postkonvencionalne stopnje obstoji — kljub vsem omejitvam, ki jih Habermas obširno razvija — neka določena vzporednost med *ontogenezo* in *filogenezo*, med potjo, po kateri govora in delovanja zmožni posameznik postopno pridobiva socialno kompetenco, se vrašča v simbolni družbeni univerzum, in razvojnimi stopnjami osnovnih normativnih struktur same družbe, danih v ideoloških podobah sveta.⁴ Oglejmo si torej te tri stopnje:

I. Predkonvencionalna stopnja *simbolno posredovane interakcije*. Govorjenje in delovanje sta še zajeta v en in isti modus komunikacije: A s pomočjo kakega komunikacijskega simbola izrazi neko pričakovanje glede vedenja B-ja, na to pričakovanje B odgovori z nekim dejanjem z namero, da bi izpolnil A-jevo pričakovanje. Pomena komunikacijskega simbola in dejanja se vzajemno definirata; udeleženca lahko v osnovi tudi zamenjata mesti, tako da A izpolni B-jevo pričakovanje, izraženo s simbolom.

II. Konvencionalna stopnja *propozicionalno izdiferenciranega govora*. Tu sta govorjenje in delovanje že jasno razločena. A in B lahko ne le zamenjata svoji perspektivi kot perspektivi dveh *udeležencev* interakcije, marveč lahko stopita ven iz same te performativne naravnosti v naravnost interakciji *izvzetega opazovalca*. Zato se samo dejanje hkrati loči od *norme*, v skladu s katero se opravlja: opazovalec lahko iz pozicije, izvzete udeleženi v interakciji, propozicionalno izreče samo normo, ki uravnava interakcijo. Prav tako pride do zavesti (konvencionalna) vloga, predpisana z normo, *socialna vloga* kot nekaj različnega od svojega konkretnega *nosilca*.

III. Postkonvencionalna stopnja *argumentativnega govora*. Na tej stopnji pa se že sama *norma* loči od *načel oz. argumentativnega sklopa*, ki jo utemeljuje: norma ni več nekaj z izročilom, tradicijo, danega, samoraslega, marveč nekaj, kar je treba šele upravičiti, čemur lahko tudi argumentativno oporekamo.

Tukaj gre za postopno izdiferenciranje v sebi stopnjevane simbolne oz. družbene realnosti: na najnižji, predkonvencionalni ravni konkretna, situacijsko vezana dejanja, njihovi motivi (oz. vedenjska pričakovanja) ter delujoči subjekti. Na naslednji stopnji se akterji že zavejo razlike med občo normo in konkretnim dejanjem, ki realizira to normo: norma se — hkrati z akterji in njihovimi motivi — premakne na raven, ki leži za neposredno realnostjo interakcijskega dejanja. Na zadnji, najvišji stopnji pa se akterji obrnejo k samim načelom ali argumentativnim sklopom za normami, k sklopom, s katerimi je treba norme šele utemeljiti. To stopnjevanje je pravzaprav postopen proces refleksije, posredovanja nepo-

⁴ Pri izdelavi teh razvojnih stopenj se Habermas opre predvsem na dosežke (1) psihoanalitičnih teorije razvoja osebnosti, (2) genetičnega strukturalizma (Piaget) in (3) pragmatistično-behaviorističnih raziskav (predvsem teorija G. H. Meada o pridobivanju kompetenc za igranje določene (socialne) vloge).

srednega: neposredna realnost dejanja se reflektira v normi, tj., nastopi kot nekaj že posredovanega z normo, kot njena realizacija, nato pa se zlomi tudi samoraslost same norme, ki jo je treba reflektivno šele utemeljiti.

Proces lahko opazujemo tudi v perspektivi istovetnosti jaza kot akterja: na predkonvencionalni ravni imamo še vedno opraviti z njegovo neposredno-realno, *naravno istovetnostjo*, na konvencionalni ravni daje akterju njegovo istovetnost *vloga*, ki jo uteleša, gre za istovetnost vloge, na postkonvencionalni ravni pa gre za refleksijsko *istovetnost jaza* kot avtonomnega subjekta, ki ni zvedljiv na svoje vloge.

Nakazanim trem stopnjam razvoja moralne zavesti ustrezajo tri stopnje razvoja kognitivne zavesti, (b) egocentrična, (c) sociocentrično-objektivistična, (d) univerzalistična, ki jim je treba dodati še prvo, (a) simbiotično, v kateri je otrok še neposredno stolpljen z okoljem. Na egocentrični stopnji sicer že pride do razlike med nami in okoljem, vendar situacije še nismo zmožni gledati zunaj svojega stališča, tj. zamisliti si sebe »objektivno«. Prav tako še ne razlikujemo strogo med socialnim in naravnim okoljem. Na sociocentrično-objektivistični stopnji nam dejanskost že razpade na zunanje, predmetne reči in dogodke in na socialno okolje, ki ga je treba razumeti, kjer imamo opraviti z diskurzivnim, smiselnim univerzumom, tj., že znamo razlikovati med ne-človeško naravo in socialnim okoljem, ki ni naš goli objekt, marveč partner v dialogu. Vendar še vedno dogmatsko pristajamo na objektivno *danost* zunanje narave in socialnega sistema norm. Šele z univerzalistično stopnjo se odpre možnost, da prebijemo ta objektivistični videz (»naivni realizem«) in reflektiramo samo zunanjo naravo kot že nekaj posredovanega, same socialne norme pa kot nekaj, kar je na sebi zgolj »obstoječe« in bi lahko bilo tudi drugačno. Do tega preboja objektivizma pride na filozofski ravni z refleksijo subjektivnosti, ki je zmožna prebiti dano objektivnost.

Zgodovinske paralele tem stopnjam bi bile: paleolitična družba je še na simbiotični ravni, še nima koherentnega mitskega sistema. Šele neolitična družba zgradi zaprt mitološki sistem, ki pa ostane egocentričen (tj. gleda vse iz perspektive lastnega plemena kot središča), pa tudi ne loči strogo med normativno družbeno realnostjo in naravo, tj., njen mitični sistem je sklop analogij med vsemi prirodnimi in družbenimi dogajanjmi. Z nastankom države in razredne družbe (tj. arhaičnih visokih kultur) pa se že razločita družbeno gospostvo, ki ga zdaj legitimira mitična ideologija, in deloma že objektivirana narava. Tu gre za sociocentrično-objektivističen sistem, ki ne pozna posameznikove individualnosti, neodvisne od njegove normativno določene družbene vloge, marveč posameznika totalno vključi v sistem družbenih vlog.

Razvitim visokim kulturam ne ustreza posebna stopnja moralne in kognitivne zavesti; so v sebi protisloven kompromis med sociocentrično in univerzalistično stopnjo: ideologija že vsebuje univerzalistične elemente, tj. na mesto mitične pripovedi že stopi racionalno-argumentativno uteme-

ljevanje (grška filozofija, budizem), toda sama družba ostane družba gospostva, ki jo mora ideologija legitimirati; to se med drugim razreši tako, da so sama izhodišča ali osnove argumentacije mitificirani v nedotakljivo počelo, ki je dogmatsko predpostavljeno, o katerem se ne sme dvomiti, tj., ki je izvzeto argumentaciji (»absolut«, »vrhovno dobro«). Šele s kapitalizmom, ko postaneta formalna svoboda in univerzalistična oblika občevanja potezi same družbene baze, tj., ko nimamo več opraviti z neposrednim gospostvom, ko so vsi ljudje formalno svobodni, je zamajano takšno hipostaziranje substancialnih počel (bog, narava, bit) in je treba vsa počela subjektivno-refleksijsko posredovati. Posameznik tudi ni neposredno izenačljiv s svojo družbeno vlogo; tako že protestantizem afirmira »svobodno notranjost« zoper vnanjost družbenega gospostva, moralnost se afirmira zoper legalnost itn.

Razliko med temi tremi stopnjami lahko posebej jasno izpeljemo ob problematiki *konfliktnega dejanja* in kaznovanja njegovega nosilca: na predkonvencionalni ravni, kjer kot edina raven realnosti nastopajo dejanja, motivi in akterji, se pri konfliktnem dejanju vrednotijo zgolj njegove *posledice*: obsodbe vredno je dejanje, ki ima škodljive posledice, zato se tudi kazen nasploh omejuje na povračilo škode (poravnava). Na konvencionalni ravni se vrednotijo motivi, ki so pripeljali do konfliktnega dejanja, neodvisno od konkretnih posledic tega dejanja, tj., vrednoti se ujemanje tega motiva z neko določeno *socialno vlogo ali obstoječim sistemom norm*. Na postkonvencionalni ravni pa tisti, katerega delovanje se ne ujema z obstoječimi normami, ni že avtomatično tudi kriv; ni kriv, če je zmožen svoje ne-ujemanje z obstoječimi normami utemeljiti z univerzalnimi načeli, ki jih priznavajo vse sprte strani.

Prav ob tej problematiki konfliktnega dejanja pa opozarja Habermas na pojav, da vsebujejo podobe sveta mnogokrat potencial, ki je že na višji stopnji od normativne strukture, urejajoče dejansko interakcijo (prim. krščanski univerzalizem zoper srednjeveški partikularizem), pa tudi normativne strukture, ki uravnavajo normalno stanje, so mnogokrat nad normami, ki urejajo poravnavo konfliktov (še dandanes, ko je organizacijsko načelo družbe v osnovi postkonvencionalno, nastopi v konfliktnih situacijah mnogokrat predkonvencionalno geslo ‚zob za zob‘). Tako razlikuje Habermas znotraj vsake ravni socialne integracije (a) splošne strukture delovanja, ki veljajo v normalnem stanju, (b) strukture podob sveta, kolikor so relevantne za sfero morale in prava, (c) strukture institucionaliziranega prava in zavezujoče morale, ki urejajo konfliktne situacije. Opredelitev štirih glavnih evlucijskih stopenj socialne integracije se tako specificira glede na doseženo raven moralno-praktične vednosti v vsakem izmed teh treh aspektov;

I. Neolitične družbe: (a) *konvencionalno* strukturiran sistem delovanja (simbolna realnost so člani na raven dejanj in raven norm); (b) mitične podobe sveta, ki so še neposredno zakoreninjene v sistemu delovanja, s *konvencionalnimi* obrzci za rešitev interakcijskih konfliktov;

(c) pravna ureditev konfliktov s *predkonvencionalnega* stališča (ovrednotenje posledic dejanja, kompenzacija nastale škode, ponovna vzpostavitev statusa quo ante).

II. Zgodnje visoke kulture: (a) *konvencionalno* strukturiran sistem delovanja; (b) mitična podoba sveta, ki pa je že dvignjena nad neposredni sistem delovanja in prevzame vlogo legitimiranja nosilcev pozicij gospodarstva; (c) poravnava konfliktov s stališča *konvencionalne* morale, vezane na lik gospodarja, ki razsoja ali reprezentira pravičnost (ovrednotenje glede na intenco dejanja, prehod od poravnave škode h kazni, neodvisni od škodljivih posledic, od solidarnostne aretacije — sorodnikov, članov kolektiva krivca — k aretaciji, ki se omejuje zgolj na samega krivca).

III. Razvite visoke kulture: (a) *konvencionalno* strukturiran sistem delovanja; (b) prelom z mitičnim mišljenjem, izoblikovanje racionaliziranih podob sveta s postkonvencionalnimi pravnimi in moralnimi predstavami; (c) poravnava konfliktov s stališča konvencionalne morale, ki ni več zavezana osebi gospodarja (izdelan sistem sojenja, od tradicije odvisno, toda sistematizirano pravo).

IV. Moderna: (a) *postkonvencionalno* strukturirana področja delovanja: izdiferenciranje univerzalistično uravnavanega območja strateškega delovanja (kapitalistično podjetje, meščansko privatno pravo); nastavki v načelih utemeljenega oblikovanja politične volje (formalna demokracija); (b) *univerzalistično* ustrojene legitimacijske doktrine (racionalno naravno pravo); (c) poravnava konfliktov s stališča striktno ločitve *legalnosti in moralnosti*; splošno, formalno in vseskoz racionalizirano pravo, z načeli vodena zasebna morala.

Pri nadaljnji specifikaciji se Habermas nasloni na šest stopenj moralne zavesti, ki jih je izdelal ameriški psiholog Lawrence Kohlberg — vsaka izmed osnovnih ravni razpade na dve stopnji:

— *predkonvencionalna* na »punishment-obedience orientation« (podrejanje zunanji avtoriteti zaradi neposrednega fizičnega ugodja ali neugodja, ki nam ga prizadene ta avtoriteta v odgovor na naša »dobra« ali »slaba« dejanja; »dobro« je tisto naše dejanje, za katero nas ta avtoriteta nagradi, »slabo« tisto, za katero nas kaznuje, ne glede na sistem norm, po katerem se ta avtoriteta ravna — avtoriteto legitimira sama njena fizična moč kaznovanja) in »instrumental hedonism« (isto kot prej, razlika je zgolj v tem, da je vzpostavljena vzajemnost med nami in drugim: smoter našega delovanja je, da dosežemo lastno ugodje, in spleča se izpolniti pričakovanja drugega, kolikor drugi v zameno za to izpolni naša pričakovanja; »dober« je tak sistem »ekvivalentne menjave«, kjer individumi drug drugemu zadovoljujejo potrebe);

— *konvencionalna* »good-boy orientation« (»lepo vedenje« je tisto, ki ugaja drugim, s katerimi smo v neposrednem stiku (družini, šolskemu razredu, prijateljem) tj., ki je konformno temu, kar se od nas »pričakuje«) in »law and order orientation« (isto kot prej, le da namesto neposredne

človeške skupnosti, ki se ji skušamo prilagoditi, stopi »brezosebno« spoštovanje socialne avtoritete, reda, izvrševanja konkretnih, z zakonom določenih dolžnosti zavoljo njih samih, ne zavoljo koristi);

— *postkonvencionalna* na »social-contractual legalism« (na politični ravni gre tu za univerzalizirani sistem »človeških pravic«, »svoboščin«, ki omogočajo individuom, da si vsakdo prizadeva za svoje zasebniške interese, da oblikuje svoje zasebne vrednote in mnenja; skratka, za osnovni pravno-ideološki okvir »občanske družbe«) in na »ethical-principled orientation« (v nasprotju s prejšnjo stopnjo, kjer lahko svobodno oblikujemo svoje zasebne vrednote in norme, ki pa ne smejo kršiti univerzalnih načel človekovih pravic in svoboščin, tj., zunanjega pravnega okvira našega delovanja, gre tukaj za notranja etična formalno-univerzalna načela, ki jih mora izpolnjevati vsaka konkretna etična norma (univerzalnost in konsistentnost, spoštovanje samosmotrnosti osebe itn. — najčistejši primer je pač Kantov kategorični imperativ).

Habermasu je seveda jasna *meščanska* narava te sheme: kot najvišja stopnja nastopi Kantov etični formalizem, njegov model moralno avtonomne osebnosti. Toda ta avtonomija osebnosti je — kot poudarja Habermas — še vedno na nižji stopnji kakor resnična brezprisilna istovetnost jaza s sabo: avtonomija jaza se lahko gradi — in se pri Kantu gradi — prav na zatiranju lastnih potreb, točneje — in tukaj Habermas navezuje na svojo interpretacijo psihoanalize — molče predpostavlja, da naše v javni komunikaciji izražene, zavestne potrebe, vrednote in norme ustrezajo jazovim resničnim potrebam, tj., da tukaj ni že na delu neka določena cenzura, ki nekatere potrebe potlači, druga pa dopusti v preoblikovanem ustroju. Drugače povedano, univerzalna formalizirana etika ne problematizira same vsakokratne kulturne interpretacije potreb, marveč sprejme to interpretacijo (način, na katerega so potrebe izražene v javni-zavestni komunikaciji) kot danost in v nji izražene potrebe, norme itn. zgolj preveri s formalnim kriterijem možnosti posplošitve, vzajemnosti, spoštovanja samosmotrnosti moralne osebe itn. ter jih tako razdeli na dopustne in nedopustne. Zato moramo nad šesto Kohlbergovo stopnjo postaviti še eno, sedmo, »univerzalno jezikovno etiko«, ki problematizira sam odnos potreb ter njihovega jezikovnega izraza (kulturne interpretacije); od tu moramo ideal dobrega življenja opredeliti na nov način: kot stanje brezprisilne, neprelomljene komunikacije, v kateri je vsaki vsebini (potrebi) dopuščeno, da se nemoteno izrazi, v kateri niso nekatere potrebe izključene iz polja javne komunikacije in nato povzročijo patološki razcep jaza, tj., vdirajo na svetlo zgolj v simptomih, katerih pomen je samemu jazu zastrt.

To sedmo, dodatno stopnjo skuša Habermas pojasniti izhajajoč iz problema »normativne osnove Marxove teorije«, ki naj bi bila »že od vsega začetka nejasna«. Marxova teorija naj bi seveda ne bila niti obnovevitev ontoloških pretenzij klasičnega prirodnega prava (tj. utemeljitve »pravične« družbene ureditve, norme, h kateri je treba težiti, v samem

zgodovini izvzetem ontološkem ustroju človeka, v njegovi ‚Prirodi‘, od koder se doslejšnji razvoj izkaže za perverzijo, odtujitev od tega ‚prirodnega‘ stanja), niti naj se ne bi omejila na zgolj *deskriptivne* pretenzije »nomoloških« znanosti, tj. na ‚pozitivno‘, vrednotenja-prosto opisovanje ‚objektivnih‘ družbenih tendenc; razume se, da v nji tudi ne gre za (novo) kantovski *razcep biti* (objektivnih družbenih procesov, dostopnih znanosti) in *najstva* (socialističnih etičnih idealov), kot pri Bernsteinu. V nasprotju z vsem tem naj bi bila Marxova teorija »kritična«, in sicer kritična v povsem določenem pomenu: ne tako, da bi dejanskost izigravala zoper kak umišljen ideal, marveč tako, da prinaša na dan implicitne vrednostne predpostavke (če se že hoče, »partijnost«) naturalističnih, na videz vrednotenj-prostih družbenih teorij, s katerimi se legitimirajo meščanska družba. Marxova teorija je na izhodišču *kritika ideologije* (»kritika politične ekonomije« ni naključno *hkrati* kritika »dejanskih« kapitalskih razmerij in politične ekonomije kot legitimacijske teorije teh razmerij): Marx izhaja iz ideološke legitimacije meščanske družbe, jo ‚drži za besedo‘ in imanentno kritizira, tj. pokaže dvoje: (1) kako je ta ideologija ‚napačna‘ zavest, kako lažno, *sprevrnjeno* zrcali dejanska razmerja (npr. zakrije izkoriščanje z videzom ekvivalentne menjave); (2) kako je prav kot taka hkrati del same dejanskosti, je njen *nujen* »praktično-ideološki« sestavni del, proizvod ‚sprevrnjenih‘ *dejanskih* razmerij. Tako nas sama imanentna nasprotja v ideologiji (»conflicting dogmas«) pripeljejo do dejanskih nasprotij (»conflicting facts«), ki jih je treba razrešiti z dejansko revolucionarno akcijo. Po Habermasu pa je *danes zamajana izhodiščna predpostavka celotnega tega kritičnega postopka: normativna ideološka zavest »meščanskih idealov«*, ki bi se jim nato — kot pravi že mladi Marx — »zaigralo njihovo lastno melodijo«, imanentno-kritično pokazalo njihovo ideološko vlogo, npr. neenakost, razredno borbo in ne-svobodo, ki jih ideološko legitimirajo ideali o enakosti, bratstvu in svobodi; »meščanska zavest je postala cinična«, odpovedala se je etičnemu lakiranju dejanskih razmerij in naredila nasprotno vrednoto iz samega ciničnega »realističnega« pristajanja na »stvari, takšne, kakršne so«. Ta cinično-pozitivna zavest (ki se kaže npr. v tem, da na mesto jurističnega normativizma stopi juristični pozitivizem, namesto etike (ki kvalitativno določa norme in vrednote) meta-etika, ki se omejuje na opisovanje *danih* norm in vrednot) pa naj bi seveda onemogočila orisani imanentno-kritični postopek.

Ker je torej ta pot imanentno-kritične analize ideoloških legitimacij danes spodbita, preostane po Habermasu zgolj ena možnost, da presežemo raven meta-etične deskripcije in pridemo do pozitivnih normativnih postavk: ne vrnitev h klasični filozofski etiki, ki postavlja norme in vrednote, marveč izpostavitve »občih komunikativnih predpostavk in postopkov upravičevanja norm in vrednot«: v »praktičnih diskurzih«, kot vpeti v socialno skupnost, vzpostavljeno s simbolno interakcijo, »vselej že« nastopamo z neko določeno *pretenzijo-na-veljavnost* svojih izražanj; to, da komuniciramo, *predpostavlja* to pretenzijo, glede katere torej ni

mamo možnosti alternative, saj smo se zanjo že odločili s tem, da smo se odločili za komunikacijo. Te univerzalne pretenzije pripadajo samemu občemu, formalnemu ustroju vsake možne komunikacije: ob vsakem našem govornem aktu njegov simbolni izraz pretendira na razumljivost, njegova propozicionalna vsebina na resničnost, intenca, ki jo prinaša izjava, na resnicoljubnost (tj. na to, da z izjavo izrazimo našo resnično intenco), sam ta govorni akt pa na pravilnost glede na veljavne norme in vrednote. Te predpostavke konstituirajo tako rekoč formalne »pogoje možnosti« komunikacije: tudi če lažemo, se mora laž zakriti za pretenzijo na resnico. Gre z ene strani za formalne pogoje, ki pa nam na drugi strani hkrati omogočajo vsebinsko kritiko: vrednote in norme, utelešene v doslejšnjih ideoloških normativnih sistemih, namreč niso izpolnjevale teh pogojev. V njih vsebovana propozicionalna vsebina ni bila resnična (bila je ideološko izkrivljena), intenca ni bila »resnicoljubna« (tj. resnični motivi so bili izrinjeni iz polja javne komunikacije), zato tudi izjave — čeprav so nastopale kot razumljive in pravilne — kršijo pravila javne komunikacije, tj., zaznamujejo primer prelomljene komunikacije, kjer se resnični motiv izraža le v patoloških simptomih privatne govornice, nerazumljive samemu subjektu govora.

Tako pride Habermas — kot smo že omenili — s tem, da se nasloni na psihoanalizo, do svojega modela »univerzalne jezikovne etike«: etični ideal je udejanitev stanja, na katerega pretendira sama govorna situacija, tj., stanja brezprisiljene, neprelomljene komunikacije, v kateri se resnični motivi, potrebe itn. ujemajo z zavestno intenco, izraženo v mediju javne komunikacije, v kateri nimamo več opraviti z iracionalno potlačitvijo dela potreb, s potlačitvijo, ki se je sam subjekt ne zaveda; v kateri torej ni več Nezavednega, subjektovi zavestni refleksiji nedostopnega jedra, in v kateri prav tako na mesto intersubjektivnega nasilja stopi dialog, tj., v kateri je vsaka vrednota ali norma rezultat sporazuma, do katerega nas privede svobodna javna komunikacija, medij argumentativne refleksije, ne pa hermenevtično nasilje, ki določene sklope dogmatsko izvzame argumentaciji.

Kot smo že videli, naj bi ta sedma, dodatna stopnja presegla raven kantovske formalistične etike — toda že na prvi pogled je očitno, da se tudi nje drži narava kantovskega formalizma: gre za — kot pravi sam Habermas, povzemajoč Karla-Otta Apela — pragmatično-komunikacijski a priori, za tipično kantovski obrat od *vsebinske* opredeljenosti diskurzivno izraženih norm, vrednot, potreb itn. k samim *formalno-apriornim* pogojem možnosti teh norm, vrednot, potreb; in udejanitev tega ideala nastopa — prav tako v kantovski perspektivi »slabe neskončnosti« — kot »neskončna naloga« napredovanja k nikoli popolnoma dosegljivemu ujemanju resničnega motiva z zavestno-jezikovno izraženo intenco.

Do istega formalizma nas pripelje sama shema razvojne logike normativnih struktur, njen odnos do zgodovinske konkretije: ta logika je zgolj racionalni obrazec »pravil za možne rešitve problemov«, torej po-

stavlja »zgolj formalne omejitve«, zgolj odpira »*strukturalne možnosti racionalizacije delovanja*«. Da pride do dejanskega učnega procesa, do tega, da družba doseže nov učni nivo, tj., da se ta nivo »utelesi« v dejanskih družbenih institucijah, da postane dejansko organizacijsko načelo družbe, za to sta — poleg *formalnega* okvirja imanente razvojne logike normativnih struktur — potrebni še dve vrsti *materialno-historičnih*, lahko bi rekli celo »empiričnih« izhodiščnih pogojev: na eni strani nerešeni problemi v bazi danega sistema, njegovi produkciji in reprodukciji, problemi, ki so izziv, ki pozivajo k novemu organizacijskemu načelu, na drugi strani nove učne ravni, ki so že dosežene na ravni podob sveta in so kot take latentno na razpolago, niso pa še utelešene v sistemih delovanj in so zato institucionalno še neučinkovite (etični univerzalizem je npr. že dosežen s krščansko podobo sveta, vendar v srednjeveškem partikularizmu še ni institucionaliziran; do tega pride šele s kapitalizmom). Šele potem, ko smo te procese racionalizacije razložili hkrati historično in materialistično, lahko izstavimo razvojni obrazec normativnih struktur družbe. »Te razvojne logike pa izpričujejo svojo samostojnost in toliko tudi interno zgodovino duha. Tukaj je mesto postopka racionalne rekonstrukcije. Kognitivni in interaktivni razvoj domnevno zgolj črpa iz logičnega torišča možnih oblikovanj struktur, ki je nastalo že z naravno zgodovinsko inovacijo govorno vzpostavljene intersubjektivnosti na pragu sociokulturne življenjske oblike«. (str. 38.)

Tako pridemo do strogega razlikovanja med »razvojno logiko« in »razvojno dinamiko«, med racionalnim obrazcem hierarhije interakcijskih struktur (tj. zaporednih oblik organizacijskih načel družbe) in dejanskimi poteki, ki so »empirični substrat« udejanjanja te logike; da zgodovinski razvoj ne poteka linearno, da pride do zastojev, nazadovanj, slepih poti itn., to določajo vnanje-naključne okoliščine konkretno-zgodovinske »razvojne dinamike«, ki pa v ničemer ne prizadenejo »imanentne« razvojne logike temeljnih struktur: »Takšne temeljne strukture opisujejo logično torišče, v katerem lahko pride do obsežnih oblikovanj struktur; ali pa sploh pride, in kdaj pride do takih novih oblikovanj strukture, to je odvisno od *naključnih* mejnih pogojev in od učnih procesov, ki se jih da empirično raziskati«. (str. 155.) Razvojna logika je torej povsem izvzeta iz posredovanja z razvojno dinamiko; gre v strogem pomenu za nezgodovinski apriorni, če se že hoče, »transcendentalni«, formalni okvir zgodovinske evolucije — saj je ta okvir že vnaprej dan s samim nastopom specifično-človeške, govorno vzpostavljene intersubjektivnosti; različne stopnje evolucije so le časovno razprostiranje različic tega nečasovnega »logičnega torišča«. ⁵ Na tem mestu postane stvar že kar ironična, saj

⁵ Zoper Habermasov historični materializem govorijo torej prav argumenti, ki jih sam navaja, da bi dokazal svojo pripadnost historičnemu materializmu: dokazuje jo s tem, da poudarja pomen naključno-historičnih pogojev za udejanitev različic apriorne razvojne logike, s tem pa *samo to razvojno logiko izvzame* historičnomaterialistični analizi kot materialno-zgodovinskemu procesu izvzeti a priori.

Habermas — predstavnik kritične teorije — tu zapade natančno tistemu, kar v običajnih kritikah strukturalizma s stališča kritične teorije očitajo strukturalizmu — in kar mu v nekaterih prejšnjih tekstih tudi sam očita —: da namreč obstoji od zgodovinske konkretije neodvisna »struktura«, logični obrazec, formalni ustroj, ki se v zgodovini — odvisno od njenih naključnih, vnanjeempiričnih pogojev — zgolj udejanja, ni pa sam njen rezultat, marveč njen apriorni okvir, in da v skladu s tem tudi praksa zgubi osnovno historičnomaterialistično razsežnost revolucionarnega speminjanja, saj ostane v osnovi zavezana *dani* »strukturi« razvojnne logike, ki jo lahko zgolj empirično »udejanja«. ⁶ Skratka, da pademo nazaj od Hegla h Kantu: nazaj od dialektične logike »vsebine« in »oblike«, kjer je oblika izraz vsebine, k formalno-transcendentalni nasprotni postavitvi »oblike« (okvirja) in — ne vsebine, marveč — tvarine, materije, ki ji je oblika vnanja in v katero se oblika vnaša od zunaj, se v njej udejanja, tako da ne gre za samooblikovanje vsebine.

Drugače povedano, zdi se, da je Habermas žrtev običajne ideološke perspektive, značilne za »meščanski um«, perspektive, ki tisto, kar je pojavom skupno, tisto obče, statično, vrednoti kot »višje«, tj., ki to obče jemlje za nekaj bolj »bistvenega«, kakor pa je tisto, kar je v pojavih zgodovinsko, minljivo. Takšno stališče je pač nujna posledica nasprotne postavitve apriorne oblike in empirične tvarine, v kateri se udejanja ta oblika, tj., posledica vrnitve od Hegla h Kantu.

Za historični materializem pa je odločilnega pomena vloga kakega pojava v konkretni, kompleksno strukturirani zgodovinski totalnosti. Temu pojavu lahko sicer najdemo abstraktno-občo definicijo, ki bi zajela poteze, skupne njegovemu nastopanju v različnih totalnostih, vendar ni ta občost nič »bistvenega«, marveč dobi narobe znotraj vsakokratne zgodovinske konkretije drug pomen. Vzemimo npr. znani očitek marksizmu, da njegova razlaga države in razredne družbe ne drži, »saj je država obstajala že pred razredno družbo«. Ta očitek predpostavlja neko obče bistvo države, ki ima isti pomen tako v orientalskih predrazrednih državah kot v razredni državi. Odgovor historičnega materializma pa je, da gotovo obstoje neke določene skupne poteze, vendar nimajo odločilne, bistvene vloge, saj imajo — četudi gre na videz za »isto« stvar — te iste poteze v drugi konkretno zgodovinski totalnosti povsem drug pomen. »Bistvo« je za historični materializem na ravni »posebnega«, zgodovinsko-konkretnega, ne na ravni abstraktno-občega. Predrazredna država morda

⁶ Tu bi se kajpada morali lotiti vprašanja, kaj pomeni ta na videz paradokсна *predhodnost* kritike kritiziranim postavkam pri *istem* avtorju: Habermas — kot v posmeh idealistično-refleksijskemu »preseganju« — najprej pri »drugih« kritizira tezo, ki jo nato sam zagovarja. Zdi se nam, da je možen le en odgovor: to, kar Habermas kritizira kot »strukturalizem«, nima z obravnavanimi avtorji nobene neposredne veze, marveč gre za fantazmo, za projekcijo-v-drugerega tistega, kar je pri nas samih še potlačeno; kritično zanikanje je zgolj prevara »obrambnih mehanizmov«, sprecifična oblika, v kateri Habermas »vzame na znanje« to lastno potlačeno. Z obravnavano knjigo pa so ti »obrambni mehanizmi« odpadli, dotlej potlačeno jedro odkrito zavzame celotno teoretično polje.

obstoji, je pa po svojem družbenem »bistvu«, vlogi, ki jo ima v družbeni totalnosti, nekaj v osnovi različnega od razredne države. Isto je npr. z religijo: brez dvoma imata predrazredna mitična religija in religija kot ideološka legitimacija razrednih družb nekatere skupne poteze, vendar je vsakršno poudarjanje »občega bistva« religije fetišistični zator konkretne razlike. Skratka, za historični materializem ne obstoji nikakršna zgodovini izvzeta apriorna formalna »struktura«, za katero bi bila zgodovinska konkrekcija nekakšen empirični material za realizacijo; osnovna kategorija historičnega materializma je konkretna, vselej že kompleksno strukturirana zgodovinska totalnost določene družbene formacije, ki je ne smemo zvesti na empirično »realizacijo« kakega formalno-občega modela, marveč je narobe ona sama tista, ki daje vsakokrat drug, konkreten pomen formalno-občim momentom.⁷

Poleg tega občega očitka se ponuja še vrsta konkretnih pripomb. Tako bržkone ni naključje, da Habermas na hitro opravi s sklopom, ki ga po navadi imenujemo »v zadnji instanci odločilna vloga ekonomske baze«, tj., z razlikovanjem med dejavnikom, ki neposredno dominira, in »v zadnji instanci odločilnim« dejavnikom, ki določa samo medsebojno razmerje različnih ravni družbene prakse in s tem določa tudi to, kateri dejavnik bo imel neposredno-dominantno vlogo. Marx se tako povsem zaveda, da ima npr. v starem veku odločilno vlogo sistem političnega gospostva, toda — kot dodaja — sama odločilna vloga političnega gospostva nastopi zavoljo ustroja ekonomske baze, tj. zato, ker lahko v ekonomski bazi obstoječi sistem izkoriščanja — v nasprotju s kapitalizmom — vzdržuje le sistem neposrednega gospostva.

Da ima v predrazredni družbi odločilno vlogo struktura sorodstvenih razmerij, tega se zaveda že Engels (na začetku izvora družine, privatne lastnine in države), ki poudari, da dobijo produkcijski odnosi v strogem pomenu odločilno vlogo šele z razredno družbo. Zato obstoji bistvena razlika med odločilno vlogo sorodstvenih razmerij v predrazredni družbi in med odločilno vlogo sistema političnega gospostva v starogrški, že razredni družbi: v drugem primeru je že ustroj produkcijskega procesa tisti, ki opredeljuje odločilno vlogo političnega gospostva, v prvem primeru pa še ni.

Osnovna Habermasova pomanjkljivost pa je obča pomanjkljivost vseh takšnih vseobsegajočih evlucijskih modelov razvoja družbe od najnižje stopnje stopljenosti z naravo do najvišje stopnje subjektivne reflektivnosti: da v evolucijo ni pritegnjeno samo merilo evolucije in da gre zato v njih preprosto za vzratno projekcijo. Opraviti imamo s klasičnim ideološkim postopkom, ko prehodne epohe merimo z lastnim merilom, od koder nam ni težko skonstruirati osnovne linije »napredka«. Ta postopek pa konkretno pomeni *evropocentrizem*, ki je razviden že iz tukaj obnovljenih

⁷ Problem kompleksne strukturiranosti družbene totalnosti ter odločanja-v-zadnji instanci je razvil Rastko Močnik v spisu *Razčlenitev* (Problemi-Razprave 1975, št. 3—5, str. 89—91).

miselnih sklopov (še bolj pa iz nekaterih drugih Habermasovih tekstov); ta evropocentrizem spremlja vse doslejšnje poskuse obćih evolucionističnih modelov, od Humboldtove — in kasneje Cassirerjeve — izpostavitve zaporedja organizacijskih načel govorice, do treh osnovnih period razvoja človeštva pri poznem Husserlu. Povsod nastopi kot evolucionistično najvišja stopnja meščanski univerzalizem in formalizem ali njegovi korelati: čista brezinteresna teorija, čisti znak (osvobojen mitične simboličnosti) itn. Posebej jasno je to ob Habermasovem dojetju strukture predrazredne (sorodstvene) družbe in njene mitologije, dojetju, ki je povsem *predstrukturalno*, tj. ostaja na ravni evolucionizma, ki vidi v zgodovini razvoj od »primitivne« do »razvite« (seveda vselej: »naše«) stopnje.

Zato je posebno zanimiva Habermasova razlaga dialektike zgodovinskega napredka, s katero skuša zavrnilo očitek, da ne upošteva protislovne narave zgodovinskega razvoja: vsaka naslednja evolucionistična stopnja sicer v načelu reši sistemski problem prejšnje stopnje, toda hkrati je tudi nazadovanje, kar se tiče stopnjevanega izkoriščanja in neenakosti. Mar ne gre ob predpostavki v osnovi linearnega razvoja normativnih struktur v zgubo ta dialektika zgodovine? Habermas skuša zavrnilo očitek takole: vsaka naslednja evolucionistična stopnja sicer v načelu reši sistemski problem prejšnje stopnje, toda hkrati z njo nastopijo *novi, za to stopnjo specifični problemi*, ki so sicer lahko potencialno obstajali že prej, se jih pa individui šele zdaj zavejo; ti novi problemi so lahko — če sploh predpostavimo možnost primerjave — po intenzivnosti še močnejši od prejšnjih. Neenakost in izkoriščanje nastopita kot specifični problem šele z nastankom države in razredne družbe; če *s tem merilom merimo* celotno zgodovino in abstrahiramo od problema, ki definira predrazredne družbe, potem je seveda kaj lahko govoriti o nazadovanjih.⁶

V grobem naj bi specifični problemi nastopali takole: z nastankom sociokulturne, specifično človeške življenjske oblike, tj., družinskega sistema, je osnovni problem razmejitev med družbo in zunanjo naravo. Najkasneje z neolitičnimi družbami nastopi kot osnovni problem harmonizacija družbe z naravnim okoljem: individui se zavejo moči nad vnanjo naravo kot nečesa, kar jim primanjkuje, in to nemoč pred vnanjo naravo, odvisnost od njene naključne igre, skušajo obvladati z magijo in mitom. Z nastopom politične ureditve je osnovni problem upravljanje samega družbenega sistema; individui se zavejo pravne varnosti kot nečesa, kar jim primanjkuje, in to izkustvo družbene represije in samovolje morajo zabrisati ideološke legitimacije gospodstva. Moderno (kapitalistično) razdobje reši ta problem pravne varnosti z meščanskopravno državo, zato pa nastopi kot problem upravljanja menjava med družbenim si-

⁶ To naj bi bila sploh obća dialektika napredka: da se z rešitvijo nekega določenega problema problemsko polje razširi, ne zoži. Vzemimo npr. moment, ko uspe medicini privedi pod nadzor nekaj bolezní — s tem se spremeni naš odnos do vseh bolezní, nanje ne gledamo več kot na nekaj samoraslo-nujnega, marveč kot na naključno, v osnovi nepotrebno trpljenje, tj., kot na nekaj v strogem pomenu problematičnega, zoper kar se je treba boriti.

stemom in vnanjo naravo, tj., gospodarstvo. Osnovna imperativa sta gospodarska rast in množenje bogastva: individui se zavejo dobrin kot nečesa, kar jim primanjkuje. Izkustvo neenake razdelitve dobrin prav tako priključuje ustrezne strategije (socialistična gibanja). Postmoderna družba, ki jo danes slutimo, in ki jo odlikuje prvenstvo znanstvenega in vzgojnega sistema, pa prinese problem upravljanja menjave med družbenim sistemom in (človekovo) notranjo naravo: individui se kot nečesa, kar jim manjka, zavejo motivacij in smisla, ne več moči, varnosti ali dobrin.

Tako torej vsaka velika epoha nosi svoj problem, ki ga reši naslednja epoha: razmejitev človeške družbe do vnanje narave, tehnična moč nad vnanjo naravo, politično zagotovljena varnost, ekonomsko ustvarjene dobrine, kulturno ustvarjeni smisel. Z zadnjim problemom je — kot pravi Habermas — izčrpano logično torišče evolucionističnih možnosti. Kaj zdaj, ko se je krog zaprl? To ne velja le za nakazano zaporedje problemov, marveč sploh za celotno razvojno logiko normativnih struktur: njen rezultat je, da smo danes na koncu ali vsaj na začetku konca, ker se udejanja zadnja, najvišja razvojna stopnja. Habermas skuša odgovoriti: konec prvega poteka bi lahko pomenil, da se bomo na novi ravni vrnili k začetku, tj., da se bo ves krog ponovil: spet naj bi nastopil problem razmejitve, namreč odkritje notranjih mej, ob katere trčijo procesi podružbljenja, in vdor novih naključnosti (tj. zavesti o naključnosti) na tej meji družbene individuacije. Ena izmed variant tega problema bi morda bilo vprašanje, ki je doslej bilo prepuščeno predvsem tradicionalističnim kritikam znanosti in tehnologije: v čem danes, ko je prirodna znanost na tem, da človeka objektivira v predmet znanstvene manipulacije (genetika ipd.), da ga torej zvede na pojav zunanje narave, iskati mejo med človekom in zunanjo naravo?

Če sprejmemo to argumentacijo, potem nazadovanja v strogem pomenu pravzaprav *sploh ni*: do zgodovinskega nazadovanja pride zgolj tedaj, kadar zaradi naključnih okoliščin neka določena družba zaide v evolucionistično slepo pot ali celo pade na nižjo evolucionistično stopnjo, ni pa že sama imanentna razvojna logika v sebi napredek in hkrati nazadovanje, kar bi zahtevala prava zgodovinska dialektika. Nazadovanje je zgolj nazadovanje zgodovinsko-empiričnih družbenih organizacij *glede na* to logiko, ne pa nazadovanje, položeno v samo to logiko. Tako smo v osnovi še vedno pri meščanskem progresističnem evolucionizmu, v zgubo gre osnovni motiv historičnega materializma, motiv *antagonistične* narave doslejšnje zgodovine, v kateri je napredek možen zgolj skoz odtujitev.

Najbolje pa pokaže nezadostnost Habermasove razvojne logike normativnih struktur njena nezmožnost, da bi rabila kot analitični instrument za diagnozo kompleksnih protislovij sodobnega sveta. Na tem področju se Habermas ukvarja predvsem z legitimacijskimi problemi današnjega »poznega« kapitalizma — v skladu s svojim prepričanjem, da je osnovni potencial sistemske krize v sodobnem kapitalizmu legitimacijska kriza, tj. kriza ideoloških struktur. Nasprotja samega ekonomskega sistema imajo

sicer bazično vlogo, toda zgolj vlogo sprožila, mesta porajanja znotraj kapitalističnega načina nerešljivih problemov; ta nasprotja zaostri v *krizo* šele zlom legitimacijskih sistemov — brez njihovega zloma je probleme ekonomske baze še vedno načelno možno obdržati na latentni ravni. In specifične strukture poznega kapitalizma (npr. vloga državne administracije, ki *korigira* disfunkcionalne posledice tržnega mehanizma in ga v nekaterih določenih območjih tudi *nadomešča*, vse s ciljem, da zboljša pogoje za proces ovrednotenja kapitala) lahko razumemo prav kot *reakcijske tvorbe*, mobilizacijo vseh sistemsko-integracijskih sil na mestih možnega izbruha konfliktov, ki so — kot poudarja Habermas — v zadnji instanci še vedno *razredne narave*. Tako igrajo vse te »državnokapitalistične« tvorbe še vedno vlogo poznejšega maskiranja in nevtraliziranja sistemsko-nujnega razrednega konflikta; konflikta ne odpravljajo, marveč ga prav ohranjajo v latentnem stanju.

Osnovna motivacijska struktura, ki jo taka država zahteva, pa tudi sama ustvarja, je dvojica *državno-občanskega* in *družinsko-poklicnega privatizma*. Državno-občanski privatizem je: zainteresiranost individuov za to, da bi državni administrativni sistem sprejel nove upravne in oskrbovalne funkcije, da bi »država poskrbela za stvari« (v nasprotju z liberalnim kapitalizmom) ob čimmanjši njihovi udeležbi pri oblikovanju državnih odločitev (tj. visoka output-orientacija zoper nizko input-orientacijo). Državno-občanski privatizem ustreza torej depolitizirani javnosti in se v tem približuje konservativno-avtoritarnemu tipu države; od njega ga ločita le občasna formalna legitimacija oblasti s splošnimi volitvami in večje državljanske svoboščine (tiska, govora itn.), ki pa jih nevtralizira njihova neučinkovitost, tj. irelevantnost za državne upravne ukrepe. Družinsko-poklicni privatizem je komplementaren državnopravnemu; sestavljata ga družinska orientacija, usmerjena v zasebniško porabo in prosti čas, ter poklicna orientacija k vzponu na statusni lestivci.

Sama država skuša utrditi svojo neodvisnost od postopkov legitimacije s tem, da loči ekspresivne simbole, ki pozivajo k abstraktnoprzni pripravljenosti, da nečemu sledimo, od stvarnih instrumentalnih funkcij upravljanja. Tu gre za sklop, ki ga je zapazil že Benjamin in ga je imenoval »estetizacija politike«: personalizacija stvarnih vprašanj, manipulativna usmeritev pozornosti na osebe, o katerih se odločamo, simbolno-fetišistična uporaba »strokovnih sodb«, apeliranje na nereflektirana čustva in nezavedne motive itn. Vse to prehaja v zavestno-manipulativno planiranje ideologije, tj. ideološke motivacijske strukture, ki naj zagotavljajo lojalnost. Habermas pravilno opozarja — v nasprotju s pesimistično-tradicionalističnimi kritiki —, da ima to manipulativno planiranje ideologij omejen domet in ne more dolgoročno rešiti problema. Predvsem manipulacija ne more administrativno ustvariti novega »smisla«, lahko le manipulira z že danimi vrednotami; s tem pa dolgoročno sebi spodkopava tla, ker — kot smo že videli — same dane vrednote in motivi s tem izgubljajo samoraslo naravo, nastopajo kot nekaj posredovanega, kar se da uporab-

ljati v različne smotre in kar je zato treba vsakokrat posebej argumentirano utemeljiti. Sploh pa si administracija s tem, da čedalje bolj širi svoje področje, sama veča legitimacijsko potrebo. Čim bolj namreč država zavestno posega v vselej nova področja družbenega življenja in omejuje samoraslost liberalnega kapitalizma, tem bolj vsa ta področja — od aktivnih posegov v gospodarstvo do šolske politike in planiranja družine — nastopajo kot nekaj, kar ni že utemeljeno s samoraslo tradicijo in izročilom, marveč je v osnovi naključno in zahteva nove legitimacijske stopke.

Glavni moment legitimacijske krize v poznem kapitalizmu pa je po Habermasu v tem, da — zaradi spremenjene družbene dejanskosti — izgubljajo osnovo tisti momenti ideološke motivacije, ki so vzdrževali državno-občanski in družinsko-poklicni privatizem, predvsem ideologija storilnosti, po kateri naj bi delež posameznika pri družbenem proizvodu zrcalil njegovo storilno »uspešnost«, njegov prispevek procesu družbene produkcije, skratka, po kateri je v zadnji instanci vsakdo sam kriv za svoj neuspeh. V novejših verzijah te ideologije uspeh na trgu nadomesti poklicni uspeh, posredovan s formalno šolsko izobrazbo. Če naj bi ta ideologija ohranila svojo moč, bi morali biti izpolnjeni štirje pogoji: (1) za vse enake možnosti dostopa k dodatnemu šolanju, (2) nediskriminirajoči standard vrednotenja šolskega uspeha, (3) usklajen razvoj izobraževalnega in poklicnega sistema, (4) delovni procesi, katerih stvarni ustroj bi dopuščal vrednotenje posameznika v skladu z njegovimi storitvami. Prva dva pogoja sta po Habermasu — vsaj po drugi svetovni vojni — v nekaterih najbolj razvitih deželah bolj ali manj izpolnjena, druga dva pa ne.

Poleg tega je tudi v sami sferi vrhne stavbe po imanentni logiki njenega razvoja prišlo do sprememb, zaradi katerih njene normativne strukture (znanstvenost v območju vedenja, univerzalizirana morala v območju etike, »post-auratična« demistificirana umetnost na področju estetike) v osnovi in dolgoročno ne morejo več delovati kot ideologija v strogem pomenu, tj., ne morejo ideološko legitimirati obstoječe družbe, reproducirati motivacijske strukture posameznikov tako, da bi se ti neproblematično vključevali v obstoječe razmere. Zato mora obstoječi sistem celotno področje kulturnega izročila in njegovih današnjih oblik čedalje bolj izrivati v sfero zasebniškega hobby-a, nečesa, s čimer se ukvarjamo v »prostem času« (umetnost, »privatna« prepričanja), ali pa jih omejiti na predmet ozko specializirane profesionalne dejavnosti (tehnokratska ideologija »strokovnosti«). Skratka, zatreti mora njihovo univerzalno-javno naravo, mora jih depolitizirati. Tu se bo po Habermasu bila odločilna bitka za prihodnost: na eni strani sistemu ustrezna ideologija privatizma in reakcije nanjo, ki so objektivno umik (hipijiji, subkulture mamil, podmotivacija v šolah itn.), na drugi strani aktivni protest v imenu normativnih struktur, ki so višja evolucijska stopnja in katerih institucionalizacija bi zahtevala radikalne spremembe obstoječega sistema.

Pri vsem tem Habermasu ne moremo odrekati mnogih posamičnih predirnih pogledov (tako moramo npr. brez dvoma pritrčiti njegovemu spodbijanju tistega tipa »kritike tehnološkega uma«, ki prehitro pristane na formule »umetno-manipulativnega ustvarjanja (novih) ideologij«, ki vidi že v (prirodni) znanosti *kot taki* sredstvo gospostva itn.) toda zdi se, da ti pogledi niso konkretno posredovani z osnovnim modelom razvojne logike, da ta model ni njihova neizbežna predpostavka. *Neposredna* uporaba osnovnega modela bi nas kaj hitro lahko pripeljala do obrambe zahodnega »svobodnega sveta«, češ da je zgolj v njem temeljno organizacijsko načelo družbe postkonvencionalno, medtem ko ves preostali svet tone v konvencionalno strukturiranih družbah političnega gospostva. Habermas se seveda zaveda potrebe, da upošteva vse momente kompleksne situacije, in tudi kot osnovna nasprotja sodobnega sveta, ki *niso* sistemu imanentna, navaja nasprotje med razvitimi in nerazvitimi, nevarnost samouničenja človeškega rodu z jedrskim spopadom in nepopravljivo porušenje ekološkega ravnotežja; toda pri tem se ne moremo znebiti občutka, da gre za poznejše zapolnjevanje z empirično vsebino, ki naj maskira praznino osnovne sheme, ne za konkretno razčlenitev, ki bi imela strogo analitično vrednost — sumljivo je že samo to, da navedena tri nasprotja Habermasu niso sistemu imanentna, tj., niso plod imanentne razvojne logike visoko razvitih kapitalističnih držav. Tu se maščuje metodološki *formalizem*, ki ni zmožen dojeti tistega, kar se *zdi* golo »zapletanje« zaradi naključnih, *empiričnih* pogojev, iz *imanentnih protislovij same obče logične nujnosti* — kot to počenja prava historičnomaterialistična analiza od Leninovega zakona neenakomernega razvoja kapitalizma dalje.

Če naj sklenemo: Habermas si — v nasprotju z drugimi avtorji »frankfurtske šole« — odločno prizadeva, da bi premagal dvojno izolacijo »kritične teorije«: od posebnih znanosti in od dejanskih političnih gibanj. Vendar se zdi, da je v imenu zmage nad to izolacijo na obeh področjih »popustil obstoječemu«: prehitro vzel rezultate določenih pozitivnih znanosti (funkcionalizma, psihologije) za podlogo zgodovinsko-filozofskih konstrukcij ter se v osnovi sprijaznil s formalnim mehanizmom meščanske demokracije.

Ostaja torej odločilno vprašanje: katera je sama tista družbena dejanskost, ki — če naj uporabimo Marxov izraz — »sili k« takšni miselni opustitvi jedra dialektike, k vrnitvi h Kantu.

POVZETEK DISKUSIJE

Tov. Božidar Debenjak je poudaril, da pride Habermas v konflikt z dialektičnim načinom mišljenja že s svojim izhodiščem, s tem, da skuša zakoličiti ostre meje med zgodovinskimi epohami. Obstoji nevarnost, da zaradi bogastva konkretne zgodovinske vsebine zgubimo velike ločnice, da zaradi dreves ne vidimo gozda; Habermas hoče metodo, ki bi v gozdu dejstev pokazala točno mesto prehoda, ki bi zakoličila nastanek človeka ali prehod iz fevdalizma v kapitalizem. Toda učlovečenje je

— prav tako kot prehod fevdalizma v kapitalizem — dolgotrajen proces, ki ga lahko zajamejo zgolj dialektične kategorije; teh kategorij pa se prav zato ne da neposredno empirično eksemplificirati.

Gre torej za padeč Habermasove miselne predirnosti, za opuščanje dialektičnega mišljenja, ki ga lahko opazujemo že od leta 1968, od neustrezne opredelitve študentskega gibanja kot »levega fašizma«. Očitki Marxu so nam že znani, čeprav so bili izrečeni iz drugih generalizacij (novokantovstvo, evolucionizem) — povsod gre za zgubo dialektike.

Vzemimo prehod iz paleolitika v neolitik: na podlagi česa lahko sklepamo o nezadostnosti Marxove zastavitve? Marx res ni napisal traktata o tej temi, dal pa je jasna izhodišča, ki jih je še posebej razvil Engels v Izviru družine, privatne lastnine in države, kjer je opozoril prav na pomen sorodstva, socializacije itn., tj., na pomen »produkcije in reprodukcije ljudi«, ki je skupaj s »produkcijo in preprodukcijo stvari« materialna baza družbenega procesa. Namesto da bi Habermas z običajno znanstveno skromnostjo vse to vzvel v razdelavo, hoče priti do velike, za vsako ceno nove sinteze, s čimer je dosegel kvečjemu to, da je obravnavana knjiga prišla v senzacionalistične naslove kot »potolčenje Marxa«.

Tov. Marko Kerševan se je vprašal, kako da Habermas konča s takšno »lepo« univerzalno konstrukcijo evolucije posameznika, vrste in družbenih formacij; s konstrukcijo, ki pač ostane — kljub morebitni večji predirnosti, saj vključuje nekatere elemente historičnega materializma — ena izmed mnogih podobnih konstrukcij, kjer pridemo z določeno antropološko shemo — in po možnosti s paralelo med ontogenezo in filogenezo — do univerzalnega ključa za zgodovinski evolucijo. Prav to, kar dela takšne konstrukcije za najbolj plavzibilne — da se v njih »vse lepo izteče« — nas mora narediti nezaupljive: kje je osnova za to, da lahko z ontogenezo utemeljimo filogenezo? Za to, da nam antropološka ugotovitev človekovega občega bistva že da ključ za zgodovinski razvoj? Konkretno, zakaj z odgovorom na vprašanje, ali delo je ali ni specifično za človeka, stoji ali pade Marxova teorija družbenih formacij, po kateri ima odločilno vlogo produkcijski način? Kaj je to neposredno prehanje iz antropologije v sociologijo in narobe? Od tod se seveda odpira osnovno vprašanje, o čem sploh govori historični materializem kot teorija družbenih formacij.

Vprašati se je treba po motivih takšne težnje k univerzalnim konstrukcijam: kako je prišlo do takšnega izteka »kritične teorije družbe«? Stremljenje k novostim in specifičnostim za vsako ceno ter h generalnim konstrukcijam — oboje je značilnost intelektualizma. Vprašati se torej moramo, če ni vse to posledica tega, da je »kritična teorija« živela kot miselni tok, ki je bil v veliki meri ločen od realnega delavskega gibanja (vprašanje je seveda, po čigavi krivdi). Vse to vodi od problematike razrednega boja in družbenih formacij h generalnim konstrukcijam.

Dalje je tov. Kerševan opozoril, da ob vprašanjih nastanka delitve dela, razredne družbe in države pogosto izhodiščnemu stanju podtikamo rezultat dolgotrajnega zgodovinskega razvoja. Gre predvsem za dvojce: vprašanje posameznikov, razlik med njimi, in vprašanje delitve dela na načrtovalno in izvršilno. Pogosto se pozablja, da ob razkroju rodovne družbe sploh še nimamo opraviti s posameznikom v današnjem pomenu, da so bili individui povsem vključeni v sorodstvene in druge mreže; zato tudi ni šlo za razlike med posamezniki, za bogatenje posameznikov, za to, da so bili posamezniki osvobojeni neposrednega produkcijskega procesa, marveč je vse potekalo prek družine, rodu itn., v katere je bil včlenjen individuum. Tukaj prav tako še nimamo opraviti z delitvijo dela na načrtovalno in izvršilno: vladajoči razred, izvzet neposrednemu fizičnemu delu, prevzame organizacijsko-načrtovalno funkcijo v proizvodnji šele s kapitalizmom, ob nastanku razredne družbe pa so bile individuum, osvobojenim neposredne produktivne dejavnosti, zaupane predvsem nekatere skupne zadeve, zlasti vojaške.

Tov. *Slavoj Žižek* je opozoril, da se Habermasova univerzalna konstrukcija opira prav na prehitro in nekritično sprejemanje rezultatov nekaterih posebnih, pozitivnih znanosti (etnologije, razvojne psihologije), v katerih Habermas gotovo ni strokovnjak. Zdi se, da je to obča usoda nedialektičnih vseobsežnih evoliucijskih shem: da njihova vseobsežnost zgolj prikriva enostransko naslonitev na rezultate omejenega empiričnega, parcialnega raziskovanja. Te znanosti, na katere se nasloni Habermas, so v osnovi opredeljene z »anglosaškim« funkcionalizmom.

Tov. *Andrej Kirn* je ugotovil, da je potrebna rekonstrukcija historičnega materializma, ki bi povzela rezultate novih znanstvenih dosežkov, toda vprašanje je, kakšna. Poleg tega ne smemo pozabiti na nasprotno stran: da je potrebna tudi historičnomaterialistična rekonstrukcija samih teh znanstvenih disciplin, ne pa nekritično pristajanje nanje. Habermasova rekonstrukcija za nas v osnovi ni sprejemljiva predvsem zaradi tehle točk: (1) Prevelik poudarek na pedagoških mehanizmih, s čimer se jedro historičnega materializma potiska na mikro-socialno psihološko raven. Trditev o imanentni, od dejanske zgodovine neodvisni razvojni logiki normativnih struktur je povsem v liniji nemške idealistične aksilogije, npr. Maxa Schelerja. (2) Preozko dojetje produkcijskih sil, ki so omejene na tehnično-instrumentalno področje. (3) Gotovo, da problem inovacijskih procesov še ni v vsej razsežnosti vključen v historični materializem, toda držati se moramo pravila, da se staremu ne odrečemo, dokler se ne dokopljemo do solidnega novca, ali da ima vsaj nekatere prednosti nasproti doseženemu.

Tov. *Viljem Merhar* je opozoril, da se ob vprašanju delitve dela ponavadi ne daje poudarka na pravo mesto: težišče mora biti na razliki med protrebni in preseženim produktom, na konkretnih oblikah, kako se je na različnih stopnjah zajemal presežni produkt. Poleg tega je treba strogo ločiti družbeno delitev dela od tehnične delitve dela kot sredstva za nadaljnje stopnjevanje produktivnosti, ki nastopi šele z manufakturnim obdobjem kapitalizma.

Dalje je menil, da je periodizacija sorodstvo—država—ekonomija problematična, saj iztrga sorodstvo in državo kot elementa nadgradnje iz celote, v kateri igra odločilno vlogo ekonomska baza. Poleg tega se država šele danes — torej v sodobnem kapitalizmu, v krizi kapitalizma kot sistema — uveljavlja kot odločilni dejavnik v procesih družbene reprodukcije.

Tov. *Žižek* je pripomnil, da je za Engelsa sorodstveni sistem v praskupnosti moment družbene baze. Poleg tega je država v sodobnem kapitalizmu — v nasprotju z npr. vzhodnimi despotijami, kjer ima neposredno dominantno vlogo v produkcijskem procesu (organizacija namakalnih del itn.) — še vedno v osnovi reakcijska tvorba, ki zgolj uravnava samorasli, stihijski potek ekonomskih procesov in od zunaj posega vanj.

Tov. *Rudi Rizman* je opozoril, da prav v težnji k izgradnji vseobsežnih paradigem delno konvergirata Habermasov in makro-funkcionalizem kakega T. Parsonsa; Habermasu sorodne momente pa najdemo tudi v Parsonsovi kritiki Komunističnega manifesta, kjer se očita Marxu, da izključuje ideal-tipsko konstrukcijo, da ostane preveč zavezan določeni družbeni etapi itn. Kljub Habermasovi kritiki funkcionalizma obstoje torej neeksplicirana in zakrita nekatera skupna izhodišča.

Poleg tega zapažamo pri Habermasu odsotnost razčlenitve dialektike vsakdanjega življenja, vprašanje današnjega revolucionarnega subjekta, dileme »preživetja«, »tretjega sveta« itn. — očitno vse to zanj ni vedno teoretično relevantno.

Tov. *Debenjak* je opozoril, da iz Habermasovih pomanjkljivosti ne smemo prehitro sklepati na pomanjkljivosti celotne »frankfurtske šole«, saj je Habermas zgolj eden med avtorji, ki pa je v mnogočem že prelomil z osnovami »kritične teorije«. Pravična zgodovinska ocena mora upoštevati vso raznoličnost dejanske situacije, pa tudi pri vprašanju odnosa do delavskega gibanja imamo opraviti z vrsto konkretnih vezi (povezanost H. Grossmanna z NDR, A. Sohn-Rethla s KP Velike Britanije, O. Negta z levim socialističnim gibanjem v Zahodni Nemčiji, vpliv celot-

ne »kritične teorije« na študentska gibanja itn.), zaradi česar nikakor ne moremo govoriti o nekakem intelektualističnem akademizmu.

Kar pa se tiče vprašanja delitve dela, je tov. Debenjak navedel Marxov in Engelsov stavek iz Nemške ideologije, ki je sicer interpretativno težak, vendar nas naposled le pripelje do enopomenske interpretacije: »Delitev dela in privatna lastnina sta identična pojma.«

Tov. Matjaž Maček je dal tri pripombe:

— premalo je bil poudarjen eden glavnih Habermasovih motivov: z univerzalno teorijo evolucije izdelati nekako vrhovno navezavo na točko in tako spodbiti očitke kritičnih teorij, da nima izdelanega temelja in izhodišča.

— V uvodnem materialu navedeni očitki ostanejo formalne narave: Habermas se vsega tega zaveda in se zavestno odloči za prelom s pozicijo, od koder so dani ti očitki, zato ga ne moremo spodbiti z enostavnim navajanjem teh očitkov; to bi morala upoštevati korektna predstavitev.

— Ob vprašanih, kjer se Habermas naslanja na dela svojih sodelavcev, bi morali pritegniti te njegove vire: Ederja ob vprašanju nastanka države, Offeja ob problematiki poznega kapitalizma.

Tov. Adolf Bibič se je vprašal glede smisla diskusij pri MC. Poudaril je, da bi morala razprava povedati tudi, v čem je Habermasov prispevek, kaj se od njega lahko naučimo. To velja predvsem za njegovo kritiko nekaterih usmeritev, ki so bile tudi pri nas dovolj vplivne, dalje za celoten kompleks legitimacijske problematike (problem ideološke krize), za aktualizacijo komunikacijskega aspekta in za sklop »interesa in spoznanja«. Prav ob sklopu »interesa in spoznanja« je Habermas zoper pozitivizem in scientizem opozoril na družbeno funkcijo znanosti. Na področju problematizacije pozitivistično-scientističnih pogledov na znanost ima zasluge tudi celotna »kritična teorija družbe, ki je — ne da bi prezrli njene notorne slabosti — zato nikakor ne smemo enodimenzionalno obsojati.

Tov. Ludvik Čarni je opozoril na vrsto vprašanj:

V pojasnjevanju razvoja arhaične družbe je še marsikaj spornega in nedorečenega. Za njeno najstarejše razdobje razpolagamo le z arheološkim gradivom, ki o socialnih oblikah življenja ljudi ne nudi neposrednih podatkov. Po obsegu je to gradivo skromno. Očitno pa je, da je rodovna družba nastala pred neolitikom. O tem priča življenje avstralskih in drugih plemen, ki so poznala le prisvajalno gospodarstvo in oblikovala rodovno strukturo družbe. Sklepamo lahko, da je bila materinska (matrilinarna) oblika rodovne družbe starejša od očetovske (patrilinarne) oblike. V rodovni srenji, ki jo kaže ločiti od rodu, je imela družina podrejeno vlogo.

Strinjam se, da je Marx azijski produkcijski način enačil z arhaičnim produkcijskim načinom. Marxovo pojmovanje azijskega produkcijskega načina avtorji različno razlagajo. V tej zvezi pa kaže opozoriti, da je bilo Marxovo poznavanje zgodovinskega razvoja azijskih ljudstev odvisno od gradiva, s katerim je družboslovje razpolagalo. Marx je prvi opozoril, da poljedelska ali vaška srenja ni le značilnost slovanskega ali germanskega razvoja, ampak jo zasledimo tudi v zgodovinskem razvoju azijskih ljudstev. To je bilo v tistem času pomembno spoznanje. Mnogi viri o zgodovinskem razvoju azijskih ljudstev so bili znani šele po Marxovi smrti. Tako, na primer, najpomembnejši viri, ki pričajo o ekonomski in socialni zgodovini najstarejših držav bližnjega Vzhoda. To in drugo gradivo pri analizi zgodovinskega razvoja azijskih ljudstev moramo upoštevati.

Marx in Engels fevdalizma nista omejila na Evropo. Marx je v »Kapitalu« pisal o japonskem, Engels pa v »Anti-Dühringu« o turškem fevdalizmu. Fevdalizma ne smemo enačiti s tlačanstvom, osebno vezanostjo kmeta na zemljo. Tlačanstvo ni značilno za vse razdobje fevdale formacije družbe in tudi v vseh deželah ne naletimo nanj, čeprav so tam fevdalni produkcijski odnosi bili. Osnovno obeležje fevdalizma

je lastninsko razmerje do zemlje (fevdalni produkcijski odnosi) in ne hierarhična fevdna razmerja itn.

Obči vtis je, da Habermans ne seže prek meščanske države, ki jo hoče zgolj demokratizirati, ji vrniti liberalni obraz itn. To je pomanjkljivost v njegovi marksistični analizi družbe.

Tov. Žižek je opozoril, da na tem mestu ne gre za ovrednotenje celotnega Habermasovega prispevka, marveč zgolj za njegovo zadnjo knjigo. Pri celotni oceni seveda izstopijo pozitivni elementi: borba na dveh frontah, zoper funkcionalizem in pozitivizem (diskusija z Luhmanom, sodelovanje v *Positivismusstreit*) ter zopet idealistično-univerzalizirano hermeneviko, kvalitetna interpretacija psihoanalize in posebej njene povezave s historičnim materializmom itn. Nasploh velja za Habermasa, da prinašajo njegove konkretne analize (npr. legitimacijskih problemov poznega kapitalizma) mnogo predirnih pogledov, ki ohranijo svojo vrednost kljub nespremljivosti univerzalnega okvirja.

MOJCA DRČAR-MURKO

O razlagah socialističnega internacionalizma

O pojmu internacionalizma je v razmerah rastoče vzajemne povezanosti mednarodne skupnosti mogoče govoriti ob različnih priložnostih; navzoč je v dolžnosti držav, da sodelujejo, da spore rešujejo po mirni poti in da spoštujejo skupna načela, ki so del mednarodne politične in pravne zavesti. V vseh omenjenih vprašanih bi naleteli na potrebo po razmejitvi nacionalnega in internacionalnega interesa posameznih držav in se navezali na ključna vprašanja organiziranega delovanja mednarodne skupnosti, ki je za svojo značilnost ohranila suvereno enakost med državami.

V konkretnější obliki internacionalnega sodelovanja, ki je značilno za odnose med komunističnimi partijami in med socialističnimi državami (socialistični internacionalizem), je že omenjeno splošno razmerje med posebnim in skupnim dobilo dodatno težo in nove poudarke. Načelo o internacionalni solidarnosti, naslonjeno na potrebe delavskih razredov prestopiti nacionalne meje v boju proti kapitalističnem sistemu, je odkrilo dilemo o tem, kako organizirati učinkovito mednarodno gibanje in pri tem ne zanemariti posebnih razmer, iz katerih rastejo nacionalna delavska gibanja. Položaj na tem posebnem področju je umestno primerjati z razvojem v celotni mednarodni skupnosti. Razvoj vsebine načela o internacionalni solidarnosti med delavskimi strankami in državami je v splošnem sledil tokovom v mednarodni skupnosti, oziroma bolje, tem tokovom je dajal bistvene spodbude v smeri demokratizacije in uvajanja pravice do samoodločbe narodov kot temeljnega načela mednarodnih odnosov.¹

¹ V tetah o »Ruskih socialistih in pravici narodov do samoodločbe« je Lenin geslo o pravici narodov do samoodločbe označil za eno tistih demokratičnih zahtev, katerih dosledno zagovarjanje pripravlja zmago proletariata. — E. Fischer—F. Marek: Kaj je Lenin resnično rekel, Ljubljana 1970, str. 53.

»V polemiki s svojimi nasprotniki, socialnimi šovinisti druge internacionale, je Lenin jedrnatno opredelil svoje razumevanje internacionalizma, ko je dejal, da je »resnični internacionalizem eden in edini: požrtvovalno delo pri razvijanju revolucionarnega gibanja in revolucionarnega boja v svoji deželi, pomoč temu istemu boju, isti liniji — v vseh deželah brez izjeme.« — Blažo Nikolovski: Internacionalizem v delih Marksa, Engelsa in Lenina, Socializem, 1976/3, str. 374.

Dejstvo, da je načelo o socialističnem internacionalizmu doživljalo različne razlage in so ga v nekih obdobjih tudi različno uporabljali v praktičnih mednarodnih odnosih, je v nekem delu posledica sprememb, ki so nastale v mednarodni skupnosti po vstopu prve socialistične države vanjo. Razumeti ga je mogoče tudi kot nihanje v stališčih o tem, koliko nepogojne enotnosti je v kakšni napeti situaciji treba doseči za zavarovanje izjemno pomembnega cilja (obstoja socialističnega sistema).

Minuli spori o vsebini internacionalistične solidarnosti so bili zvečine povezani z dilemo, ki je nastala že kot posledica določene birokratske miselnosti v formalnem središču delavskega gibanja; udeleženci sporov so se namreč soočali s poskusi opredeliti internacionalizem kot abstraktni interes, ki se ne spreminja in predvsem ni odvisen od sprememb v nacionalnih koristih delavskih razredov, ki v okviru enotne marksistične podlage iščejo svoje strategije in taktike socialističnega razvoja. Vprašanja se pojavljajo vedno znova in dovoljujejo sklepanje, da že dani odgovori nanje doslej niso zadovoljili vseh udeležencev mednarodnega delavskega gibanja. Ta prispevek je namenjen oceni sedanjega trenutka v pogledu pretežne razširjenosti stališča o razmerju med internacionalnimi koristmi in nacionalnimi potrebami delavskih razredov v boju za socialistično preobrazbo.

I

Žgoča vprašanja, ki se v skrajni mednarodni posledici nanašajo na razmerje med deležema »nacionalnega« in »internacionalnega« v programsko opredeljeni solidarnosti komunističnih partij in socialističnih držav, imajo vire v teoretičnih vprašanjih o vsebini socialističnih mednarodnih odnosov torej novih, demokratičnih mednarodnih odnosov med socialističnimi državami. Vprašanje je dobilo praktično vrednost po oktobrski revoluciji ob nastanku prvih socialističnih držav, teoretično podlago pa je črpalo iz načelnega Leninovega stališča o pravici narodov do samoodločbe, s tem tudi do odcepitve in do oblikovanja lastne države. Čeprav je torej šlo predvsem za uveljavitev revolucionarnih izhodišč o rešitvi nacionalnega vprašanja v povezavi z razredno osvoboditvijo v Rusiji, so s posledicami, torej z dajanjem narodom carske Rusije resnične možnosti za samoodločbo in odcepitev, omenjena načela postala neločljiv del splošne platforme, na kateri naj bi sloneli odnosi med socialističnimi državami.²

² Lenin se ni posebej ukvarjal z vprašanji mednarodnih odnosov med socialističnimi državami, vendar je na to področje odločilno posegel z razpravo o nacionalnem vprašanju in o proletarski revoluciji. R. Vukadinović v celoviti analizi teh del našteva naslednja načela, ki jih je mogoče šteti za ključna v tem pogledu: svobodno odločanje držav o vsebini mednarodnih odnosov, prostovoljnost sprejemanja mednarodnih vezi, ki je dokaz o enakopravnosti držav, združevanje moči z namenom zgraditi socializem, ki pa ne sme ogroziti suverenosti posameznih držav, internacionalistične dolžnosti, ki ne morejo odstraniti nacionalnih interesov in avtomatično poenotiti odnosov. — V: Odnosi medju evropskim socialističkim državama, Zagreb 1970, str. 10—11.

Kljub temu da je internacionalno solidarnost proletarcev in njihovih strank voditelj prve socialistične države štel za ključno točko socialističnih mednarodnih odnosov, je zaradi nevarnosti, ki bi jo pomenila ločitev nacionalnih razrednih interesov od internacionalnega prostovoljnega sodelovanja delavskih razredov, vztrajal na doslednem upoštevanju enakopravnosti in prostovoljnosti. Teoretično razmišljanje o naravi socialističnih odnosov v spremenjenih družbenoekonomskih razmerah v svetu in v razmerah mnogo večjega števila socialističnih držav bi dovolilo vprašati se, ali so Leninova izhodišča lahko zajela celoto poznejših odnosov in anticipirala ustrezne rešitve v drugačnih mednarodnih situacijah.

Ne bi bilo mogoče odgovoriti na vprašanje, če se ne bi pomudili pri tem, kako sploh velja interpretirati Leninova stališča, glede na to, da je sintezo treba ustvariti; ali naj bi uporabili analogni celoviti pristop, ki ga je Lenin uveljavil v prizadevanju za vzpostavitev organske zveze med razredno in nacionalno osvoboditvijo, ali pa je dovolj izbrati nekatere poudarke, ki se zdijo v tem času aktualni za nekatere države ali skupine držav. V zvezi s tem gre za vprašanje, ali so dogmatske razlage internacionalnih dolžnosti komunističnih partij v stalinističnem obdobju (torej v času veljave monolitne svetovne delavske stranke, zvezane s centralnimi usklajevalnimi organi) pustile sledove o poznejšem teoretičnem in praktičnem razumevanju celovite vsebine socialističnega internacionalizma.

Ne nazadnje gre tudi za vprašanje, ali je dolgoletna specifična praksa mednarodnih stikov v okviru »tabora« in poznejše »skupnosti«³ po načelih stroge hierarhičnosti in izločanja internacionalnega interesa kot samostojnega in abstraktnega interesa vseh delavskih razredov, podala podlago za trajno specifično gledanje na naravo razmerja med nacionalnimi politikami komunističnih partij ter njihovo odgovornostjo do skupnostnih ciljev. Z drugimi besedami, ali so pretekle izkušnje ohranile vpliv na oblikovanje sedanje politike, kljub temu da je obveljala ocena o nekoristnosti takih gledanj in o njihovi škodljivosti za uveljavljanje socializma v svetu.

Vprašanje o vsebini internacionalne solidarnosti, ki je samo drugačna oblika vprašanja o pravici posameznih komunističnih partij, da se v okviru enotne filozofske podlage marksizma odločijo za lastne poti izgradnje socializma, je tesno zvezano z vrsto ključnih mednarodnih političnih in pravnih vprašanj:

— kakšno naj bo razmerje med količino suverenosti posamezne države v okviru mednarodne skupnosti in normami, ki jih ta skupnost oblikuje;

— po kakšnih kriterijih nastaja skupnost socialističnih držav (ali je določena z enkratno blokovsko razdelitvijo vpliva po drugi svetovni vojni in v tej razdeljenosti dokončna ali pa se lahko spreminja);

³ Izraz »skupnost« so začeli v Sovjetski zvezi uporabljati na prelomu med »taborskimi« pogledom na mednarodne odnose, prilagajali pa so ga novostim v organiziranju držav v okviru Sveta za vzajemno ekonomsko pomoč in Varšavske zveze. Izraz »tabor« se je pojavljal tudi še

— kakšen je odnos posameznih socialističnih držav do mednarodnega prava in še posebej odnos Skupnosti do tega dela mednarodnih odnosov (ali lahko svoje stališče do pravnih norm opremi s tako specifičnostjo, ki omogoča kršenje nekaterih splošno veljavnih norm);

— ali je specifičnost družbenoekonomske ureditve zadosten vzrok za sklepanje, da so odnosi med socialističnimi državami bistveno drugačni, kot so odnosi, ki se razvijajo nasploh v mednarodni skupnosti;

— kako je mogoče oceniti teoretične razlage, da je poglobljena značilnost mednarodne skupnosti — suverenost — že vključena v pojem socialističnega internacionalizma in je torej izgubila svoj siceršnji pomen (glede na to, da ji ne sodi ustrezno pravno varstvo).

Brez poseganja v pretekle izkušnje bi bilo na sedanje dileme sorazmerno težko zadovoljivo odgovoriti. Zdi se, da je racionalna razlaga za nenehno se ponavljajoča podobna vprašanja prav v celoviti, s poštenostjo do zgodovine in kritičnostjo do neustreznih izkušenj opredeljeni analizi. Pri tem se je treba zavedati, da so nekatere današnje dileme že posledica konfliktov v preteklosti, ki jih niso razrešili tako, da bi se sporna vsebina načel porazgubila, niti tako, da bi ta načela izgubila miselno podporo in materialno podlago v konkretnih družbenopolitičnih in družbenoekonomskih odločitvah prizadetih držav.

Za zgled polovičnega dela v transformaciji velikodržavne interpretacije internacionalizma med delavskimi razredi bi lahko šteli njeno počasno spreminjanje v času zgodovinskega preloma v letu 1956;⁴ zaradi popolnega neuspeha vertikalne povezanosti socialističnih držav in njihovega avtomatičnega izenačevanja s koristmi prve socialistične države je moralo načelo socialističnega internacionalizma dobiti novo vsebino, ki naj bi sankcioniralo bistvene spremembe, toda tudi še ohranilo vodilno vlogo Sovjetske zveze v oblikovanju tedaj nastale skupnosti socialističnih držav. Načelo, ki je imelo poprej pretežno moralno in politično vsebino — »tabor« je bil dovolj tesno povezan z vrsto vezi (vojaški strokovnjaki, obvezne politične konsultacije, bratska pomoč) — je tako v novih razmerah obnovljene nacionalne suverenosti socialističnih držav dobilo institucionalne oblike. Zaradi počasnega in nepopolnega prelamljanja s preteklostjo, ki je bila v mednarodnem delu odvisna tudi od hitrosti destalinizacije v sovjetskih notranjih odnosih, je mogoče sklepati, da so nekateri deli razlage socialističnega internacionalizma ostali v veljavi in da so zaživel novo življenje v okviru nove interpretacije. Deloma so k temu prispevale tudi mednarodne razmere, v katerih je prišlo do zasuka; za-

pozneje (na primer v izjavi 81 partij s posvetovanja v Moskvi 1960), »Skupnost socialističnih držav pa načrtnje uporabljajo zlasti po 24. kongresu KP Sovjetske zveze.

⁴ Čeprav je posvetovanje delavskih in komunističnih partij leta 1957 poudarilo elemente enakopravnosti med komunističnimi partijami in socialističnimi državami, spoštovanje nedotakljivosti itd., je vendarle sporočilo, da omenjena načela »ne izčrpajo vsebine mednarodnih odnosov in »da je najvažnejši del njihovih vzajemnih odnosov bratska vzajemna pomoč, s katero se najpopolneje izraža načelo socialističnega internacionalizma«. — Gavranov-Stojković: Mednarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije, Beograd 1972, str. 136, 137.

ostreni odnosi s kapitalističnim Zahodom so večkrat omogočali vračanje h geslom o popolni enotnosti in opravičevali institucionalne ukrepe za zagotovitev le-te. Njihovo življenjsko moč pa dokazuje tudi dejstvo, da so se odtlej še mnogokrat pojavili na mednarodnem prizorišču, bodisi v izrečni obliki, bodisi tako, da so države skupnosti kritično ocenile tista stališča komunističnih partij in socialističnih držav, ki naj bi napačno dala prednost nacionalnim interesom pred internacionalnim in na ta način škodovala skupnim ciljem.⁵

Upoštevač aktualne dileme v mednarodnih odnosih med socialističnimi državami, ki so pretežno še vedno na črti med suverenostjo posamezne države in skupnostjo — bi bilo mogoče reči, da so Leninova teoretična razmišljanja ohranila bistveni del prvotne vrednosti in jih je mogoče uporabiti tudi v današnjih spremenjenih razmerah. Primerjava je opravičljiva iz vrste vzrokov:

1. tudi v začetnem obdobju uveljavljanja socialističnega državnega sistema je bilo čutiti potrebo po združevanju naprednih sil in po visoki stopnji solidarnosti med komunističnimi partijami; kljub temu je voditelj zmagovite socialistične revolucije smatral nacionalno osvoboditev za prvi pogoj naslednje stopnje, razredne, v kateri je dosledno poudarjal prostovoljnost v izbiranju oblik mednarodnega sodelovanja;

2. kapitalistični sistem je tedaj nedvomno močnejše ogrožal pridobitve socialistične revolucije; sklepati je mogoče, da je Lenin v poudarjanju nacionalne osvoboditve, prostovoljnega in tovariškega sodelovanja videl krepitev socialističnih mednarodnih odnosov in ne njihove slabitve;

3. pravica do suverenosti in politične neodvisnosti narodov, iz katere sledi načelo o prostovoljnem sprejemanju mednarodnih obveznosti, je bila v razmerah velikoruskega šovinizma, ki je temeljil na predpostavki o vodilni civilizacijski skupini v večnacionalnem imperiju, sestavni del boja za socializem;⁶

4. načelo proletarskega internacionalizma je bilo iz tega zornega kota sinteza dejstva, da se delavski razredi borijo za socializem v različnih razmerah; to govori v prid sklepanju, da je internacionalni interes konkretna, vsakokratna sinteza nacionalnih interesov. Samo tako pojmovano načelo internacionalizma je bilo videti prispevek k ustvarjalnemu združevanju moči in demokratizaciji mednarodnih odnosov.⁷

⁵ Jugoslavijo so take kritike prizadele še leta 1960, ko je »81 komunističnih in delavskih strank grobo napadlo Zvezo komunistov Jugoslavije, zunanjo in notranjo politiko in socialistično Jugoslavijo v celotie (iz sklepa izvršnega komiteja CK ZKJ ob objavi Izjave z moskovskega posvetovanja).

⁶ V sestavku »O pravici narodov do samoodločbe« je Lenin posebej izpostavil dolžnost ruskega proletariata, da se bori proti slehernemu nacionalizmu in predvsem proti velikoruskemu nacionalizmu. Boj proti nacionalizmu, ki je pomenil hkrati priznavanje enakopravnosti med narodi in njihovo pravico do države, je bil zanj prvi pogoj za enotnost proletarskega boja. — O pravici narodov do samoodločbe, Ljubljana 1948, str. 33 in nasl.

⁷ A. Grličekov navaja Leninovo polemiko z Buharinom o tem, kaj je internacionalizem, in navaja njegove besede, da »internationalni interes izvira iz celokupnosti razrednega in nacional-

Nedvomno je utemeljeno ugotoviti, da je monolitno obdobje mednarodnega komunističnega gibanja in temu cilju prirejenega ravnanja komunističnih partij oziroma socialističnih držav izoblikovalo drugačne poglede na naravo razmerja med nacionalnim in internacionalnim interesom, kar seveda ne pomeni, da so dileme izginile. Narobe, kot pravi A. Grličkov, vodi »hipertrofija internacionalnega neposredno v hegemonizem«⁸ in »hierarhični sistem odnosov spodbuja tako nacionalistične kot hegemonistične težnje«; ugotovitev lahko štejem že kot posplošeno oceno, izdelano na podlagi preverjenih in znanih zgodovinskih dejstev. Prednost internacionalnega interesa je postajala toliko bolj sporna zato, ker je vodila v izenačenje vsebine tega pojma s povsem konkretnimi vrednostmi, ki so v taki uporabi postale za vedno dane in nespremenljive kategorije; sem sodi razglašanje izkušenj v izgradnji socializma v eni deželi za univerzalno veljavne izkušnje, da je merilo internacionalizma v »zvestobi eni partiji«, da je zvestobo socialističnim idealom mogoče izmeriti s stopnjo prekrivanja konkretnih oblik v izgradnji socializma z merili, ki v danem času veljajo v celotni skupnosti, in podobno.

Glede na to, da se privrženci poudarjanja prednosti internacionalnega interesa, kot abstraktnega interesa svetovnega proletariata tudi sklicujejo na Lenina, je mogoče ugotoviti, da so vsi vzroki za pretekle slabe izkušnje in za sedanja razhajanja dokaj podobni. Posamezne prvine socialističnih mednarodnih odnosov nimajo celovite podobe in razlage; suverenost, prostovoljnost, enakopravnost, solidarnost, vzajemna pomoč so se pojavljali (in se še pojavljajo) v vlogi reševanja konkretnih potreb, ki jih je bilo pogosto mogoče šteti za državne koristi največje socialistične države in voditeljice tabora. Posebno značilno je bilo tako izhodišče v teoretičnem in praktičnem obravnavanju internacionalnega interesa v stalinskem obdobju, ki je načelu socialističnega internacionalizma odvzelo najpomembnejše elemente demokratizacije mednarodnih odnosov.

V skladu s povedanim je torej tudi na drugo vprašanje (ali so odnosi med socialističnimi državami na podlagi tako razumljenega internacionalizma pustili sledove) mogoče odgovoriti pritrdilno. Tudi v obdobju, ko so nastajale novosti v pogledih na nacionalni interes delavskih razredov znotraj proletarske mednarodne solidarnosti, je najti dokaze o ohranjanju dela starih izhodišč.

Omenjeno trditev je mogoče braniti takole: uvajanje novosti v načine meddržavnega komuniciranja se je uresničevalo na dva načina in po dveh tirnicah: prva pot je vodila k oblikovanju »specifičnih« odnosov znotraj držav članic »skupnosti«,⁹ posebej še z utrjevanjem institucionaliziranih

nega interesa delavskega razreda v njegovi vlogi hkrati nosilca razrednega kot tudi nacionalnega interesa«. — »Delo«, 1. marca 1977 (povzeto po članku za Socializem).

⁸ »Delo«, 3. marca 1977.

⁹ V to smer gredo sovjetski pisci, ki trdijo, da so odnosi med socialističnimi državami »načelo miroljubne kockistence zamenjali z bolj naprednim načelom — z načelom socialističnega internacionalizma«, oziroma, da poudarek na nekaterih posebej pomembnih načelih internacio-

skupnostnih organov in organizacij, drugi način pa je veljal socialističnim državam zunaj tega kroga, zlasti Jugoslaviji in deloma Kitajski. Druga pot se je zvečine razvijala z realizacijo sodelovanja z Jugoslavijo, ki je moralo vključiti načelno odpoved monolitizmu in ga zamenjati s pravico komunističnih partij graditi socializem tako, kot narekujejo konkretne razmere v dani državi, in spoštuječ zakonitosti socialistične izgradnje, ki jih je dal marksizem.¹⁰

Logika selektivnega uvajanja novosti v izhodišča o razumevanju internacionalizma — glede na že omenjene potrebe po spreminjanju internacionalizma v pravno načelo vrhovne vrednosti znotraj skupnosti — je kdaj pa kdaj povzročila spore; ko naj bi se zaradi nujnih zunanjih potreb vsebina prvega načina deloma realizirala tudi zunaj kroga »skupnosti«, je imela obliko poudarjene zahteve po disciplini in po skupnem obsojanju odklonov. Tako je bilo posvetovanje delavskih in komunističnih partij v Moskvi 1969, ki naj bi bilo splošna obsodba levih odklonov, v podtekstu pa je nosilo zamisel o prizadevanju sovjetskih izkušenj v izgradnji socializma za univerzalno merilo v mednarodnem delavskem in komunističnem gibanju.

Ko obravnavamo razmerje med nacionalnim in internacionalnim na ravni med socialističnimi državami, se velja zaustaviti ob tezi o »posebnih zakonitostih« le-teh. Uvajanje specifičnosti na področje temeljnih pravic držav in njihovo drugačno pojmovanje glede na splošno veljavne politične in pravne norme v nekaterih pogledih razdira okvirno soglasje o politični in pravni zavesti v našem času. Nekatero posledice takega izločanja držav socialistične skupnosti iz dosega splošno veljavnih mednarodnih pravnih načel vnašajo negotovost v mednarodno življenje in so, navsezadnje, povečale možnosti mednarodne desnice v sistematičnem zavračanju demokratizacije mednarodnih odnosov.

Teorija o omejeni suverenosti, ki je privržencem blokavske ureditve sveta pomagala utrditi položaje, zasluži s tem v zvezi posebno obravnavo. Glede na to, da je bila posledica dalj časa razvijajoče se smeri v mednarodnih odnosih med državami skupnosti na podlagi poudarjanja specifičnosti (identičnosti) družbenoekonomske ureditve, teorija o omejeni suverenosti ni bila nenadna in prehodna oblika drugačnega obravnavanja suverenosti držav, ampak logični izid poprejšnjih takih prizadevanj in njihova sankcija. Konkretno mednarodno dogajanje je rabilo kot povod

nalizma (vzajemna pomoč) odstranjuje potrebo po koeksistenci. — Gavranov—Stojković, cit. delo, str. 140, 141.

¹⁰ Pomembni prispevki so bili: 20. kongres KP SZ (čeprav je le-ta zvečine s postopkom notranje destalinizacije vplival na mednarodne razmere), deklaracija vlade Sovjetske zveze o podlagi razvoja in nadaljnje krepitve prijateljstva in sodelovanja med Sovjetsko zvezo in drugimi socialističnimi državami (objavljena med madžarskimi dogodki 1956), deklaracija vlad FLRJ in Sovjetske zveze junija 1955, deklaracija o odnosih med ZKJ in KP Sovjetske zveze jun. 1956. V vseh besedilih je nedvoumno poudarjeno stališče, da odnosi med socialističnimi državami lahko temeljijo na popolni enakopravnosti, na spoštovanju nacionalne suverenosti, nevmešavanju in na internacionalizmu, ki je sinteza omenjenih načel.

za uveljavitev teoretičnega izhodišča o nujnem podrejanju suverenosti, ko gre za širše cilje skupnosti¹¹, ni pa mogoče reči, da se v drugačnih oblikah ni pojavljala že poprej ali da se ne bi pojavila tudi brez Češkoslovaške. Tako kot je bila teoretično začrtana in tako kot je dobila poznejšo vsebino v dvostranskih meddržavnih pogodbah, je bila teorija o omejeni suverenosti samo dosledna uporaba načel, ki so krožila v obliki teoretičnih prispevkov piscev v državah skupnosti.¹² Teorija o omejeni suverenosti je del gledanja na razmerje med suverenostjo posamezne socialistične države in cilji skupnosti na eni strani, na drugi strani (tam, kjer krši načela veljavnega mednarodnega prava o temeljnih pravicah držav) pa je del gledanja na to, da skupnost socialističnih držav nastopa nasproti preostali mednarodni skupnosti kot celota, ki ni z ničemer vezana, razen z načeli, v katera sama privoli.

Z mednarodnopravnim jezikom torej ni mogoče pojasniti gibanj v odnosih med vzhodnimi evropskimi socialističnimi državami, ker se skupnost vnaprej omejuje od tistih pravil, ki jih šteje za ovire pri uveljavljanju mednarodne politike v začrtani smeri. Najbrž je mogoče sklepati tudi, da štejejo privolitev neke države v tako interpretacijo mednarodnih odnosov (in prednosti internacionalnega interesa) za trajno kategorijo, ki jo dopolnjujejo besede z moralnim in političnim pomenom (»večno prijateljstvo«, »vzor«, »bratstvo«, »socialistični narod«). Gre za skupinsko miselnost, ki je proizvod političnih zaostritev med dvema družbeno-ekonomskima sistemoma po drugi svetovni vojni, toda ne samo to; zdaj gre že za miselnost, ki lahko živi svoje življenje brez zunanjih vzrokov (na primer, ostrega pritiska kapitalističnega sveta) in lahko obstane tudi v razmerah popuščanja napetosti, ki v bistvenem spreminja potrebe iz časa hladne vojne.

II

S tem v zvezi si velja zastaviti vprašanje, kakšno vrednost imajo kompromisi, ki nujno morajo nastati na sestankih, kjer so navzoče tudi tiste komunistične partije in socialistične države, ki se s takimi izhodišči ne strinjajo in so jih v preteklosti celo šteje za vzroke za odklanjanje

¹¹ Odločilna pobuda v tej smeri so bili dogodki na Češkoslovaškem; tezo o določenem omejevanju suverenosti v imenu razrednosti so v najpopolnejši formulaciji zasledili v članku Kovačeve »Suverenost in internacionalistične obveznosti socialističnih držav« v »Pravdie, sept. 1968. Mednarodnopravni izraz je omenjena težnja dobila v pogodbah o prijateljstvu in sodelovanju med Češkoslovaško in Sovjetsko zvezo leta 1970 in med Nemško demokratično republiko in Sovjetsko zvezo (1975). Obe pogodbi štejejo v državah skupnosti za začetek »novega tipa« mednarodnih odnosov med socialističnimi državami, za katerega veljajo socialistični mednarodni pravni principi, ki slonijo na socialističnem internacionalizmu«. H. Kröger v Deutsche Aussenpolitik, 1976/1, str. 26.

¹² O tem kritično Grličkov: »Razlaga . . . temelji na pojmovanju, da ni protislovij med nacionalnim in internacionalnim interesom v sistemu odnosov med delavskimi razredi, komunističnimi in delavskimi partijami, državami . . . gre za to, da šteje internacionalna zaščita nacionalne in državne suverenosti za eno izmed najvišjih stopenj izražanja internacionalizma.« »Delo«, 3. marca 1977.

sodelovanja na tovrstnih mednarodnih posvetovanjih. Vprašanje se posebej pojavlja v zvezi s konferenco komunističnih in delavskih partij Evrope v Berlinu leta 1976, relevantno pa je zlasti zato, ker je prodiranje socialističnih idej v nove dele sveta in spreminjanje samega kapitalističnega sistema (po protikolonialnih in družbenih revolucijah) razširilo stare dileme o vsebini internacionalnega interesa in starim dodalo nove. Očitno je, da teza o monolitosti, čeprav prilagojena spremenjenim razmeram v svetu, nima resničnih možnosti za uspeh in da je zamisel o raznovrstnih poteh v okviru uveljavljanja socializma že povzročila konkretne posledice; enakopravnost držav in prostovoljno sprejemanje mednarodnih dolžnosti ostajata ključni težnji v mednarodnem življenju in zdi se, da sta v nasprotju s pojmovanjem obeh v skupnosti.

V obširnih in sistematičnih prispevkih v času po berlinski konferenci si praktiki in teoretiki v državah skupnosti prizadevajo bistvo socialističnega internacionalizma znova razložiti iz zornega kota »skupnih koristi«, ki naj imajo prednost pred posebnimi koristmi posameznih delavskih razredov, njihovih strank in držav.¹³ Taka smer političnega delovanja in publicističnega razmišljanja vzbuja zanimanje zato, ker je konferenca delavskih in komunističnih partij Evrope v Berlinu v tem vprašanju odločno pretrgala nejasnosti in je namesto »socialističnega internacionalizma« uporabila opisno definicijo »internacionalistično tovariško prostovoljno sodelovanje«. Šteti bi jo torej bilo za soglasje evropskih komunističnih partij o najpomembnejših elementih internacionalnega interesa (tovariško, prostovoljno sodelovanje). Toda dejstvo, da je bila omenjena formulacija izid dolgotrajnih prilagajanj stališč med evropskimi partijami v obdobju priprav na konferenco, nekaj odvzema pomenu konsenza; ni namreč mogoče dvomiti, da je definicija socialističnega internacionalizma bliže tisti vsebini, ki jo je od spopada s Kominformom zagovarjala KP Jugoslavije (to je prostovoljnemu sprejemanju mednarodnih obveznosti) in vsebini, ki jo naštevajo zlasti zahodno evropske komunistične partije, kot pa podobna oni, ki jo kot politično in pravno kategorijo uvajajo v odnose med socialističnimi državami skupnosti.

Ugotoviti je mogoče razliko med nastopi na berlinski konferenci in tem, kako so v danih mednarodnih razmerah države skupnosti začele sprejeta načela uresničevati.¹⁴ V zvezi s tem si je mogoče zastaviti nekaj vprašanj:

¹³ »Vsebina socialističnega internacionalizma« tvori harmonično in nerazdružljivo celoto. Zato lahko vsi njegovi sestavni deli igrajo svojo vlogo v boju za uresničevanje socializma . . . , če jih vse bratske partije socialistične skupnosti uresničujejo tako, da ne rušijo skladne in nerazdružljive celote. Absolutiziranje običajnih demokratičnih načel kot so enakopravnost, suverenost, neodvisnost in soočanje le-teh s takimi načeli kot so bratska vzajemna pomoč in internacionalna solidarnost nasprotuje duhu in bistvu socialističnega internacionalizma«. B. Kozin: Zbližanje socialističnih dežel — objektivna zakonitost. Meždunarodnaja žizn, 1976/9, str. 18.

¹⁴ Bolgarski predstavnik Živkov je na berlinski konferenci še ugotavljal, da je »nujno zaradi različnosti oblik v svetovnem revolucionarnem gibanju upoštevati nacionalne razmere v izdelavi

— kako trdna je bila odločitev sodelujočih partij, da kompromisno formulacijo (ki pa je izraz aktualnih potreb) uresničijo;

— kaj v resnici pomeni priznati pravico, da delavski razredi in njihove stranke, v okviru zakonitosti marksizma, določijo lastno strategijo socialističnega razvoja;

— ali je mogoče in zakonito v razmerah povečane mednarodne napetosti zahtevati monolitnost svetovnega delavskega in komunističnega gibanja, ki naj bi se izražala v nepogojni podpori »jedru socialističnega sistema« (Svetu za vzajemno ekonomsko pomoč in varšavski zvezi).¹⁵

Doseženi kompromis zbuja pomisleke o praktični vrednosti zato, ker je drugačno gledanje sankcionirano v odnosih med državami skupnosti s pravnimi dokumenti in jih je zato škodljivo za sorazmerno trdno kategorijo. Gledano iz zornega kota resnične veljavnosti takih sporočil, kot jih je dala berlinska konferenca, se zdi pomembno ugotoviti, v kakšni meri lahko vplivajo na mednarodne odnose in, ali subjekte teh odnosov vodijo v določeno smer, ki pomeni popravek njihovega poprejšnjega ravnanja. Iz zornega kota zgodovinskega razvoja ni mogoče zanikati izjemne pomembnosti dejstva, da je do takega političnega kompromisa lahko prišlo; morda bi lahko rekli, da se je z berlinsko konferenco teža odločno nagnila v korist organskega povezovanja nacionalnega interesa z internacionalnim, vendar pa so posamezne države skupnosti ob tem poudarile tudi tiste prvine internacionalne solidarnosti (zlasti v zvezi z zvestobo Sovjetski zvezi), ki so del veljavnih mednarodnih odnosov med njimi in torej tudi del celovitega pogleda na vprašanje vsebine socialističnega internacionalizma.

V razpravi o odnosih med komunističnimi partijami in med socialističnimi državami nastopa toliko med seboj odvisnih prvin, da je v njej mogoče videti celotno podobo sodobnih mednarodnih odnosov. Blokovo gledanje na popuščanje napetosti in z njim potreba po čim večji enotnosti in strnjenosti vseh socialističnih sil pelje v sklepanje, da je mogoče med splošne zakonitosti¹⁶ revolucionarnega boja prišteti tudi take, ki so že posledica monolitnega pogleda na organiziranost svetovnega delavskega gibanja (»zvestoba Sovjetski zvezi kot merilo internacionalizma«) in uvajanja pravne vsebine v pojem socialistične internacionalne solidarnosti. Tako naštevanje na novo odkritih splošnih zakonitosti zo-

politike in taktike«. — Konferenca komunističnih in delavskih partij Evrope, ČZP Komunist-Tanjug, Ljubljana 1976, str. 95.

¹⁵ Glasilo CK KP Češkoslovaške »Nova mysl« je omenjenemu »jedru svetovnega socialističnega sistema« pripisalo vlogo »nenadomestljive oslombe sodobnega revolucionarnega procesa«, podporo le-temu pa je štel za »najosnovnejšo internacionalistično obveznost delovnih ljudi vsega sveta«. — Cit. po Tanjugu in obj. v »Delu«, 9. nov. 1976.

¹⁶ »Dokler bodo nacionalne in državne razlike med narodi in deželami, enotnost mednarodne taktike komunističnega delavskega gibanja ne zahteva odstranjevanja svojevrstnosti in odprave narodnostnih razlik, temveč zahteva tako uporabo osnovnih principov komunizma (sovjetska oblast in diktatura proletariata), ki bi te principe v posameznostih modificirala, jih pravilno uporabljala in pravilno prilagajala nacionalnim in nacionalno-državnim razlikam.« — Lenin v: »Levičarstvo, otroška bolezen komunizma«, cit. po Fischer-Marek, str. 59.

žuje strategijo socialističnega razvoja na izkušnje, ki so nastale v povsem določenih notranjih in mednarodnih razmerah neke dežele, in jo kot splošnost uzakinja v drugačnih razmerah,¹⁷ čeprav praviloma ne zanika pomena nacionalnih posebnosti.

Zaostrovanje blokavske miselnosti bi utegnilo biti dokaz za to, da je prav ta miselnost v krizi in jo nekateri skušajo reševati tako, da poudarjajo ključne točke, ki jo lahko obdržijo pri življenju. Navezuje se na dejstvo, da je tudi popuščanje napetosti v svoji blokovski različici zašlo v krizo; velika večina držav ni več zadovoljna s tem, da meje in obseg popuščanja določata zgolj veliki sili v skladu s svojimi koristmi. Popuščanje napetosti je, kot izraz velikih sprememb v mednarodni skupnosti, sprostito raznovrstna politična gibanja, ki so med drugim dvignila samozavest in povečala družbeni vpliv komunističnih partij; le-te so se v postopku iskanja stika z lastnimi množicami v razmerah sodobnega kapitalizma nedvomno oddaljile od tistega, kar teoretiki delavskega gibanja na Vzhodu štejejo med splošne zakonitosti v izgradnji sleherne socialistične družbe.

Na zaostrovanje vprašanj o socialističnem internacionalizmu je vplivalo tudi to, da se je zunaj komunističnih partij pojavila vrsta socialističnih sil, ki so si pridobile zaupanje množic in so se torej uveljavile kot mogoči udeleženci postopka spreminjanja zastarelih družbenih in ekonomskih odnosov. To posebej velja za socialistične strategije v deželah v razvoju, ki so s svojega posebnega zornega kota razbile težnjo po monolitnosti in zmanjšale pomen zamisli o eni sami mogoči poti v socializem. Nastajanje novih socialističnih družb ni več povezano z nujnostjo, da posnemajo že poprej uveljavljene rešitve. Internacionalistična solidarnost je v takih razmerah še hitreje izgubljala pomen solidarnosti z eno državo ali skupino držav.¹⁸ V novih razmerah jo je bilo mogoče opredeliti le kot solidarnost med vsemi socialističnimi silami, med delavskimi razredi v razvitih kapitalističnih državah in ljudstvi v deželah v razvoju. Tako internacionalistično solidarnost, ki je imperativ v tej fazi soočenja med socializmom in kapitalizmom, pa je mogoče uveljaviti le ob spoštovanju popolne suverenosti držav, in ob odstranjevanju hegemonističnih in dogmatskih teženj, ki so se v preteklosti pogosto skrivale v neskladju med internacionalnimi in nacionalnimi interesi delavskih razredov.

¹⁷ »... to ne pomeni, da v izgradnji socialistične ekonomike pri nas ne veljajo tiste splošne zakonitosti, ki jih je odkril in izdelal marksizem-leninizem in ki pomenijo, da je izgradnja socialistične ekonomike v FLRJ po svoji vsebini in po svoji smeri lahko drugačna od izgradnje v Sovjetski zvezi.« — B. Kidrič na 5. kongresu KPJ, cit. po R. Radonjić: Sukob KPJ sa kominformom, Zagreb 1976, str. 105.

¹⁸ Tako tudi Nikolovski v citiranem članku: Socialistični internacionalizem se danes ne konča z lojalnostjo neki socialistični deželi, skupini socialističnih dežel in ne določenemu konceptu razvoja socializma...«, Socijalizam, cit. števil. str. 381.

STANE PAVLIČ

Nova ameriška vlada med obljubami in dejanji

Sprememba v Beli hiši zbuja pozornost celega sveta; gre za eno od najpomembnejših držav, katere ravnanje usodno vpliva na tok svetovnih dogajanj. Neuvrščene države in druge države v razvoju se zlasti zanimajo za stališče in še bolj za konkretne akcije predsednika Carterja glede uresničitve njihove temeljne zahteve o novi ureditvi mednarodnih gospodarskih (in s tem tudi političnih) odnosov v skladu z resolucijami šestega in sedmega posebnega zasedanja Generalne skupščine Združenih narodov. Četrto zasedanje UNCTAD — konference ZN za trgovino in razvoj (Nairobi aprila-maja 1976) ni izpolnilo pričakovanj neuvrščenih in drugih držav v razvoju; podobno velja za pariško konferenco o mednarodnem gospodarskem sodelovanju, ki bi se morala končati decembra lanskega leta kakor tudi za nenehno odlaganje reforme mednarodnega denarnega in trgovinskega sistema.

Razlog temu je pomanjkanje politične volje pri razvitih industrijskih državah, zlasti pri najrazvitejših: ZDA, ZR Nemčiji in Japonski; to njihovo stališče so ostro kritizirali na petem vrhunskem zasedanju neuvrščenih držav v Columbu (v avgustu 1976). *Od doslednosti in odločnosti Carterja in sedanje vodilne strukture bo v pomembni meri odvisno, ali lahko neuvrščene države in druge države v razvoju pričakujejo premik v mednarodnih dogajanjih in pogajanjih, zlasti pa skorajšnjo uresničenje nove ureditve mednarodnih odnosov v skladu z resolucijami GS ZN in končnimi dokumenti Colomba.*

Predsednik Carter napoveduje več razumevanja za države v razvoju, ostaja pa nejasen glede uresničitve omenjenih resolucij GS ZN. Predvoilne izjave ne obvezujejo; te izjave pa tudi ne zadovoljujejo držav v razvoju. Več je pričakovati od njegovega bližnjega govora v Združenih narodih in zlasti od že ponovno napovedanega srečanja šefov držav in vlad sedmih vodilnih razvitih držav »velike sedmerice«, na katerem bodo razpravljali o ključnih svetovnih, zlasti gospodarskih problemih, pa tudi o skupnem stališču do pariškega dialoga.

Kaj lahko glede tega pričakujemo od nove ameriške administracije? To vprašanje bi zahtevalo kompleksno analizo elementov in odnosov,

ki vplivajo (in bodo vplivali) na oblikovanje in konkretizacijo Carterjeve politike do držav v razvoju in s tem posredno tudi do gibanja neuvrščenosti. Prispevek se omejuje le na nekatere prvine s poudarkom, da niso utemeljena pričakovanja, da bo prišlo do pomembnejših sprememb v ameriški politiki. Novi ameriški veleposlanik v OZN Andrew Young, ki je med naprednejšimi člani nove administracije, pravi, da v bistvu ostajajo pri nadaljevanju Fordove in Kissingerjeve politike; ZDA nameravajo posvečati pozornost vsaki državi v razvoju posebej, ne pa »tretjemu« svetu kot partnerju.

I

Carter mora upoštevati realno stanje odnosov v svetu in doma, pa tudi tesno zmago na predsedniških volitvah; zmagal je v 23 »državah« in v distriktu Colombija, skupno z 297 elektorskimi glasovi, Ford pa v 27 državah z 241 glasovi. Pravi zmagovalci na predsedniških volitvah so bili abstencionisti (46,7 %!), medtem ko je Carter dobil 27 %, Ford pa 25 % glasov. Carter razpolaga z demokratsko večino 293 glasov proti 142 v predstavniskem domu in v senatu z večino 61 glasov proti 38 ter z večino guvernerjev (37 izmed 50).

Struktura glasovalcev kaže, da je za Carterja glasovalo 73 % liberalcev (za Forda 26 %), 53 % umerjenih (za Forda 47 %) in 30 % konservativcev (za Forda 69 %). Razlog za tolikšno abstinenco na volitvah je razočaranje nad obema kandidatoma in vse širša korupcija oblasti. Carter mora pri tem upoštevati, da politične stranke niso več kohezivna sila za uresničevanje zunanje in notranje politike; večina »kongresnikov« in senatorjev meni, da je predvsem odgovorna volilcem in ne strankarski strukturi in šefu stranke oz. predsedniku ZDA. Zmage na volitvah ne dolgujejo Carterju; nasprotno, Carter ne bi uspel, če ne bi oni zagotovili odločilne večine na svojih vodilnih območjih.

To, da je Carter izbral za podpredsedniškega kandidata Walterja Mondala, je bilo pomembno za njegovo zmago; Mondale je most med Carterjem in vodilnim blokom demokratske stranke, etničnimi skupinami, sindikati in liberali. Agencija NBC ugotavlja, da je 51 % gledalcev glasovalo za Mondala po javni televizijski razpravi z nasprotnim kandidatom Dolom, ki je dobil 33 % glasov. Mondale je star komaj 48 let in ima možnosti, da postane predsednik ZDA, ko poteče Carterju njegov štiri-letni oz. osemletni mandat (trinajstim podpredsednikom je uspelo priti v Belo hišo).

Kongres je sicer v rokah demokratske stranke, kar pa ne pomeni, da je resnično demokratski; *struktura Kongresa, ki je močno usmerjen v desno, veže roke novemu predsedniku*. To velja tudi za najmočnejše, hkrati pa tudi najreakcionarnejše sindikate, katerim je Carter dolžan izpolniti svoje obljube. »Le Monde diplomatique« (december 1976) piše, da je Jimmy Carter prišel na oblast s pomočjo na videz heterogene koalicije vojnoindustrijskega kompleksa in sindikatov in da ne ustreza libe-

ralni podobi, ki jo ima o njemu evropska levica. Čeprav sta po dolgem obdobju položaj predsednika ZDA in Kongres v rokah demokratske stranke, Carterju ne bo lahko izpolnjevati predvolilnih obljub kljub temu, da mu ustava daje izjemno široka pooblastila kot najvišjemu izvršnemu organu in poveljniku oboroženih sil.

Poučen je primer imenovanja šefa centralne obveščevalne službe CIA, ko je moral Carter popustiti desnemu krilu senata, ki se ni strinjal s predloženim kandidatom Tedom Sorensenom, kennedijevcem in meščanskim liberalom. Iste sile nasprotujejo, da bi Paula Warnkeja, nekdanjega podsekretarja imenovali za glavnega pogajalca s Sovjetsko zvezo o SALT II—Strategic Arms Limitation Talks; obtožujejo ga, da je preveč populistljiv in da se zavzema za enostransko zaustavitev oboroževalne tekme.

Za novo strukturo Kongresa je značilen primer Daniela Patricka Moynihana, novega newyorškega senatorja, ki ne bi zaslužil posebne pozornosti, če bi šlo za osamljen primer in ne za osebnost, ki bo s svojo agresivnostjo, brezobzirnostjo, pa tudi sposobnostjo, skupaj z znanim voditeljem desnega krila senata Henrijem Jacksonom dajala ton reakcionarni dejavnosti senata. Star je komaj 49 let in je bil že v vladah štirih predsednikov in, čeprav je demokrat, je služil dvema predsednikoma republikancema. Znan je tudi po tem, da je podpiral ameriškega veleposlanika v Beogradu Silbermana v napadih na Jugoslavijo, da je podpiral Sonnenfeldta in njegovo politiko sivih območij ter Kissingerjevo politiko komunistične različice teorije domin. Neuvrščene države in države v razvoju z zaskrbljenostjo spremljajo njegovo dejavnost-prisotnost v senatu, upoštevajoč njegove skrajno škodljive in izzivajoče izjave, ki jih je dajal kot šef ameriške misije v OZN in ki so *značilne za njegovo stališče in za stališče njegovih somišljenikov* (ki jih ne kaže podcenjevati) *do politike neuvrščenosti in držav v razvoju.*

Tako je dejal: »Generalna skupščina ZN je teater absurdov; OZN je postala torišče splošnega napada socialistične večine na načela liberalne demokracije.« Ko je predsednik Mehike Echeverria na XXX. zasedanju GS ZN dejal, da smo soočeni z novim dejstvom, ki temeljito spreminja geopolitično strukturo 141 članic OZN, mu je Moynihan odgovoril: »Vi imate lahko enopartijske države, ne morete pa imeti enopartijske OZN. Pluralistični sistem ostaja sine qua non mednarodne pravne ureditve.« (ORBIS, poletje 1976.) Ista revija piše, da smo »dolžni zahvalo Moynihanu za njegovo raziskovalno proučevanje napada na kapitalizem, ki ga v teku zadnjih let opravlja tretji svet.«

V »Commentary Magazine«, (marec 1975) Moynihan svari pred rastočo nevarnostjo tretjega sveta, ki grozi z dominacijo sveta skladno z aritmetično rastjo. Srž njegove filozofije je zajet v izjavi: »Tretji svet želi prek ekonomskega izsiljevanja odvzeti del zakonito, torej legitimno pridobljenega bogastva razvitih kapitalističnih držav kot nadomestilo za kolonialno in neokolonialistično eksploatacijo, kar je nesprejemljivo in neutemeljeno. Obotavljanje zahodnega sveta, da se odločno upre takšni zahtevi, je povod za nove, še večje zahteve oz. reparacije. Predloženi novi gospodarski sistem, ki zahteva prerazdelitev obstoječega bogastva in ne ustvarjanje novega, spodkopuje temelje iniciative, finančne discipline, trdega dela, ki je omogočilo blaginjo prvega sveta, njegovo produktivnost in bogastvo. Distribucija

bogastva je določena z delovanjem svobodnega trga, konkurence, sposobnosti; zavi-ranje tega bi pripeljalo do neodgovorne porabe, do razpada obstoječe strukture in demokracije — privatne lastnine. Gospodarska neenakost v svetu je manj posledica kapitalističnega ropanja kot pa ekonomske nesposobnosti držav v razvoju, njihove neučinkovitosti, ki ima izvir v zgodovini, geografiji in socializmu. Očitno se je pokazalo, da je socializem izrazilo slaba pot, slabo sredstvo za uresničitev bogastva. Višjo življenjsko raven omogoča relativno svobodno tržno gospodarstvo.«

Znane so njegove krilatice: »Če bi uspel socializem sredi Sahare, bi kmalu zmanjkalo peska; Tretji svet se mora hraniti sam; tega ne bodo dosegli z očitki, da Američani jedo preveč. Radikali tretjega sveta ne uporabljajo socialistične retorike samo za to, da bi prerazdelili bogastvo, ampak za nekaj, kar je blizu ropanju. Ker novim državam ne uspeva, da bi uresničile enakost in gospodarsko rast doma, usmerjajo pozornost k neenakosti v svetu, pripisujoč domače bolezni in slabosti mednarodnim vzrokom.« Sovjetsko zvezo je obtožil kot novo kolonialno silo v Afriki. »Če se ZN temu ne upro, čemu sploh obstoje?«

Evan in Novak omenjata v delu »Nixon in the White House«, da so bili trije profesorji iz univerz slovite »Ivy League«: Kissinger in Moynihan s Harwarda in Martin Anderson s kolumbijske univerze Nixonovi svetovalci za študentske nemire v zvezi z vietnamsko vojno in nerešenimi notranjimi problemi. Skupno s tedanjim podpredsednikom Agnewom so imeli skrajno negativno vlogo. Pariški »Le Monde« (17. sept. 1976) piše, da je postal (demokrat, op. pisca) Moynihan najbližji Nixonov sodelavec in da kot ambasador pri OZN opravlja vlogo velikega inkvizitorja v gonji proti tretjemu svetu. Tistim, ki so ga takrat obtoževali, da to dela zaradi politične-senatorske kariere, piše »Le Monde«, je dejal: »Če kdajkoli pomislim na mesto senatorja v New Yorku, me bodo volilci upravičeno imeli za človeka brez časti«. V preliminarnih volitvah je s pomočjo »nizkih udarcev« zmagal z 1 odstotkom proti napredni črnki Belli Abzug in 2. novembra na volitvah za newyorškega senatorja.

Preseneča, da je ugledna pariška revija »L'Express« posvetila naslovno sliko in uvodni članek Moynihanu s podnaslovom »Mednarodna teroristična zarota je postala simbol izziva svobodni družbi«. Moynihan je bil v času, ko so Izraelci napadli letališče v Ugandi, v Izraelu in se je pogovarjal na najvišji ravni.

»L'Express« navaja Moynihana: »Terorizem je postal pretnja, katere mednarodne razsežnosti ne smemo podcenjevati; to je sredstvo totalitarizma, sredstvo za podjarmljenje narodov. Tehnologija terorizma je šele v povoju. Izrael je simbol demokracije in je ravnal skladno z že zdavnaj sprejeto doktrino 'Cas Carolina', ki jo je potrdilo tudi nürmberško sodišče. (Primer Carolina iz leta 1830 se nanaša na ameriško-britanski pomorski spor; dovoljuje legitimno obrambo, kadar ni možnosti za izbiro sredstev niti časa za premislek). Ozemeljska nedotakljivost ni nikoli absolutna. Izrael je ravnal v okviru obrambe svojih legitimnih pravic. Kar je storil Izrael, lahko store tudi drugi.« (Podčrtal pisec.) Priporoča ustanovitev mednarodnih sil, toda ne v okviru OZN, temveč v okviru »demokracij«.

II

Namesto da bi se navduševali nad Carterjevimi predvolilnimi izjavami (in bi bili pozneje razočarani), bi kazalo proučiti sile, ki bodo pomemb-

neje, če ne odločilno vplivale na oblikovanje ameriške zunanje politike v bližnjem obdobju. To velja prav gotovo za »tristransko komisijo« oz. *trilateralizem*; tristransko komisijo so ustanovili leta 1973 na pobudo Davida Rockefellerja, predsednika banke Chase Manhattan; komisija šteje 200 članov (74 Američanov, med njimi 32 direktorjev največjih korporacij in 7 predsednikov največjih bank). Člani komisije so Carter, podpredsednik Mondale, državni sekretar Vance, predsednikov svetovalec za nacionalno varnost in zunanjo politiko Brzezinski, obrambni minister Brown, Paul Warnke, Wagner Wodcook itn. (16 članov komisije je bilo v Carterjevem volilnem štabu). Član komisije je tudi sedanji predsednik francoske vlade Barre.

Trilateralizem je ameriška pobuda z ideološko zasnovo (Foreign Affairs, oktober 1976). Carter se zavzema za ustvarjalno partnerstvo med ZDA, Zahodno Evropo in Japonsko in proti Fordovemu in Kissingerjevemu konceptu o petih centrih moči s posebno vlogo obeh velesil. To partnerstvo naj bi zagotovilo vodilno vlogo ZDA in napredek globalnih standardov človeških pravic, pravi Carter. Hkrati poziva države »industrijske demokracije« (termin, ki ga je uporabil prvič Kissinger in je uporabljen na sestankih »velike šesterice« v Rambouillet-u oz. »sedmerice« v Portoriku), da se redno posvetujejo in sodelujejo na vseh pomembnejših mednarodnih konferencah in pogajanjih, kar zahteva poglobljeno koordinacijo nacionalnih politik v gospodarstvu, energetiki, obrambi, zaščiti okolja. Brzezinski (F. A., oktober 1976) priporoča, da bi skupno načrtovali rešitve za politične probleme, ki jih skupno zadevajo, v okviru »skupnosti razvitih držav«.

Kaj pomenijo skupni interesi razvitih držav, danes, jutri? V teku desetih let se bodo pojavile nove razvite države; ali jih je oz. ali jih bo mogoče omejevati samo na razvite države »industrijske demokracije«? Tudi razvite socialistične države vse pogosteje enačijo svoje interese z interesi zahodnih razvitih držav v razmerjih med severom in jugom; države v razvoju zahtevajo določene ugodnosti tudi od razvitih socialističnih držav, ki se tudi upirajo uveljavitvi nove ureditve mednarodnih gospodarskih odnosov.

Kissinger je še vedno prisoten s tezo, ki jo je oblikoval junija 1976 v Londonu na sestanku »International Institute for Strategic Studies«, da namreč sodelovanje med razvitimi državami »industrijske demokracije« ne pomeni konfrontacije med severom in jugom. Razvite države se morajo zavzemati za realistične cilje s prepričanjem, razumevanjem in koordiniranjem, da bi zagotovili razvojno politiko. Varnost je temelj vseh dejavnosti držav industrijske demokracije. ZDA imajo moč, da to zagotove, kar ne velja za Japonsko, ki je le gospodarska sila, in za Zahodno Evropo, ki je preveč razdeljena, z izjemo ZR Nemčije in njenih konvencionalnih oboroženih sil. Polletni sestanki na vrhu niso zagotovili enotnosti Zahodne Evrope. Davignonov komite pomeni le občasne napotke nacionalnim birokracijam.«

Tristranska komisija se zavzema za reformo svetovne gospodarske ureditve, ki bi zajela »tretji« in »četrti« svet. Carter je za oblikovanje globalne strategije razvitih držav in poudarja, da je zagotovitev svetovnega miru odvisna predvsem od razrešitve socio-ekonomskih problemov in od stališča Sovjetske zveze do razrešitve teh problemov in šele v drugi vrsti od razširitve problemov varnosti. Washington se zavzema za skupni nastop vseh razvitih držav, tudi Sovjetske zveze, pri razreševanju problemov v odnosih med severom in jugom, problemov držav v razvoju, s poudarkom na državah Latinske Amerike in nevtralnih državah v Aziji in Afriki, zlasti državah izvoznicah nafte. Ne kaže podcenjevati praktične uporabe teorije o globalni enotnosti zahodnega sveta z vodilno vlogo ZDA in o organski enotnosti Vzhodne Evrope z vodilno vlogo Sovjetske zveze (in s tem povezane teorije o raznobarvnih conah); gre za novo obliko in razsežnost v spopadu med severom in jugom z izrazito razredno naravo.

Filozofija Brzezinskega in Vancea se ne razlikuje bistveno od Kissingerjeve filozofije; ni več povratek k hladni vojni; toda ne gre za Kissingerjevo »svobodo« velike večine tretjega sveta, ampak za »enakopravnost« te večine. Zato ne gre za nadaljevanje Kissingerjeve »trikotne« politike, temveč za uresničitev »tristranskega« sodelovanja (L'Express, 30. jan. 1977). Ne spreminja se vsebina zunanje politike nove administracije, ampak stil. To velja tudi za tesnejše sodelovanje s kongresom glede zunanjepolitičnih problemov; Vance, nekdanji sekretar za armado in nekdanji podsekretar za obrambo pravi: »Kongres mora biti partner v zunanji politiki.«

Pozornost zasluži Zbigniew Brzezinski, ki velja za Carterjevega najbližjega sodelavca (edini, ki se z njim vsak dan pogovarja glede vseh vprašanj zunanje politike in varnosti, tudi notranje); 49 let, (oče emigriral leta 1945 kot konzul v Kanadi), avtor knjig »The Soviet Bloc« in »Ideology and Power in Soviet Politics«, sovjetolog in strokovnjak za odnose med Vzhodom in Zahodom. Julija 1976 je prenehal biti direktor trilateralne komisije (funkcijo direktorja so odpravili zaradi formalne decentralizacije), predstavlja pa še vedno ZDA v programskem svetu vodilne trojke: ZDA-Zahodna Evropa-Japonska; direktor raziskovalnega inštituta kolumbijske univerze za mednarodni razvoj. Svoja stališča je razvil v dveh prispevkih v reviji »Foreign Policy« (23 in 24, poleti in jeseni 1976) in sicer: »Between Two Ages« in »USA in a hostile world«:

»Želja po novem mednarodnem gospodarskem redu je značilna za svetovno razpoloženje. Odnos Amerike do tega je preveč dvoumen; zahtevajo večjo blaginjo (s strani dežel v razvoju, *opomba pisca*) razlagajo Američani kot odvzem dela njihovega bogastva in konfiskacijo njihovega dela, kar ima za posledico povečanje nezaupanja in antipatije do novo nastalih držav. Številni Američani se zatekajo k pomirjajoči simplifikaciji, da je Ameriki sovražni svet naslednik hladne vojne. Svet se prav gotovo ne giblje v smeri enega samega družbeno-ekonomskega sistema (komunistično pričakovanje o globalnem socializmu je doktrinarni ostanek utopij 19. stoletja), ampak v smeri širokih družbenih sprememb z vse večjo urbanizacijo,

industrializacijo, blaginjo, z večjo vlogo države v gospodarstvu in sociali. V bližnjem obdobju bodo značilne pomembne razlike, politične in socioekonomske, ne da bi se razvil en sam model, ki bi ideološko prevladoval. Ameriškega vpliva na svet ni podcenjevati; kljub napakam ostaja Amerika močno privlačna in ustvarjalna, inovativna družba. UNESCO objavlja, da je bilo leta 1960 v ZDA 48 tisoč tujih študentov in 2 tisoč študentov-emigrantov; leta 1975 je bilo 155 tisoč tujih študentov in 55 tisoč emigrantov, v Sovjetski zvezi pa leta 1970 le 17.500.«

Brzezinski velja za trdega antikomunista, kar pa ne preprečuje, da ima prožnejše stališče kakor Kissinger glede evrokomunizma ter da se ne strinja s kritiko, da je bil Kissinger premalo trd do Sovjetske zveze; očita mu le, da je precenjeval pomen odnosov med dvema supersilama na škodo drugih odnosov. Nasprotuje politiki favoriziranja vključitve komunistov v zahodnoevropske vlade, toda »podpirati moramo tendenco njihove destalinizacije in nato delenizacije. Dolgoročno bo to vplivalo na sovjetski nadzor na tem prostoru, kar je počasen proces; če bi komunisti prehitro prišli na oblast, bi se ta proces zavrl.«

Uporablja podatke ankete o javnem mnenju v ZDA glede zunanje-politične dejavnosti v zadnjem desetletju. Ugotavlja, da javno mnenje zmanjšuje pomen zunanje-političnih problemov v korist notranjih. (Carter je verjetno pod vplivom Brzezinskega zatrjeval, da se bo prvenstveno posvetil domačim problemom; podobno sta trdila Johnson in Nixon, ki pa sta kmalu spoznala »volilni« pomen spektakularnih zunanjih posegov in sta se pretežno usmerila k varovanju ameriških *globalnih* interesov).

Ugotavlja, da postaja javnost nerazpoložena do vse večjih izdatkov za obrambo, da ne verjame v neposredno nevarnost napada Sovjetske zveze oz. LR Kitajske, da se zavzema za umik ameriških čet iz tujine, da ostaja skeptična glede koristnosti in upravičenosti pomoči tujini, vse bolj kritična do dejavnosti OZN in do koalicije tretjega oz. četrtega sveta. Zavzema se za pluralizem, ki v nasprotju s Kissingerjevo politiko ravnotežja dveh blokov upošteva različnosti v svetu, ki negirajo homogenost sveta, katera bi temeljila na enem ideološkem modelu. Nasprotuje kritikom, ki se zavzemajo za politiko pritiska na Sovjetsko zvezo, da bi pospešili notranje spremembe v Sovjetski zvezi in oz. v socialističnem bloku. Nedavna izjava in pismo Carterja ter State Departmenta glede »skupine 77« v ČSSR in Saharova kažejo na nov ton-stil v odnosih med dvema velesilama, ne pa na vsebinsko spremembo odnosov.

Carter je pristaš evropske konstrukcije z vodilno vlogo ZR Nemčije; gre za integrirano Zahodno Evropo, ki bi jo varovale ZDA in ki jo v imenu ZDA upravlja ZR Nemčija, ki ima trdno ustavo in je simbioza starih tradicij in ameriške tehnokracije (in brez komunistične nevarnosti, *opomba pisca*).

»Ali se bo evropskim narodom posrečilo, da se upro neokolonialističnemu statusu, ki ga diktira nova ameriška zunanja politika, je odvisno od tega, ali se bodo pomirili z ameriško-nemško dominacijo ali pa se bodo uprli konfrontaciji bogatih s tretjim svetom, kot to narekuje ekonomski in politični realizem,« piše

»Le Monde diplomatique« (december 1976) v uvodniku »Evropa pod nemško-ameriško hegemonijo?«. »Le Monde diplomatique« (januar 1977) piše, da kondominium ZDA-ZR Nemčija temelji na istem vodilnem načelu dveh svetovnih trgovinskih supersil: odprto tržišče za tuje naložbe! Amerikanizacija Evrope in denacificacija sta dve strani iste medalje; EGS je za ZDA le vreča brez dna (za Kissingerja je le supermarket).

Moskva pozorno spremlja in proučuje dejavnost tristranske komisije in njen vpliv na Carterja, na odnose med vzhodom in zahodom in za odnose med severom in jugom. Vznemirja jo, da ameriška administracija daje poudarek in prednost zahodnim partnerjem namesto odnosom med Moskvo in Washingtonom. Moskovska Pravda piše o novi etapi kapitalističnega usklajevanja, ki se ne omejuje le na razrešitev gospodarske krize kapitalističnega sistema, ampak zajema celotno problematiko mednarodnih stikov z vodilno vlogo ZDA. To narekuje Sovjetski zvezi in državam socialistične skupnosti, da krepe notranjo homogenost zlasti z vsestransko uporabo in najširšim tolmačenjem pomena socialističnega, proletarskega internacionalizma, in s tem svoj položaj v odnosu do Zahoda. Institucionalizacija zunanje-politične dejavnosti varšavskega bloka na zasedanju v Bukarešti je konkreten odgovor na nove premike v zahodnem svetu. Pravda omenja *uresničitev vzhodnega trikotnika*, ki bi zajel države varšavskega sporazuma, mednarodno delavsko gibanje in države v razvoju.

Za oceno Carterjevega stališča do dežel v razvoju in do gibanja nevrščeniosti kaže omeniti članek Williama Greidera v »Washington Post« (26. dec. 1976) z značilnim naslovom »Carter Chooses Painful Past«, v katerem poudarja negativno vlogo Vanca, Brzezinskega, Schultza (predsednik sveta predsednikovih ekonomskih svetovalcev — CEA), Browna v podpiranju vietnamske vojne; res je, da »niso bili arhitekti te vojne, ampak le njeni izvrševalci. S protesti so pričeli, ko je bilo že prepozno.« Poudarja močne vezi članov novega kabineta z vodilnimi korporacijami; trije direktorji IBM: Vance, Brown, Harris; Vance tudi direktor PAM; Blumenthal direktor ene izmed največjih zavarovalnic; Harris tudi direktorica Chase Manhattan Bank; člani kabineta — šest vodilnih advokatov, so bili povezani s korporacijami General Motors do Coca Cole.

Pomembne so vezi z družino Rockefeller, ustanoviteljico tristranske komisije; Brzezinski je za Davida Rockefellerja nekaj podobnega, kar je bil Kissinger za Nelsona Rockefellera (zanimiva in hkrati koristna prisotnost v Beli hiši ne glede na to, ali je v rokah republikancev ali demokratov). »Washington Post« trdi, da je tudi Young, veleposlanik ZDA pri OZN, član tristranske komisije. Vance in Blumenthal sta v izvršnem odboru Rockefellerjeve fundacije itn. »Washington Post« končuje: »Tisti, ki jih je imenoval Carter, so neposredni nasledniki Johna Forsterja Dullesa in Deana Ruska, ki sta bila tudi člana izvršnega odbora Rockefellerjeve fundacije. Težko je pričakovati, da bi se obrnili proti svojim prednikom!... omenjati te vezi nikakor ne pomeni, da bodo še naprej zastopali interese teh ustanov bolj kot pa splošne interese, ko bodo na oblasti. Vendar ti podatki nudijo indicie glede njihovega porekla in njihove svetovne vizije kot tudi vizije ameriške družbe.«

III

Uresničitev nove, pravičnejše ureditve mednarodnih gospodarskih (političnih) odnosov v duhu resolucij šestega in sedmega posebnega zasedanja

GS ZN in končnih dokumentov vrhunskega sestanka neuvrščenih v Colombo je *preskusni kamen za stališče nove administracije in predsednika Carterja osebno do držav v razvoju, do gibanja neuvrščenosti*. Vznemirja prednost, ki jo daje Carter razrešitvi in utrditvi odnosov ZDA z zahodnimi partnerji in s Sovjetsko zvezo, medtem ko zapostavlja razrešitev centralnega problema sodobnega sveta. Neuvrščene države in druge države v razvoju so prek »skupine 77« (ki predstavlja 110 držav v razvoju!) in njihovih 19 predstavnikov na pariških pogajanjih predložile celosten program rešitev. Njihova uresničitev je odvisna od politične volje razvitih, zlasti najrazvitejših držav: ZDA, Japonske in ZR Nemčije, ki se upirajo vsebinski razpravi o teh problemih na pariškem dialogu. Predvolilno ozračje, negotovi položaj predsednika Forda, ponovno grozeča kriza svetovnega gospodarstva (ki najtežje bremeni države v razvoju) so prepogosto izgovor za odlaganje rešitev ključnih svetovnih problemov. *ZDA kot vodilna gospodarska in politična sila kapitalističnega sveta*, same in skupaj z ZR Nemčijo in Japonsko, so glavna ovira za konstruktivno nadaljevanje pariških dogajanj, za reformo mednarodnega denarnega sistema, za reformo svetovne trgovine itn. Zavlačevanje konstruktivnih razgovorov je sestavni del preizkušene taktike in strategije najrazvitejših držav, saj obstoječi gospodarski trgovinski, monetarni sistemi omogočajo nadaljevanje njihovega privilegirane položaja v svetovnem gospodarstvu na račun manj razvitih.

Skupina 19-tih držav v razvoju je sklenila sredi februarja opozoriti osmerico predstavnikov razvitih držav (dejansko gre za 16 razvitih držav, ker nastopa EGS kot ena udeleženka), da morajo pogajanja preiti v sklepno fazo; namesto dosedanjih štirih komisij za surovine, energetiko, finančno problematiko in razvojna vprašanja naj bi takoj osnovali 21 kontaktnih skupin, da bi pripravile potrebne predloge za ministrski sestanek sredi maja, ki bi izoblikoval končna stališča, ta pa naj bi verificirala Generalna skupščina ZN. Potrebna bo mobilizacija vseh naprednih dejavnikov, neuvrščenih držav, držav v razvoju in pomembnega dela razvitih držav, da se zlomi odpor najrazvitejših, najbogatejših držav. Carter je napovedal, da bo še pred inavguracijo (20. januarja) sklical tretji vrhunski sestanek vodilne sedmerice, na katerem bi proučili pariška pogajanja in se dogovorili za skupni nastop na njih. Po prevzemu predsedniškega položaja ni napovedi o pripravljenosti ZDA za konstruktivne razgovore v Parizu, čeprav je sestanek že dogovorjen za 7.-8. maj. Razgovori podpredsednika Mondala v Evropi in Japonski so bili prvenstveno namenjeni ugotavljanju stanja, realni oceni o političnih in gospodarskih gibanjih na prostoru Zahodne Evrope in Japonske, medtem ko so bili problemi držav v razvoju potisnjeni v ozadje.

Nova administracija še ni izdelala strategijskega reda svoje dejavnosti niti stvarne prioritete svetovnih problemov. »Le Monde diplomatique« (marec 1976) piše, da gre samo za delno reformo obstoječega družbenega in gospodarskega sistema, da bi se preprečila uresničitev zahtev držav v

razvoju in neuvrščeni držav o novi svetovni gospodarski ureditvi«, oz. kot pravi Kissinger, da ne gre za spreminjanje, ampak le za izboljšanje funkcioniranja obstoječega sistema. »Foreign Policy« v št. 23 in 24 razpravlja o stališču ZDA do nove mednarodne gospodarske ureditve; ameriška družba je v poindustrijski tehnološki dobi, posebno vlogo imajo transnacionalne družbe kot nove oblike politične in ne samo gospodarske moči, kar je izhodišče za Washington glede sprememb v svetovnem gospodarskem sistemu.

Kritično oceno zasluži John Dieboldov spis »*Multinational corporations-Why to be scared of them?*« (Foreign Policy, št. 12): »Multinacionalne družbe so kreativen odgovor porajajočemu se svetu soodvisnosti; prožen in transnacionalni instrument za razširitev tehnologije, know-how, kapitala in proizvodnje, s čimer utrjujejo pot k resnično kooperativnemu svetu. Logičen in končni razvoj teh družb bi bil konec nacionalnosti in nacionalnih vlad, kakršne poznamo danes«.

»New York Times« trdi, da bo imel novi državni sekretar Cyrus Vance več razumevanja za upravičene zahteve držav v razvoju; Carter pa govori o »nujnosti realistične spremembe ameriške zunanje politike v razmerah sodobnega sveta, s krepitvijo ameriške vloge v svetovnih dogajanjih«. Brzezinski piše, da je »cilj trilateralne komisije organizirati sever za uspešne razgovore z jugom«. Trilateralisti so pristaši organiziranega nastopa razvitih držav, ki naj izkoriščajo mednarodne organizme, institucije, kjer imajo vodilni položaj, kot so mednarodna banka za obnovo in razvoj, mednarodni denarni sklad, OECD, pa tudi Gatt itn. To ne velja samo za nastop na prostoru držav v razvoju, ampak tudi za koordinacijo nacionalnih ekonomskih politik, da bi preprečili levo usmeritev Zahodne Evrope. Nekaj podobnega sta ugotovila predsednik Giscard d'Estaing in kancler Schmidt ob letošnjem srečanju v Parizu s poudarkom, da je nemško-francosko sodelovanje temeljni kamen izgradnje Zahodne Evrope; vznemirja negotovost politike Washingtona do EGS; tristranska strategija Washingtona podpira evropsko politično integracijo, toda z ameriškim vodstvom.

Moynihan in njemu podobni, s katerimi mora računati Carter, so pristaši politike pritiska, politike polarizacije neuvrščeni držav in držav v razvoju, pristaši boja proti »tiraniji večine«. Tudi Carter ne beži od tega. Polarizacija članic OPEC v Dohi konec decembra glede cene nafte je konkreten dokaz te politike. »Time« piše, da se »cilji ameriške politike dosledno uresničujejo proti državam, ki glasujejo (zlasti v OZN) proti ameriškim interesom« oz. kot je dejal Kissinger, da bodo ZDA ocenjevale glasovanje v OZN kot znak njihovih odnosov v ZDA.

Carter bo moral zavzeti jasno stališče do politike selektivnega zmanjševanja oz. celo odvzema pomoči državam, ki nasprotujejo ZDA v OZN. Gre za ukrepe »maščevanja« proti manjšim državam in državam v razvoju. Carter se bo moral jasno opredeliti glede prehranske politike »Food power«, ki je sestavni del ameriške globalne doktrine. ZDA so

največji proizvajalec in izvoznik žit in hrane, kar jim omogoča, kot piše »Foreign Affairs« (januar 1976), da si ponovno zagotovijo primat v svetu, primat, ki ga je omajal vietnamski zlom.

Washington izkorišča kritično stanje prehrambenih rezerv v svetu in skoraj monopolni položaj v izvozu žit. Predsednik Ford je že leta 1974 opravičeval pritisk na države članice OPEC z embargom izvoza žit in hrane, z uvedbo posebnega izvoznega davka na kmetijske proizvode na prostor teh držav v razvoju. ZDA izvažajo tretjino od 20 milijard dolarjev vrednosti izvoza prehrambenih proizvodov v dežele v razvoju; blizu 90 dežel v razvoju uvaža ameriško hrano-žita (članice OPEC leta 1974 1,7 milijarde dol.). Pomoč v hrani zajema manj kot 15 % izvoza hrane; kriza hrane omogoča vladi ZDA prehod od pomoči h trgovini s temi proizvodi. Politika hrane postaja politika trgovine namesto politike pomoči. Ford je dejal, da je položaj ZDA v mednarodni trgovini žit in oljnih proizvodov enak položaju držav perzijskega zaliva, ki izvažajo nafto.

ZDA so edini globalni izvoznik hrane, saj jo izvažajo v okoli 130 držav; njen pomen se kaže tudi v odnosih z razvitimi industrijskimi državami, socialističnimi in državami tržnega gospodarstva. Tretjino uvoza žit industrijskih držav in skoraj dve tretjini uvoza dežel v razvoju zagotavljajo ZDA. Izvoz kmetijskih proizvodov je postal še pomembnejši za ZDA in za njihovo vlogo v svetovnem gospodarstvu po avgustu 1971, ko je prenehala konvertibilnost ameriškega dolarja in se je zamajal položaj dolarja kot svetovne rezervne valute. *Prehrambena in monetarna politika ZDA sta ozko povezani in se medsebojno pogojujeta. C.I.A. napoveduje povečanje odvisnosti dežel v razvoju od uvoza ameriških kmetijskih proizvodov v tem desetletju; gre za »Life and death powers«, ki je v rokah Washingtona.*

Tudi na področju širjenja izvoza jedrske tehnologije se bije vse ostrejši boj, zlasti med razvitimi industrijskimi zahodnimi državami s posebno vlogo ZDA. Delež jedrske energije v svetovni energetski bilanci dosega komaj en odstotek (razpoložljiva primarna energija leta 1974); v teku 15 let (1960 do 1974) se je povečala od 3 na 248 milijard kWh. Konec leta 1975 je bilo v pogonu 155 jedrskih central, v gradnji pa jih je 340. Jedrske zmogljivosti zahodnih držav naj bi se povečale od sedanjih 68.600 MW na 530.000 MW do leta 1985. Že leta 1980 naj bi bilo na razpolago 300 do 450 ton plutonija, ki ga uporabljajo tudi za izdelavo bomb (za bombo tipa Nagasaki zadostuje 5 do 6 kg plutonija). Ni več resnih tehničnih ovir za širjenje jedrskega orožja, toda proizvodnja oplemenitenega urana zahteva vrhunsko tehnologijo in velikanska finančna sredstva.

ZDA in SZ imata monopol v proizvodnji oplemenitenega urana za komercialne potrebe, možnost proizvodnje pa obstoji tudi v Franciji, Veliki Britaniji in LR Kitajski. Ameriški administraciji je uspelo začasno zadržati francosko prodajo kompletnih naprav Južni Koreji in Pakistanu, ne pa še zahodnonemško »kupčijo stoletja« z Brazilijo. Ta se nanaša na prodajo osmih reaktorjev tipa PWR s 1.200 MW, kompletnih naprav za oplemenitev urana in naprave za ponovno predelavo goriva, kar bi omogočilo Braziliji, da razpolaga z lastno jedrsko tehnologijo. Mednarodna agencija ZN za atomsko energijo — AIEA je nemočna; podobno velja za 14-članski klub držav, ki so posebno zainteresirane za izvoz jedrskih naprav (ZDA,

SZ, VB, Francija, ZRN, DRN, Japonska, Nizozemska, Belgija, Kanada, Švedska, ČSSR, Poljska in Švica kot opazovalka). Brazilija ni podpisnica sporazuma o pre-povedi širjenja atomskega orožja. Giscard d'Estaing in Schmidt sta zavzela kri-tično stališče do ZDA, čeprav z določenimi otenki; d'Estaing se je javno obvezal, da Francija v prihodnje ne bo izvažala jedrske reprocesne (ciklusne) tehnologije, Schmidt pa se je obvezal le, da se bo posvetoval z ZDA, upoštevajoč, da ZR Nem-čija ne razpolaga doma z možnostjo eksperimentiranja z jedrskim orožjem (pre-povedano s pariškim sporazumom leta 1954) in bi ji Brazilija nudila izjemno pri-ložnost. Po Mondalovem obisku je ostal Bonn nezaupljiv glede stvarnih namenov ZDA o oživitvi svetovnega gospodarstva in o jedrski politiki, kar narekuje krepitev osi Pariz—Bonn.

Neuvrščene in druge države v razvoju pozorno spremljajo razvoj do-godkov; ne gre samo za vprašanje širjenja jedrskega orožja, ampak hkrati tudi za Carterjevo stališče do prenosa vrhunske tehnologije v dežele v razvoju, načelno in konkretno na področju energetike, ki je življenjskega pomena za resnično neodvisnost manj razvitih držav. To velja tudi za nova pogajanja z Moskvo o omejitvi strateškega orožja — SALT II in za oceno vpliva vojnoindustrijskega kompleksa — Pentagona na novo administracijo. Carter je sprožil na sestanku NATO decembra 1976, da se bo »obveza ZDA, da krepe zaveznitvo NATO nadaljevala in se krepila pod mojim vodstvom. NATO je v srcu partnerstva ZDA z Zahodno Evropo«.

Carter poudarja svojo odločnost, da se čim hitreje dosežejo pomembnejši rezultati pri omejitvi uničujoče tekme v oborožitvi; to ne bi smelo veljati samo za pogajanja med dvema velesilama, ampak mora zajeti ves svet, vsa področja. Resolucija 31. zasedanja GS ZN, sprejeta soglasno, o sklicu posebnega zasedanja GS ZN o razorožitvi maja ali junija 1978 na sedežu OZN, nudi Carterju konkretno priložnost, da uresniči svoje napovedi — obljube. Resolucijo je predlagalo 77 delegacij (Jugoslavija je bila avtor prvega načrta), kar potrjuje velikansko zanimanje za nje-no uresničitev. Jugoslavija je tudi v pripravljalnem komiteju 54 držav (od tega 29 neuvrščenih).

Uspešen potek posebnega zasedanja naj bi bil uvod za sklicanje sve-tovne konference o razorožitvi, ki bi morala usmeriti sredstva, prihra-njena z omejitvijo oboroževalne tekme, k hitrejšemu razvoju manj raz-vitih držav in regij. Sklicanje posebnega zasedanja GS ZN je rezultat izjemnih naporov neuvrščenih držav in konkretizacija enega izmed naj-pomembnejših sklepov Colomba. Ne smemo pa pozabiti, da je GS ZN že na prvem zasedanju decembra 1946 sprejela resolucijo o razorožitvi in za to zadolžila varnostni svet; ustanovili so poseben komite ad hoc za svetovno konferenco o razorožitvi, kateremu je tudi sedanje zasedanje podaljšalo mandat z nalogo, da poroča na XXXIII. rednem zasedanju, torej po končanem posebnem zasedanju GS ZN. Predsednik Tito je že na prvem sestanku šefov držav in vlad neuvrščenih oktobra 1961 predložil nujno sklicanje svetovne konference o razorožitvi. To potrjuje odpor, s katerim morajo neuvrščene države in države v razvoju računati pri ures-

ničtvi tega problema, ki je pogoj za uveljavitev novih mednarodnih ekonomskih in političnih odnosov. Carter in njegova vlada sta med odločilnimi dejavniki.

IV

Oblikovanje stališča nove administracije do uresničitve resolucij šestega in sedmega posebnega zasedanja GS ZN in njena prizadevnost sta odvisna od razrešitve vrste notranjih problemov, od uresničitve »domačega« programa, ki ga je Carter napovedoval med vodilno kampanjo. »U. S. NEWS & WORLD REPORT« (6. dec. 1976) zgoščeno prikazuje ta program:

Zmanjšati brezposelnost najmanj za 1 % v prvem letu z ekspanzijo finančne in monetarne politike, privatne pobude in po potrebi javnih del; davčna reforma v korist nižjih in srednjih obvezancev;

znižati stopnjo inflacije z nižjo obrestno mero, z zmanjšanjem državne intervencije v gospodarstvu, z zadrževanjem rasti plač in mezd;

uravnotežiti državni proračun najkasneje do leta 1980;

občutno zmanjšati državni aparat, število zveznih agencij;

revizija socialnozdravstvene politike;

zagotoviti 30-dnevne rezerve goriv, zmerno povečati ceno naravnega plina, določiti uvozne kvote nafte, reducirati gradnjo jedrskih central, povečati porabo premoga in novih energetskih virov, revidirati stanovanjsko gradbeno politiko;

reorganizirati transportni sistem;

povečati zvezno financiranje šolstva;

zagotoviti raven cen kmetijskih proizvodov, ki omogoča rentabilnost poprečnega proizvajalca, zagotoviti rezervne sklade hrane;

zmanjšati proračunske izdatke za obrambo za več milijard dolarjev, doseči, da sporazumno s Sovjetsko zvezo znižajo obseg jedrske oborožitve in preprečiti oz. vsaj upočasniti širjenje jedrskega orožja;

Carter upošteva, da je poslovni svet negativno reagiral na njegovo izvolitev; delnice na newyorški borzi so naslednjega dne padle za 17 %. Poslovnemu svetu bi bolj ustrežal Ford z orokavičeno politiko do »businessa« in s preverjeno politiko proti inflaciji, četudi na škodo zaposlenosti.

Anketa »Fortune« (oktober 1976) med 500 vodilnimi izvršnimi direktorji industrije in bank ugotavlja, da je za Carterja glasovalo le 10,4 % anketiranih, za Forda pa 85,2 %! To pomeni, da se je za Carterja izjasnilo manj izvršnih direktorjev kot za Johnsona leta 1964 40,1 %, za Humphreya leta 1968 13,8 %; samo McGovern je dobil leta 1972 manj glasov — 5,3 % (Nixon 91,73).

»L'Express« (3. okt. 1976) piše, da so na sestanku 300 direktorjev podjetij v okviru »Chief Executives Forum« (Killarney, konec septembra) poudarili pomen, ki ga ima krepitev oz. stagnacija rasti ameriškega gospodarstva za svetovno gospodarstvo, zlasti za države v razvoju. Znani Samuel Pizar je v referatu »Prihodnost svetovne gospodarske ureditve« poudaril, da sta ekonomska in moralna vsebina naše prihodnosti neločljivi. Na Vzhodu in Zahodu se krepijo protesti proti državni

birokraciji v obeh sistemih. *Dialog sever* : jug ni dal rezultatov; le-ti so možni le v radikalno spremenjenih razmerah.

»Wall Street Journal« svetuje Carterju previdnost in nadaljevanje Fordove politike ne glede na volilne obljube. Upošteva naj interese in izjemni vpliv vojno-industrijskega kompleksa, vpliv trans-multinacionalnih družb (katerih interesi niso vedno niti docela v skladu z globalnimi interesi ZDA in so praktično zunaj nadzora predsednika ZDA). Carter ima vezane roke tudi zaradi industrijalcev in bančnikov iz vrst demokratske stranke, ki zahtevajo ostrejšje ukrepe proti tuji konkurenci, zlasti japonski in zahodnoevropski. V intervjuju »Business Week« je Carter razlagal stališče nove administracije do notranje in gospodarske politike; vidno je, da že marsikje odstopa od danih obljub, izjav. Poudarja pomen usklajevanja interesov kapitala, businessa, sindikatov in drugih segmentov družbe; zavzema se za dolgoročno načrtovanje brez obveznih posegov v privatni sektor. Upa, da mu bo uspelo zmanjšati število zveznih agencij od 1900 na 200! Zavzema se za sklenitev mednarodnih sporazumov z državami v razvoju. Prednost daje energetiki, transportu, socialni reformi, stanovanjski gradnji. Vprašljivo je, kako mu bo uspelo znižati vojni proračun za več milijard dolarjev, hkrati pa zagotoviti davčno in socialno reformo, zmanjšati brezposelnost in brzdati inflacijo. Uspeh, ki ga ima s prvo intervencijo (čeprav še ne kot predsednik ZDA) s pritiskom in obljubami na Saudsko Arabijo, razcepitev članic OPEC, ni samo izjemno pomembna politična akcija s komaj zaznavnimi posledicami, ampak je hkrati omogočil Carterju, da je premostil začetne težave v plačilni bilanci s tujino.

»U. S. News & World Report« (25. oktober 76) napoveduje krepitev dinamike gospodarske rasti v ZDA letos, za prihodnje leto pa že recesijo; ekonomisti-analitički niso enotni v napovedih: samo 6% pričakuje recesijo že letos, 54% prihodnje leto, 25% pa leta 1979; 32% jih pričakuje 3 do 3,5% rast v petletnem obdobju, 43% pa 4 do 4,5% rast; 42% pričakuje v petletnem obdobju nižjo stopnjo inflacije od 6%, 25% pa nižjo od 7%.

»Mc Graw Hill« napoveduje povečanje investicijskih naložb za 13%, kar naj bi bilo jamstvo za dinamiziranje ameriškega gospodarstva. (ZDA že tri leta vlagajo v investicije manj kot 10%). Naložbe so odvisne tudi od javnih del, ki jih napoveduje Carter kot izjemni ukrep, kar pa je problematično spričo proračunskega primanjkljaja leta 1977/76 v višini 75 milijard dolarjev, 1978/77 pa bo verjetno znašal primanjkljaj že 60 milijard dolarjev — in tudi spričo nerazporejenosti Kongresa.

Demokratska administracija napoveduje 5 odstotno gospodarsko rast v tem letu; indeks vodilnih indikatorjev kaže ponovno rast, po padcu v avgustu in septembru 1976. Poslovni svet kaže zdaj več zaupanja, ko je Carter ponovno izjavil, da ne bo uvajal nadzora nad cenami in mezdami (kot je napovedoval med kampanjo); nasprotno pa koalicija sindikatov, črncev, velikih mest itn., ki ima največ zasluga za njegovo izvolitev, vznemirjeno spremlja povečanje stopnje brezposelnosti.

Gospodarska politika ZDA odločilno vpliva na svetovno gospodarstvo, toda tudi ZDA niso imune za dogajanja v svetovnem gospodarstvu. Ekonomska kriza postaja politična kriza, kriza družbenih odnosov, kriza hegenomije oz. organska kriza, kot jo opredeljuje Gramsci. Zaostruje se neenakopravni razvoj kapitalizma znotraj nacionalnih meja — skupnosti, v katerih se reproducira tuji kapital, hkrati pa zaostruje odnose med narodi — skupnostmi. Porajajo se nove kategorije malomeščanstva, uslužbenecv terciarnih dejavnosti, ki postanejo pomembnejše od tradicionalne

kategorije malih trgovcev, obrtnikov. Krepi se avtoritarizem države s koncentracijo izvršnih funkcij države na škodo parlamentarnih ter meščanskih strank; krepi se administracija, birokracija, tehnokracija ter državna samovolja, nasilje. To velja za visoko razvite države obeh sistemov, kar je prisotno pri programiranju tristranske komisije in razvijanju sodelovanja med ZDA in Japonsko oz. Zahodno Evropo.

Brzezinski pri tem ugotavlja, da »ameriška zavzetost za svobodna podjetja, poslovno etiko, kreativno vlogo profitnega motiva nima tekmeča celo v tako poslovno usmerjenih državah, kot sta Japonska in ZR Nemčija. Res je, da se v teh državah krepi gospodarska vloga države hitreje kot v ZDA; zlasti to velja za države v razvoju. Kapitalizem v ‚eni deželi‘ je potencialno možen v ameriškem sistemu, kot je bilo s Stalinovim socializmom v ‚ena deželi‘. V tem kontekstu, ko Američani govore, da gre za spopad med liberalno demokracijo in raznimi oblikami državnega despotizma, se porajajo negativne posledice s krepitvijo izolacionističnih tendenc. S tem, da ZDA vztrajajo pri liberalni demokraciji kot ključnemu problemu, so se odrekle možnosti, da s podporo ZDA globalnim različnostim uveljavijo pluralizem; namesto tega ustvarjajo proti sebi doktrinarno koalicijo. Upoštevati moramo zunanjo ekspanzijo ameriškega businessa, zlasti prek transnacionalnih družb, ki je nova oblika ameriškega političnega in ekonomskega imperializma.«

Svetovna gibanja so opredeljena z ravnotežjem jedrske moči (nevarnosti) med obema velesilama, med dvema družbenima sistemoma, hkrati pa z *izrazitim ravnotežjem gospodarske moči med njima, in znotraj njiju*. To se že potrjuje v naporih zблиževanja med Parizom in Bonnom; prihod Jimmyja Carterja na oblast svetuje *prilagoditev* njunih strateških politik ter krepitev enotnosti; dvostranski problemi postajajo sekundarni. Mondalov obisk ne dopušča dvoma o pravih namenih Washingtona. Nevarnosti, težave, s katerimi je soočeno človeštvo, so večje od tradicionalnih razlik. Včeraj izključno ekonomske kategorije so danes izrazito politične. Poučne so v tem pogledu ugotovitve »Tri dni za planet«, ki je bil sredi maja 1976 v Parizu pod vodstvom takratnega predsednika GS ZN Gastona Thorna o temi: Evropa — dežele v razvoju, multinacionalne družbe, militarizacija, bloki.

»Le Monde diplomatique« (november 1976), meni, da je »sedanje stanje v svetovnem in ameriškem gospodarstvu podobno stanju leta 1930, ko je predsednik Hoover trdil, da je kriza že mimo. Tudi zdaj številni trde isto. Res pa je, da kriza šele prihaja, neizogibno, ker se nihče ne spopada z vzroki krize, gospodarskimi in političnimi.« *Spopadajo se neuvrščene države in države v razvoju, toda rešitev je odvisna od politične volje razvitih — obeh sistemov*. Upajmo, da Carter in trilateralna komisija čitata »Le MD«! Decembrska številka piše: »Minul je čas, ko se je DeGaulle poskušal upreti hegomoniji ZDA; ameriški odgovor je bistveno spremenil razsežnost problema. ZDA so po letu 1973 brezobzirno izkoriščale dolar (kot mednarodno rezervno valuto, op. pisca) in povečanje

cene nafte za uresničitev treh pomembnih ciljev: ponovna vzpostavitev hegemonije nad celoto kapitalističnega sistema, zlasti nad Evropo; zagotovitev nove mednarodne delitve dela skladno z njihovimi interesi; postavitve dežel v razvoju na njihova mesta zaradi protestov proti obstoječemu gospodarskemu sistemu in zaradi zavzemanja za uvedbo novega, ki je za razvite države nesprejemljiv. Bilanca te politike konec leta 1976 kaže, da je dolar ostal svetovna valuta, nadaljuje se izvoz krize prek rastoče inflacije, ki je omogočila oživitev ameriškega gospodarstva, Washington je ponovno zavzel bistveni del izgubljenih pozicij na Bližnjem vzhodu in obnovil fronto razvitih držav pod svojim vodstvom proti zahtevam tretjega sveta. Neuspeh te politike se kaže v krizi brez izhoda, katere dinamika se povečuje zunaj učinkovitega nadzora. ZDA ni uspelo zadostno zmanjšati konkurenco Japonske in ZRN.«

OECD ugotavlja, da je znašala stopnja inflacije v 12 mesečnem obdobju (november 1975—1976) 8,1 % na prostoru OECD; najnižja v ZRN — 3,7 %, ZDA — 5,0 %, najvišja Italija — 21,3 %, Velika Britanija — 15,0 %, če ne upoštevamo Islandije 31,4 %, Španija 20,5 %, Portugalska 25,2% itn. V tem letu napovedujejo rast cen v Švici za 2,5 %, ZR Nemčiji 4 %, ZDA 5,5 % itn., najvišje v Veliki Britaniji 16 % in Italiji 13,5 %. Ocena gospodarske rasti za to leto pa sega od 2 % v Švici, Veliki Britaniji 2,5 % do 5 % v ZR Nemčiji in 7 % v ZDA. Cenejša nafta, ki jo uvažajo ZDA, bo povečala konkurenčno sposobnost ameriških proizvodov na račun evropskih, pa tudi japonskih. ZDA izkoriščajo pritisk na Saudsko Arabijo kot največjo proizvajalko nafte in na EGS kot največjo porabnico nafte; nova administracija samo nadaljuje že preverjeno Kissingerjevo strategijo.

Tudi na področju uvedbe nove ureditve v pomorskem pravu pričakujejo neuvrščene države in države v razvoju konkretnih dokazov Carterjeve »odločne demonstracije dobre volje do dežel v razvoju«; maja se bo pričelo šesto zasedanje konference ZN o pravicah na morju in morskem dnu; peto zasedanje je sredi septembra obtičalo zaradi togega odpora najrazvitejših držav, zlasti ZDA, po sedemtedenskih razpravah. Stalno je prisoten vpliv transnacionalnih družb, zlasti ameriških, ki nasprotujejo vsaki pozitivni rešitvi, ker bi neizogibno ogrozila njihov izjemno favorizirani položaj.

Nove razsežnosti socializma omogočajo transformacijo sveta z doslej neznano dinamiko; to velja tudi za transformacijo strukture mednarodnih odnosov, političnih in gospodarskih, za razrešitev krize celotnih mednarodnih odnosov, sistema in strukture. Ne gre le za gospodarsko krizo kapitalizma, ki jo kapitalizem rešuje s prenašanjem žrtev na delavski razred in na države v razvoju, pri čemer se pojavljajo nove oblike razrednega boja, zlasti organiziran beg kapitala, vodilnih kadrov in transnacionalne družbe oz. podružnice in v zadnjem obdobju valutno tečajne manipulacije največjih razsežnosti. Popuščanje napetosti ne odpravlja raz-

rednega boja, ampak je mednarodni politični okvir, v katerem se razredni boj uresničuje s pomočjo demokratizacije mednarodnih odnosov, upoštevajoč globoke razlike v interesih med narodi in razredi. ZDA se dosledno upirajo osnovni zahtevi neuvrščenih držav in držav v razvoju po demokratizaciji mednarodnih odnosov, kodifikaciji enakopravnosti. Carterjeva pozitivna opredelitev o demokratizaciji in kodifikaciji resnično enakopravnih mednarodnih odnosov je pogoj za uresničitev nove ureditve svetovnih odnosov. To velja tudi za nujnost krepitev vloge Združenih narodov namesto njihove depolitizacije, za katero se zavzemajo razvite države, in njihove izolacije. Celo konservativni londonski »Financial Times« piše, da ZDA kažejo vse manj volje za urejanje ključnih problemov znotraj svetovne organizacije, ker ni ustrezen pogajalni forum; piše pa tudi, da ameriška vlada spreminja, prilagaja taktiko, ne pa tudi temeljnega stališča do držav v razvoju. Ali bo ta ugotovitev veljala tudi za novo administracijo, je odvisno, seveda ne izključno, od Carterja.

Ljubljana, marca 1977

ADOLF BIBIČ

Hegel in portugalska revolucija

XI. mednarodni kongres o Heglu, Lizbona, 23.—27. 8. 1976

Morda se bo komu zdelo nenavadno, da si je Mednarodno heglovsko društvo (Internationaler Hegel-Gesellschaft) izbralo za svoj XI. kongres Lizbono, mesto, ki je simbol protifašistične revolucije (april 1974). Številna gesla po zidovih, zgodovinskih spomenikih, po trgovinah in po univerzi, po cerkvah in po cestiščih so živa priča te revolucije in njej sledečih političnih dogodkov. S križajočimi se vsebinami pa ta gesla opozarjajo na protislovja, skozi katera se giblje družbeno in politično življenje te dežele v zadnjih letih. Mar torej mrki Hegel s svojim izrekom, da ljudstvo ne ve, kaj hoče, s svojo filozofijo-sove, ki šele ob mraku riše sive barve na sivo podlago, mar ta »filozof jeseni« sodi v okvire pomladanskega revolucionarnega in sploh naprednega vzdušja, kjer na vsakem koraku v najrazličnejših barvah bije v oči geslo: Oblast ljudstvu!?

Je bila izbira kraja torej pomota? Pomota bi res bila, če bi se dala vsa resnica o Heglu, kot so to skušali doslej premnogi njegovi kritiki liberalnega ali dogmatskega kova, skrčiti na podlagi omenjenih in podobnih njegovih izjav in zlasti zaradi njegovega idealizma, v kar se da črno podobo pruskega ali njemu podobnega nazadnjaštva. Toda hkrati so zelo dobri poznavalci Heglove misli, kot so bili Marx, Engels in Lenin, v temelju ocenjevali tega največjega predstavnika nemške klasične filozofije — kljub kritičnosti do njega — z mnogih vidikov poudarjeno pozitivno. To ne velja samo za »mladega« Marxa, ki je npr. zapisal, da je bil Hegel na pozicijah klasične politične ekonomije ali da je bila njegova politična filozofija edino, s čimer so se lahko Nemci v takratnem času postavili vstric razvitejšim evropskim narodom, marveč tudi za Marxa — avtorja *Kapitala*, ki se je metodološko inspiriral s Heglovo dialektiko in na mnogih mestih tudi citiral njegovo *Filozofijo prava*. Engels je, kot je znano, v svojem »Ludviku Feuerbachu« poudarjal, da je Hegel v družbenopolitičnih pogledih mnogo bogatejši kot ta najbolj znani filozof mladoheglovske levice. Lenin pa si je ob branju Heglove *Logike* zapisal: »Historični materializem kot ena od uporab in razvijanj genialnih idej-zrn, ki so v zametku že pri Heglu.«

Čeprav je bil Hegel po marsikateri značilnosti svoje, zlasti politične filozofije ujet v razmere takratne Nemčije, ne moremo prezreti, da je hkrati ravno skozi to filozofijo (da ne govorimo o logiki) izrazil ne samo osrednji motiv protislovja, marveč je tudi pojmoval področje pravno-družbeno-političnega življenja kot sfero, v kateri se uresničuje svoboda, ki naj bi ravno v razviti »politični državi« dosegla svojo najvišjo konkretnost. Po tem načelu svobode, povezanem z načelom uma, se je Hegel uvrstil med glasnike duha, ki ga je razglašala velika francoska revolucija, katero je sam, čeprav z različnimi poudarki, občudoval od zgodnjih do poznih let.

In ravno s tem motivom svobode, ki prežema vso njegovo filozofijo, se je Hegel lahko srečal s sodobno Portugalsko na dveh ravneh: na ravni napredka, ki ga pomeni politična emancipacija nasproti fašistični diktaturi, in — predvsem — na ravni tistih pobud, ki Heglovo dialektično filozofijo povezujejo z vsem tistim, kar nosi v sebi Marx in marksizem. Kajti tudi za Portugalsko velja, vsaj takšen je vtis, da je zanimanje za Hegla v njej predvsem namenjeno socialistično-marksistični dediščini njegove filozofije. Ne samo rdeča gesla, marveč tudi knjigarne, kioski, revije pričajo o tem, kako velika je v tej deželi žeja po marksistični misli, pa najsi je ta misel v svojih empiričnih oblikah še tako pisana in protislovna. Heglov prihod v Lizbono so zato mnogi razumeli predvsem kot potrebo po globljem fundiranju marksizma tudi z njegovimi najplodnejšimi zgodovinskimi viri. In na heglovskem kongresu so zlasti portugalski udeleženci poudarjali potrebo po povezovanju filozofije in življenja, filozofov in delavcev, po filozofiji kot faktorju spreminjanja sveta. Tako je npr. Jose Barata Moura, eden izmed članov pripravljalnega odbora kongresa, sicer asistent na lizbonski univerzi, izjavil: »Gotovo da vprašanja, ki si jih zastavlja filozofija, niso samo vprašanja, ki se zastavljajo v vsakdanjiku, marveč filozofija tudi razglablja o vsakdanjiku.« Profesor Barahona Fernandes, rektor lizbonske univerze, pa je pribil: »Univerza mora braniti kulturno politiko — politiko, ki je nujna, da bi portugalska revolucija dobila smisel. V nekem smislu je ta kongres izziv portugalskim intelektualcem, da izoblikujejo filozofsko formulacijo za spremembe, ki se dogajajo ali ki se doslej še niso dogodile.« Zato je razumljivo, da XI. heglovski kongres ni potekal samo v tihih prostorih zgradbe gostoljubne Gulbenkianove fundacije, marveč je segal tudi v javnost. Radio in televizija sta srečanju posvetila dokajšnjo pozornost ne samo s tem, da sta o njem poročala, marveč tudi z razgovori z udeleženci in organizatorji. Dnevni tisk, kolikor smo ga lahko spremljali, je prav tako na splošno naklonjeno sledil temu mednarodnemu srečanju. Samo nekaj naslovov: »Hegel in 25. april« (dan portugalske revolucije) (O journal); »175 filozofov razpravlja o Heglu v Lizboni« (A Capital); »Kongresniki vsega sveta razpravljajo o Heglovi filozofiji« (Diario de Noticias); »Materializem in idealizem pri Heglu« (O primeiro de janeiro); »Hegel za delavce« (O diario) itn.

Osrednja tema kongresa: *Ideja in materija*, je bila deležna obravnave v večji meri na ravni aplikacij na posamezna področja kot pa z najsplošnejšega filozofskega vidika. Vprašanje materialističnih prvin Heglove filozofije, na katere je v svojih filozofskih zapiskih opozarjal Lenin, bi bilo gotovo zaslužilo podrobnejšo obdelavo, čeravno je treba reči, da so si ga nekateri referati izbrali kot žariščno točko obdelave. Ob tem se je, kar je bilo tudi pričakovati, ponovno zaostriilo tudi vprašanje o splošnem odnosu med materializmom in idealizmom. Poleg tradicionalnih poudarkov, ki so, za Engelsom, ponavljali, da je dilema idealizem-materializem slejkoprej temeljno vprašanje filozofije, so drugi zatrjevali, ob močnem ugovarjanju številnejših oponentov, da materializem in idealizem nista teoretično v razmerju alternative. Naravno se je ta diskusija navezovala tudi na vprašanja teorije odraza. Ob vsem tem je imel človek vtis, ki ga pa spričo sinhroničnega potekanja večjega števila zasedanj nisi mogel do kraja preveriti, da je v celotnem kompleksu vendarle ostalo dokaj ob strani vprašanje *dialektičnosti* materializma in idealizma. Torej bi bilo, po našem, mnogo ustrežnejše zaostrovati problematiko *tudi* s tega vidika; to bi bilo tem bolj primerno, ker gre pri Heglu za idealista-*dialektika* in pri Marxu za materialista-*dialektika*. Na drugi strani pa je treba reči, da je tako nekaterim splošnim referatom kot tistim, ki so obravnavali konkretnejša vprašanja, zlasti nekaterim, ki so se ukvarjali z vprašanjem antropologije in države, uspelo v marsičem približati aktualnost Hegla in pokazati, kako se v njem prepletajo čisto materialistični motivi (kot je npr. osrednja vloga dela v Heglovi antropologiji) z idealističnimi izhodišči. Seveda: celovita ocena kongresa bo mogoča šele, ko bodo objavljeni referati, ki, žal, niso bili vsi dostopni vsem udeležencem. Treba je morda še omeniti, da smo na kongresu poleg referatov, ki so obravnavali Hegla in marksizem, slišali tudi nekaj nastopov, ki so se nanašali bodisi na nekatera splošnejša vprašanja ideologije — in pri tem je prišlo do zanimivih polemik — ali pa na konkretna politična vprašanja, npr. na oceno trenutnega političnega položaja na Potrugalskem.

Dasi se v tej deželi, kot so poudarjali nekateri udeleženci, šele začinjajo resne filozofske razprave, je bilo vendarle opaziti, da so bili Portugalski dokaj prizadevni tako pri organiziranju kongresa (organizacijo je prevzel oddelek za filozofijo na fakulteti za književnost lizbonske univerze) kot tudi s številno aktivno udeležbo. Med portugalskimi udeleženci na omenimo, poleg rektorja lizbonske univerze, že omenjenega profesorja Barahona Fernandes, ki je govoril o temi »Hegel in psihiatrija« in ki je tudi predsedoval sklepnemu zasedanju, še: Vasca Magelhaes-Vilena: »Teorija—materialna sila«; Eduarda Chitasa: »Ideja in materija — Hegel in naš čas«; Francisca Soaresa Gomesa: »Notranjost, zunanost in znanje«; Manuela Diasa Duarte: »Položaj človeka v Fenomenologiji duha«; Manuela Macaista Malheirosa: »Vidiki razvoja filozofije prava po Heglu«; M. C. Canotilha Gracia: »Čas kot proces materializacije ideje« itn. Hegla je skušal posebej aktualizirati in popestriti s svojim prispevkom »Hegel in

25. april« Jorge Correa Jesuino, pripadnik Gibanja oboroženih sil, minister za družbeno komuniciranje v dveh bivših portugalskih začasnih vladah, ki je kot »nedeljski filozof« — tako se je sam označil — v luči Heglove Filozofije prava in Fenomenologije duha razmišljal — ne brez ugovorov — o nekaterih aktualnih aspektih portugalske revolucije. Njegov prispevek je že po naravi teme moral zbuditi dokajšnjo pozornost navzočih in javnosti, ki tudi ni mogla ostati ravnodušna do njegove teze, da portugalska revolucija začinja doživljati svoj termidor.

Očitno je torej, da Hegel ni bil navzoč na kongresu samo s svojim zgodovinsko posrednim pomenom, marveč tudi v politično aktualizirani obliki. Morda bi se, ko bi mu bilo to dano, nekoliko namrgodil nad rdečimi barvami, s katero je bilo simbolično izpisano njegovo ime na kongresnem plakatu, ki so ga v miniaturni obliki dobili tudi udeleženci. Toda kot filozof, ki je poudarjal, da mora misel biti izraz časa; ki je razglašal, da, »kar je umno, je dejansko«; ki je zapisal, da ideja brez udejanjenja ni resnična; Hegel, ki je bil v odnosu do Portugalske — kot smo bili od Prešerna tudi Slovenci — zlasti prek Camoesove Luzijade, v kateri je videl, da po srednjem veku, naznanilo nove ere — takšen Hegel ne bi mogel mimo dejanj, v katerih je osebno vsaj toliko, zgodovinsko pa gotovo mnogo več poguma kot v hrabrih podjetjih Vasca da Gama.

Ne bi mogel mimo tistih dejanj, ki so dobila potrditev tudi v novi portugalski ustavi iz leta 1976, v kateri beremo:

»25. aprila 1974 je Gibanje oboroženih sil zmagovito končalo dolgotrajen odpor portugalskega ljudstva in, izražajoč njegova globoka čustva, zrušilo fašistični režim.

Osvoboditev izpod diktature, zatiranja in kolonializma je bila revolucionarni preobrat in začetek zgodovinskega preobražanja portugalske družbe.«

»Portugalska je suverena republika, zasnovana na dostojanstvu človekove osebe in na volji ljudstva ter v svoji preobrazbi usmerjena v družbo brez razredov.«

Po teh dolgoročnih ciljih se portugalska revolucija, pa naj so njena trenutna protislovja še tako zapletena, toliko loči od Heglove filozofije, kolikor se ta filozofija loči od Marxove socialne emancipacije, ki teži k brezrazredni družbi. Aktualnost Heglove filozofije se tudi v tem primeru potrjuje predvsem v aktualnosti Marxa, marksizma in socializma.

XI. heglavskega kongresa v Lizboni se je udeležilo okrog 200 udeležencev (po nekaterih podatkih še več) iz Portugalske, Zvezne republike Nemčije, Avstrije, Nemške demokratične republike, Sovjetske zveze, Združenih držav Amerike, Izraela, Bolgarije, Češkoslovaške, Poljske, Švice, Japonske, Kanade, Madžarske, Finske, Francije, Holandije, Mehike, Costa Rica, Danske, Italije in Jugoslavije (Iz le-te dr. Dušan Nedeljko-vić z referatom: »Ideja, materija in človeško spreminjanje sveta«; dr. Adolf Bibič s prispevkom: »Ideja države in princip modernih držav«).

Na kongresu smo pogrešali nekatere udeležence, ki so bili najavljeni in ki bi, ko bi se bili kongresa udeležili, gotovo vnesli vanj dragocene razsežnosti. Tu mislimo zlasti na nekatere francoske (npr. L. Seve, Buci-Glucksmann) in italijanske filozofe (npr. Cesare Luporini). Vzroki, da se kongresa niso udeležili, so bili verjetno različni, od objektivnih, kot npr. pri dr. Vojanu Rusu iz Ljubljane, ki je poslal referat na zanimivo temo o preseganju dualizma idealno-materialno v splošni strukturi dela, do (to le domnevamo na temelju nekaterih indikacij) odmevov na protislovja v sodobnem mednarodnem delavskem gibanju.

Na kongresu Mednarodnega heglovskega združenja, ki mu predseduje dr. W. R. Beyer, je bilo sklenjeno, da bo prihodnji, XII. kongres leta 1977 v Salzburgu.

ANTON BEBLER

Nikola Ljubičić:

Splošna ljudska obramba — strategija miru*

Na policah knjigarn se je konec pretelega leta pojavila nova knjiga. Napisal jo je naš znani vojaški voditelj, večletni zvezni sekretar za ljudsko obrambo, armadni general Nikola Ljubičić. V naši deželi — pa tudi drugod v svetu — se obrambni ministri le redkokdaj lotijo pisanja knjige, še redkeje pa pisanja knjig teoretične narave. Če pa že v tujini naletimo na knjigo obrambnega ministra, potem lahko z veliko verjetnostjo pričakujemo, da bodo v njej natisnjeni njegovi kronološko razvrščeni priložnostni govori, referati in članki, ali pa pristranski prikaz nevarnosti, ki prežijo na njegovo državo, dopolnjen s parolami in obljubami, s katerimi skuša avtor očrniti kratkovidnost svojega predhodnika in v kar najbolj svetli luči prikazati politiko novih vladajočih ekip. Celo v boljših primerih tuje literature te vrste, kot na primer v tekstu nekdanjega zahodnonemškega obrambnega ministra Helmutha Schmidta »Ravnotežje sil« (1969, 1971), bomo našli le delno obdelana teoretična izhodišča, na katerih je zasnovana obrambna politika te države.

Ljubičićeva knjiga se vsebinsko razlikuje od takih bombastično-deklarativnih in političansko-pragmatičnih zvrsti pisanja. Njena velika — pa ne edina —

* Nikola Ljubičić, Opštenarodna odbrana — strategija mira, Vojnoizdavački zavod, Izdavački centar »Komuniste«, Beograd, 1976, 380 str.

vrednost je v tem, da je strnila v vsebinsko celoto izredno domišljena in skladno zgrajena stališča, ki jih avtor zastopa in zagovarja kot mislec ter uresničuje kot praktik. Pri tem se je avtor izognil obema skrajnostima — neživljenjskemu teoretiziranju in slepemu pragmatizmu. Ta enotnost teoretične misli in akcijske naravnosti je prav gotovo velika odlika knjige, o kateri govorim. Naslednji odliki knjige sta v širini tematike in v ambicioznosti prijema. Seveda so stališča, predstavljena v Ljubičićevi knjigi, plod ustvarjalnosti naše vodilne politične sile — Zveze komunistov Jugoslavije — na področju ljudske obrambe kot tudi prizadevanj številnih vojaških strokovnjakov v naših oboroženih silah v zadnjih petintridesetih letih. Glede na obsežnost teme, temeljitost obravnavanja ter uradni položaj avtorja seveda skoraj ne more biti drugače, kot da je knjiga (tudi v ožjem pomenu besede) delno kolektivno delo (na kar avtor v uvodu sam opozarja bralca). Kljub temu pa v knjigi ni zabrisan avtorjev individualni pečat; še vedno ohranja ravnovesje med uradnimi partijskimi in državnimi stališči ter avtorjevimi osebnimi prispevkom, sodbami in stilom — kar vsekakor ni bila lahka naloga.

General Ljubičić že v prvem stavku uvoda nakaže temeljno tezo spisa: »Vsak narod, ki se je pripravljen do konca boriti za svojo svobodo, je nepremagljiv.« Ta trditev je izhodišče za predstavitev teoretičnega temelja sodobne jugoslovanske koncepcije splošne ljudske obrambe ter glavnih družbenopolitičnih in vojaških dejavnikov, ki opredeljujejo razvoj našega obrambnega sistema.

Glavno težišče knjige je v razčlenjevanju našega koncepta splošne ljudske obrambe. V prvi polovici knjige je večji del poudarek na teoretični zasnovi, kjer se avtor pretežno ukvarja s področjem

teorije vojne. Vojno obravnava kot družbeni fenomen, in sicer v njenih političnih, vojaških, ekonomskih in materialno-tehničnih vidikih. Teoretična in ideološka zasnova avtorjevih analiz vojne in vojaške organizacije so stališča K. Marxa, F. Engelsa in V. I. Lenina; pri tem je kot osnovno metodo uporabil soočanje »klasične vojaške teorije« (avtor največ navaja in komentira Clausewitz in Jominija) z izkustvom našega narodnoosvobodilnega boja ter v manjši meri tudi izkustvo nekaterih drugih revolucionarnih in narodnoosvobodilnih vojn 20. stoletja. Iz sklepov, ki sledijo soočanju s temi izkustvi, gradi general Ljubičić svoj prikaz teoretičnih temeljev naše obrambne doktrine, ki je bila sprejeta na IX. kongresu ZKJ (1969).

Najboljše zlitje marksistične misli, revolucionarne prakse in vojaške teorije vidi avtor v dejavnosti J. Broza-Tita, kateremu je posvečeno prvo poglavje knjige. V njem je Tito predstavljen kot vojaški in politični voditelj NOB, kot vojaški praktik in teoretik ter »tvorec koncepcije splošne ljudske obrambe.« General Ljubičić opredeljuje novosti, ki jih je maršal Tito vnesel v vojaško prakso in »vojaško bojevanje nasploh«. Ta avtorjev prispevek je časovno sovpadel s slovesnostjo, na kateri so našemu vrhovnemu komandantu podelili znanstveni naziv doktorja vojaških znanosti.

Nato sledi poglavje »Teoretične osnove splošne ljudske obrambe«, v katerem avtor obravnava nekatere ključne pojme vojaške teorije ter opravi primerjalno analizo klasične strategije in strategije splošne ljudske obrambe. Ti dve strategiji sta po njegovem mnenju dva povsem nasprotna sistema. Kot najbolj pomembne lastnosti splošne ljudske obrambe navaja general Ljubičić njeno univerzalnost, vseobsežnost, povezovanje, ofenzivnost, ekonomičnost in učinkovitost. Temu sledi razčlenjevanje temeljev strategije oboroženega boja kot glavne oblike odpora morebitni agresiji na našo domovino. V tretjem poglavju je avtor orisal osnovne posebnosti svetá po drugi svetovni vojni, podal jugoslovanske poglede na probleme miru in vojne ter prikazal vlogo gibanja nevr-

ščenih v boju za varnost v svetu. Četrto in (krajše) peto poglavje sta pretežno posvečeni delovanju sistema splošne ljudske obrambe kot celote, njegovim najvažnejšim sestavinam in dejavnikom (človek, družbena baza, oborožene sile, zveza komunistov itn.). V šestem poglavju avtor v zgoščeni obliki opiše svoja predvidevanja o možnem razvoju vojaške sile v sodobnem svetu in o značilnostih prihodnje vojne.

General Ljubičić je moral v svojem delu razen izredne razsežnosti in globine miselne »fronte« obvladati tudi dokajšnjo dinamičnost naše teorije in prakse, ki se »neprestano razvijata in izpopolnjujeta«. Po mojem mnenju je pokazal avtor največjo miselno prodornost v razdelkih, ki govorijo o vojaško-teoretičnih osnovah naše obrambne doktrine. Razdelki o družbenopolitičnih osnovah bistveno zaostajajo za njimi v razsežnosti, celostnosti (te osnove so v drugem in še v četrtem poglavju), argumentiranosti in podkrepjenosti z dejstvi in trditvami, ki jih je moč preverjati. Kot avtor sam omenja v uvodu, »je ostalo še marsikaj premalo razloženo«. Knjiga bi pridobila vrednost, če bi bila vsebina na nekaterih mestih širše in globlje razgrnjena, prav tako pa bi brez škode za kvaliteto lahko opustili nekatera ponavljanja. Dobro bi bilo, če bi avtor prikazal našo obrambno doktrino dinamično, tj. v njenem zanimivem zgodovinskem razvoju med leti 1945 in 1965/69. Potem bi se tudi konkretnije pokazale posledično-vzročne zveze med splošnim družbenim razvojem, podružbljanjem ljudske obrambe in spreminjanjem naše obrambne doktrine. Škoda, da tega ni storil, med drugim tudi zato, ker je general Ljubičić sam mnogo prispeval k uveljavljanju doktrine splošne ljudske obrambe.

General je na več mestih samo nakažal stvarna protislovja in probleme v naši družbi in v oboroženih silah ali pa se je samo posredno dotaknil teh vprašanj, ki bistveno vplivajo na uspešnost uresničevanja naše obrambne doktrine. Tudi pri tem je glede na svoje izkušnje v veliki prednosti pred drugimi, pa te

prednosti ni izkoristil. Eden izmed takih zanimivih in mimogrede nakazanih problemov izhaja iz širjenja pojma vojaške sile in sfere poveljevanja (str. 298), se pravi »vojnizacije« družbe, medtem ko skušamo na drugi strani razširiti sfero samoupravnega demokratičnega odločanja.

Posebna oblika Ljubičičeve knjige je v tem, da tudi nezadostno osveščene bralca spodbuja k razmišljanjem o velikih in za našo skupnost življenjsko važnih problemih. Pa tudi strokovnjakom daje knjiga za daljši čas dovolj snovi za razprave o bolj optimalnem razporedu gradiva, o uvrstitvi npr. geopolitičnega položaja naše države med dejavnike koncepcije splošne ljudske obrambe ali dejavnike obrambnega sistema, o avtorjevih definicijah (recimo podružbljanja ljudske obrambe), o uporabi ključnih pojmov, o dokazanosti in dokazljivosti nekaterih avtorjevih trditev itn. Tu se bom omejil le na dileme, ki jih lahko sproži avtorjeva — po mojem mnenju — preširoka in neizdiferencirana raba ključnega pojma »splošna ljudska obramba«. Ta izraz uporablja general Ljubičič za zelo različne pojave, ki sicer imajo nekatere skupne značilnosti in stične točke: npr. za mnogote-
re variante ideje »oboroženega ljudstva«

v preteklosti in v sodobnem svetu, za idejno zasnovano našega narodnoosvobodilnega boja, za vojaško znanost samoupravne socialistične družbe, za sodobno jugoslovansko obrambno doktrino itn. Taka raba pojma ima namreč tudi nezaželene posledice. Nekatere trditve, ki so povsem pravilne, kadar gre za našo obrambno doktrino in politiko (na primer njena miroljubnost), ne ustrezajo v primeru nekaterih drugih držav (na primer Izraela), kajti zamisel »oboroženega ljudstva« — kar dokazuje tudi zgodovina — je združljiva tudi z ekspanzionizmom in agresivnostjo. Zaradi nenančnosti v rabi pojmov bi si lahko tudi avtorjevo trditev o »univerzalnosti« splošne ljudske obrambe napačno razlagali, kajti mi tega modela nikoli nikomur ne vsiljujemo.

Te kritične opombe nikakor ne zmanjšujejo velike vrednosti dela generala Ljubičiča, ki je po besedah uradnega recenzenta knjige generala R. Tanaskovića »izjemen in originalen dosežek«. Knjiga »Splošna ljudska obramba — strategija miru« je važen dokument našega časa. Kot taka je zanimiva za vsakogar, ki se zanima za probleme naše ljudske obrambe, in ne samo za tiste, ki tako literaturo berejo po uradni dolžnosti.

Naše teme, (Zagreb)

št. 1/1977

Delavci in združeno delo: VLADIMIR BAKARIĆ: Prenos dohodka z ravni delovne organizacije na TOZD — razvojni proces, ki ima razredni značaj; PETAR FLEKOVIĆ: Nekatera vprašanja dosejanega razvoja družbeno-ekonomskih odnosov in samoupravne organiziranosti združenega dela; IVAN PERIĆ: Zakon o združenem delu — domet in izraz sedanje etape razvoja samoupravljanja; DAMIR GRUBIŠA: O nekaterih protislovljih v konstituiranju združenega dela; VUKAŠIN PAVLOVIĆ: Socialne neenakosti v samoupravni družbi in sindikalna akcija; ŽIVKO MARKOVIĆ: Medsebojni odnosi delavcev v združenem delu; NECA JOVANOVIĆ: Samoupravna delavska kontrola v Zakonu o združenem delu; VLADO CVJETIČANIN-VLADO PULJIZ: Združevanje individualnih proizvajalcev: stanje, možnosti, perspektive; *Razgovor v redakciji:* Ocena knjige »Temelji marksizma« mr. Stjepana Haladina; *pogledi:* KREŠIMIR ŽIBORSKI: Smithovi pogledi na probleme mednarodne trgovine; *Polemike:* BORIVOJ PUPIĆ: Odgovor Žarku Puhovskemu; *Prikaz knjig. Iz tujih revij.*

Pregled, (Sarajevo)

št. 2/1977

Članki: JELENA BERBEROVIĆ: Narava logične teorije v Wittgensteinovi filozofiji; MIDAJET REPOVAC: Umetnost in odtujenost; BOŽO MILOŠEVIĆ: Poskus sistemske zasnove znanstvenega upravljanja družbe; *Univerzitetna tribu-*

na: HASAN HADŽIOMEROVIĆ: Nova gospodarska ureditev — temelj in dejavnik miru v svetu; VLADIMIR ĐURO DEGAN: Institucionalni vidiki ekonomskega sodelovanja; FAHRUDIN ŠEBIĆ: Polna zaposlenost — univerzalen interes sodobnega sveta; DRAGOLJUB STOJANOV: Svetovni trg danes in jutri; MUSTAFA FESTIĆ: Turizem kot dejavnik razvoja sodelovanja in miru v svetu; *Socialistična misel — dediščina:* OGNJEN PRICA: Evolucija in dialektika; *Prikazi. Bibliografija.*

Obeležja (Priština)

št. 6/1976

Etnografija: DUŠAN NEDELJKOVIĆ: Diaspora, razvoj in med-etnična vloga etničnih skupin Romov na Kosovu; *Gospodarstvo:* DUŠAN ALIMPIĆ: Nekatera aktualna idejno-politična vprašanja razvoja in socialistične preobrazbe kmetijstva in vasi; STANOJE DOGANĐIĆ: Temeljne značilnosti dosedanjega razvoja industrije Jugoslavije in FR Srbije; MILE FILIPOVIĆ: Nekateri pristopi k produktivnosti dela; BAJRAMI ŠEFCET: Vpliv modernizacije PTT prometa na razvoj gospodarstva in družbenih dejavnosti na Kosovu; *Ustavni sistem:* ILIJAZ KURTEŠI: Avtonomne pokrajine v Jugoslovanskem ustavnem sistemu; *Informatika:* JORGOVANKA MILOJEVIĆ: Vloga sredstev informiranja v svetu neuvrščeni; *Tribuna:* MILOŠ BOGDANOVIĆ, PETAR STANIŠIĆ, NURI BAŠOTA: Problemi zagotavljanja trdnjega sodelovanja fakultet in gospodarstva na nezadostno razvitih področjih.

Miha Ribarič: Temelji delegatskega sistema. Komunist, Ljubljana 1977, 65 str.

»Vprašanja delegatskega sistema so aktualna prav zaradi tega, ker pomeni ta sistem v kontinuiteti razvoja socialistične revolucije v Jugoslaviji izviren poskus organizirati oblast delavskega razreda in vseh delovnih ljudi na temelju samoupravnega položaja delovnega človeka, ki ob delu odloča o pogojih in rezultatih svojega dela in upravljanju družbenih zadev na vseh ravneh družbene in državne organiziranosti« — tako, med drugim, pisec uvede svoje delo, ki ga posveča nekaterim zgodovinskim in teoretičnim razsežnostim delegatskega sistema. Delo razdeli na dva dela. V prvem, v katerem obravnava poglede Marxa in Engelsa na odnos med zakonodajo in izvršilno funkcijo in Lenineve poglede na spremembo predstavniških v delovna telesa, utemelji delegatski sistem z vidika klasične marksistične kritike predstavniške demokracije in politične države. V drugem delu, ki ga razdeli na dva podrazreda, najprej v prvem (pod naslovom: Koncept delegatskega sistema), obdela družbenoekonomske in družbenopolitične temelje delegatskega sistema; delegatski sistem kot povezavo države in družbe; načelo delegacije; izražanje, usklajevanje in oblikovanje interesov; značaj mandata; gibljivi mandat in preseganje političnega predstavnštva. V drugem podrazdelku (drugega dela) pa govori o odnosu med delegatsko skupščino in izvršilnim organom. To vprašanje, ki je izrednega praktičnega pomena za uveljavljanje delegatskega sistema in podružbljanje politike, avtor obravnava tako, da razčlenjuje koncept delovne skupščine, delovanje iz-

vršilnih organov v praksi in izvršilne organe delegatskega sistema. S tako zasnovanim delom želi pisec — kot pravi — prispevati »k uveljavljanju velikih razsežnosti delegatskega sistema in delegatskih odnosov v naši vsakodnevni praksi«.

**Peta konferenca voditeljev neuvrščeni-
h v Colombu. Govori, dokumenti, resolu-
cije. ČZP Komunist-Tanjug, Ljubljana
1977, 196 str.**

Delo obsega gradivo s pete konference voditeljev neuvrščeni držav, ki je bila od 16. do 19. avgusta 1976 v Colombu. V njem najdemo poleg predgovora, v katerem založniki na kratko razčlenjujejo vsebino in rezultate tega pomembnega srečanja, najprej govor Josipa Broz-Tita in odlomek iz govora Sirimavo Bandaranaike, pa poudarke iz govorov vodij drugih delegacij. Sledijo dokumenti, ki so bili sprejeti na konferenci, in sicer: politična deklaracija, gospodarska deklaracija, akcijski program gospodarskega sodelovanja in sklep o sestavi in mandatu koordinacijskega biroja. Vpogled v rezultate konference dobi bralec tudi v tekstih resolucij (po številu 32), ki se nanašajo, npr. na Južno Afriko, Namibijo, Bližnji vzhod, palestinsko vprašanje, na združenje časopisnih agencij neuvrščeni, korejsko vprašanje, ustanovitev banke držav v razvoju, na pomoč ob naravnih nesrečah, sodelovanje dežel v razvoju na področju zdravil itn. Sledi ocena konference v Colombu, ki jo je na seji predsedstva zvezne konference socialistične zveze podal Stane Dolanc. Delo se konča s kratkimi koristnimi informacijami o 86 državah-polnopravnih članicah gibanja neuvrščeni.

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Inštituta za sociologijo in filozofijo v Ljubljani)

A. ČLANKI IN KNJIGE IZ SFRJ

I. MARKSIZEM

BLOCH Ernst: Marksove teze o Fojebachu. (Weltveränderung oder Elf Thesen von Marx über Feuerbach.) Prev. O. Kostrešević. Beograd, BIGZ 1976. 125 str. (Marksizam, 10) — sig. I/2778-10.

DEBENJAK Božidar: Samoupravni socijalizam i humanističke perspektive. Socijalizam, Bgd, 1976, št. 10, str. 1618—1625.

HYPPOLITE Jean: Studije o Marxu i Hegelu. (Etudes sur Marx et Hegel.) Prev. R. Kallanjan, V. Mikecin. Zagreb, Školska knjiga 1977. 163 str. (Suvremena misao, 538) — sig. 13.346—538.

LABRIOLA Antonio: Materijalističko shvatanje istorije. (La Concezione materialistica della storia.) Predgovor: V. Korać. Prev. D. Dujmić. Beograd, BIGZ 1976. 126 str. (Marksizam, 14) — sig. I/2778-14.

LIKACS Georg: Mladi Marks. Njegov filozofski razvitak od 1840—1844. (Der Junge Marx. Prev.: O. Kostrešević. Beograd, Bigz 1976. 121 str. (Marksizam, 15) — sig. I/2778-15.

—: MARKSISTIČKA teorija i problemi revolucije. Predavanja Političke škole SKJ »Josip Broz Tito«, Kumrovec 1975/1976. Beograd, Komunist 1976. 170 str. (Prilozi izučavanju marksističke teorije i socijalističke prakse, 2) — sig. II/14.212-2.

MARUSIĆ Ante: Sociologija znanja i marksizam. Zagreb, Školska knjiga 1977. 270 str. (Suvremena misao, 540) — sig. 13.346-540.

MRMAK Ilija: Prispjevki k marksistični zasnovanosti vzgoje in izobraževanja. (Prev. F. Safar). Ljubljana, Zavod SRS za šolstvo 1977. 191 str. (Novi vidiki, 1977/1) — sig. 13.491—1977/1.

III. SOCIOLOGIJA

KOS-MIKUŠ Anica: Sociološki vidiki specifičnih učnih težav. Naši razgledi, Lj., 25. febr. 1977, št. 4.

KUVACIĆ Ivan: Sistem in človek. Prev. B. Lipovšek. Časopis za kritiko znanosti... Lj., 1976, št. 15/16, str. 180—192.

RODIN Davor: Prilog raspravi o sociološkom i aksiološkom tumačenju moralnog djelovanja. Marksistička misao, Bgd., 1976, št. 5, str. 27—35.

ZIVKOVIĆ Miroslav: Sociologija i planiranje. Sociološki pregled, Bgd., 1975, št. 2/3, str. 37—50.

V. ZNANOST — KULTURA — PROSVETA SOLSTVO

—: CILJEVI odgoja i obrazovanja odraslih u jugoslovanskom samoupravnom društvu. Materijali simpozija: Andragoške teme, 10, Kladovo, 1974. Zagreb, Andragoški centar 1974. 135 str. (Obrazovanje odraslih, 12) — sig. II/14.214-12.

FAYE Jean Pierre: Kritika jezika i njegova ekonomija. Komentar: Mitsou Ronat. Prijev. G. Popović. Zagreb, Studentski centar Sveučilišta (1976). 79 str. (Biblioteka, 11) — sig. II/14.155-11.

JEROVŠEK Janez: Kdo naj študira Delo, Lj. 19. 3. 1977.

KIRN Andrej: Znanost kot produktivna sila. Časopis za kritiko znanosti... Lj., 1976, št. 15/16, str. 5—45.

LOTMAN Jurij M.: Struktura umetničkog teksta. Prev. i predgovor: N. Petković. Beograd, Nolit 1976. 398 str. (Književnost i civilizacija) — sig. 13.869.

OPACIĆ Gordana: Psiholingvističke studije konjunkcije, negacije i motivacije. (Naslov originalne raziskave: Kognitivna funkcija stavka.) Ljubljana, Inštitut za sociologijo in filozofijo 1976. loč. pag. (ciklostil) — sig. IV/2582.

—: PRIRUČNIK Fraskati: merenje naučnih i tehničkih delatnosti. (The Measurement of Scientific and Technical Activities.) Predlog tipske metode za ankete o istraživanju i eksperimentalnom razvoju. (Prev. J. Tomašević, A. Zorić.) Beograd, »Nauka i društvo« 1976. 100 str. (JUND, 1) — sig. II/14.197-1.

ROHEIM Geza: Nastanka i funkcija kulture. (The Origin and Function of Culture. Prev. B. Vučićević.) Beograd, BIGZ 1976. 126 str. (XX vek, 24). — sig. I/2860-24.

RUPEL Dimitrij: Sožitje ali spor kultur? Delo, Lj., 26. 3. 1977.

- SEŠERKO Leo: Socialni izvori inteligence. Ljubljana, Univerza v Ljubljani 1976. 206 str. — sig. II/14.200.
- SKILJAN Dubravko: Dinamika jezičnih struktur. Zagreb, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu 1976. 159 str. (BibliOTEKA, 8) — sig. II/14.155-8.
- SUŠNJIĆ Djuro: Otkrića u nauci i naučne revolucije. Sociološki pregled, Bgd., 1975, št. 2/3, str. 25—35.
- ZUPANČIĆ Beno: Helsinški človek. Delo, Lj., 12. 3. 1977.

VI. POLITIČNE VEDE

1. Splošna dela:

- KARDELJ Edvard: Socializem in vojna. V: KARDELJ E.: Izbrano delo, 2. Ljubljana, Mladinska knjiga 1977. (Naša beseda) — sig. 13.874-2.
- : KOMUNISTI o fašizmu. 1919—140. Izbor: Ivan Prpić. Bibliografija knjiga, brošura i članaka objavljenih u Jugoslaviji 1920—1941. (:Izbor: Sonja Dvoržak. Zagreb, Centar za aktualni politički studij 1976. 240 str. (Aktualne političke teme, 19) — sig. 12.523-19.

2. Družbenopolitični sistem SFRJ:

- FLORJANČIĆ Jože: Delegat v samoupravni praksi. . . v sodel. s S. Možino. Ljubljana, Zveza delavskih univerz Slovenije 1976. 133 str. (Družbeno izobraževanje, 18) — sig. I/2952-18.
- IVANJKO Šime: Združeno delo. Ljubljana, Univerzum 1977. 108 str. (Družbeno izobraževanje, 20) — sig. I/2952-20.
- KARDELJ Edvard: Delavec naj neposredno razpolaga z družbenim kapitalom. Delo, Lj., 19. 3. 1977.
- KARDELJ Edvard: O sistemu samoupravnog planiranja. Beograd, Radnička štampa 1976. 136 str. (Brionske diskusije, 1) — sig. 13.864-1.
- KARDELJ Edvard: Naša politična in vojaška strategija ter Titova ustvarjalna vloga v njej. Delo, Lj., 28. 2. do 12. 3. 1977.
- KARDELJ Edvard: Savez komunista treba da bude prisutan svuda gde samoupravljajući odlučuju. Socijalizam, Bgd, 1976, št. 12, str. 1817—1829.
- KRISTAN Ivan: Družbena ureditev SFRJ. Maribor, Obzorja 1976. 254 str.+(13) str. pril. ilustr. (Marksistična knjižnica, 5) — sig. 13.381-5.
- : OCENA sklepov II. seje konference ZKS o kmetijstvu in nadaljnje naloge. Ljubljana, Komunist 1976. 60 str. — sig. 13.817.

- PUSIČ Vesna: Samoupravni sistem u Jugoslaviji i industrijska demokracija u Evropi. Ljubljana, Inštitut za sociologijo 1977. 1. zv. — sig. IV/2599-1.
- RIBARIČ Miha: Temelji delegatskega sistema. Ljubljana, Komunist 1977. 64 str. — sig. 13.868.
- TITO: Savez komunista Jugoslavije u novoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja. Izbor tekstov iz govora održanih posle 9. kongresa SKJ. Izbor: A. Sekulović. Novi Sad, Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje 1976. 547 str. (Politička teorija i praksa, 1) — sig. 13.875-1.
- TOMSIČ Vida: Vloga in delo komunistov v krajevni skupnosti. Ljubljana, Komunist 1977. 63 str. — sig. 13.872.

4. Delavska in progresivna gibanja:

- : PETA konferenca voditeljev neuvrščenih držav v Colombur. Govori, dokumenti, resolucije. Prev. iz srbohrv.: V. Barabaš in R. Zupan. Ljubljana, Komunist 1977. 194 str. — sig. 13.860.

5. Mednarodni odnosi:

- BENKO Vlado: Mednarodni odnosi. Maribor, Obzorja 1977. X+382 str. (Sociološka in politološka knjižnica, 6) — sig. 13.281-6.
- MATES Leo: Medjunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije. Beograd, Nolit 1976. 310 str. (Biblioteka Istorija) — sig. 13.866.
- SISKOVIC Karel: Čas se ne sme izteči v njihovo škodo. Osimo in Slovenci v Italiji. Delo, Lj., 5. 3. 1977.
- VRATUŠA Anton: Evropa in svet. Pred srečanjem v Beogradu. Naši razgledi, Lj., 25. 2. 1977.

VII. POLITIČNA EKONOMIJA IN GOSPODARSTVO

- DAŠIČ David & Blagoje Bošković: Minuli rad. 2. izm. i dop. izd. Beograd, Radnička štampa 1975. 322 str. — sig. 13.865.
- JAKHEL Rudi: Politična ekonomija centrov. Časopis za kritiko znanosti . . . , Lj., 1976, št. 13/14, str. 221—264.

VIII. SREDSTVA MNOŽIČNEGA OBVEŠČANJA IN JAVNO MNENJE

- GRABNAR Boris: Literatura in prekletstvo medijev. Naši razgledi, Lj., 11. 3. 1977, št. 5.
- KURTOVIĆ Todo: Informisanje u socijalističkom samoupravnom društvu. Beograd, Privredni pregled 1977. 354 str. — III/3157.

STOKOVIĆ Zivorad K.: Štampa narodov i narodnosti u SFRJ 1945—1973. (:Gradja za istoriju štampe): Beograd, Jugoslovenski institut za novinarstvo 1975. 624 str. — sig. II/14.215.

X. ZGODOVINA — GEOGRAFIJA

FILIPIČ France: Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa. Delo, Lj., 8. 3. do 25. 3. 1977.

FORTE Karel: Gestapo v boju proti narodno-osvobodilnemu boju. 1—2. Delo, Lj., 26. 2. in 5. 3. 1977.

—: PREPOROD KPJ pred štirimi desetletji. Komunist, Lj., teoretična pril. jan.—marec 1977.

XI. POTOPISI — BIOGRAFIJE — SLOVARJI — PRIROČNIKI

—: BIBLIOGRAFIJA radova o strukturi jugoslovenskog društva. (Sastavio: Miodrag Stojanović. Sociološki pregled, Bgd, 1975, št. 2/3, str. 83—91.

—: BIOGRAFIJE in bibliografije znanstvenih in strokovnih sodelavcev Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ured. J. Munda, K. Klemenčič, et al. Ljubljana, SAZU 1976. 478 str. (Biblioteka SAZU, 5) — sig. III/12111-5.

DVORŽAK Sonja: Bibliografija knjiga, brošura i članaka objavljenih u Jugoslaviji 1920—1941. (:Izbor): V: KOMUNISTI i fašizam. 1976.

GOLIAS Janko: Petjezični glosar ustave in samoupravljanja SFRJ. Ljubljana, Društvo znanstvenih in tehničnih prevajalcev Slovenije 1976. XVI+93 str. (Prevajalski priročniki, 1) — sig. II/14.196-1.

—: PRIROČNIK o informacijsko dokumentacijskih centrih. Izd. Republiški komite za družbeno planiranje. Ljubljana, Univerzum 1976. 155 str. (Priročniki, 17) — sig. II/13.565-17.

B. KNJIGE IZ TUJINE

I. MARKSIZEM

LÖWENSTEIN J. I.: Marx contra Marximus. 2. Aufl. Tübingen, Mohr 1976. XIV+262 str. (Uni-Taschenbücher, 361) — sig. 12.893-631.

II. FILOZOFIJA

WASSERMANN G. D.: Brains and Reasoning. Brain science as basic of applied and pure philosophy. (London & Basingstoke), Macmillan (1974). XI+169 str. — sig. II/14.218.

III. SOCIOLOGIJA

—: CROSS-NATIONAL sociomedical research: concepts, methods, practice. A seminar convened by the Akademie für Sozialmedizin Hannover e. V. under the auspices of the Research Committee »Sociology of Medicine« ... ed. by M. Pglanz and E. Schach. Stuttgart, G. Thieme 1976. XII+178 str. — sig. II/14.199.

DOMBROWSKI Gisela: Sozialwissenschaft und Gesellschaft bei Durkheim und Radcliffe-Brown. Berlin, Duncker und Humblot 1976. 162 str. (Forschungen zur Ethnologie und Sozialpsychologie, 10) — sig. II/4249-10.

DUMAZEDIER Joffre & Nicole Samuel: Société éducative et pouvoir culturel. Paris, Ed. du Seuil 1976. 298 str. (Le loisir et la ville, 2) — sig. 13.850-2.

—: The FAMILY. Its Structures and Functions. Ed. by Rose Laub Coser. 2. ed. (London and Basingstoke), Macmillan (1974). XXVIII+604 str. — sig. II/14.217.

HÖRNING K. H.: Gesellschaftliche Entwicklung und soziale Schichtung. Vergleichende Analyse gesellschaftlichen Strukturwandels. München, Vlg. Dokumentation 1976. 208 str. (Uni-Taschenbücher, 624). — sig. 12.893-624.

KISS Gabor: Steckbrief der Soziologie. Heidelberg, Quelle und Meyer 1976. 242 str. (Uni-Taschenbücher, 596) — sig. 12.893-596.

KLIEMANN W. & N. Müller: Logik und Mathematik für Sozialwissenschaftler. Grundlagen formalisierter Modelle in den Sozialwissenschaften. Bd. 1. München, W. Fink 1973. 307 str. (Uni-Taschenbücher, 208) — sig. 12.893-208/1.

KRECKEL R.: Soziologisches Denken. Eine kritische Einführung. Opladen, Leske und Budrich 1976. 224 str. (Uni-Taschenbücher, 574) — sig. 12.893-574.

MAC VEIGH T.: Social Indicators. A bibliography. Comp. and annotated by —. (Monticello 1971.) 45 str. (Council of Planning Librarians Exchange Bibliography, 215) — sig. IV/2575-215.

PRIM Rolf & H. Tilmann: Grundlagen einer kritisch-rationalen Sozialwissenschaft. Studienbuch zur Wissenschaftstheorie. 2. durchgesehene Aufl. Heidelberg, Quelle & Meyer 1975. XVI+179 str. (Uni-Taschenbücher, 221) — sig. 12.893-221.

—: SOCIAL Indicator. (Issued by: Research Committee, The Council of National Living.) (Tokyo, Printing Bureau) 1974. 270 str. — sig. 13.863.

—: The SOCIAL Setting of Mental Health. Ed. by A. Dean, A. M. Kraft, B. Papper. New York, Basic Books 1976. IX+405 str. — sig. II/14.202.

UDC 301(497.1):001.8

KAVČIČ, dr. Bogdan: Empirical Study of Social consciousness**Teorija in praksa, Ljubljana 1977, Vol. 14, No. 3, p. 174—186**

The traditional empirical sociology developed in the late capitalistic society and expresses the need of this society for an ideological safeguard. Therefore it has limited itself to the study of social consciousness, its cognizance and interpretation while evading the study of the changing of social relations. In its study of consciousness, empirical sociology has limited itself particularly to the study of attitudes. Therefore the verbal technics were most frequently used. In the paper different kinds of deficiencies of verbal measuring of attitudes are discussed and classified into fourteen categories. On this basis it is possible to conclude that this sort of measuring satisfies neither the goals put forward by the empirical sociology itself, nor is it adequate for research of social changes. Therefore it is obvious that Yugoslav sociology will have to develop new methods for the empirical research of reality.

UDC 327.58:341.231

**PETRIČ, dr. Ernest: The Principles of International Law
Concerning the right of Nations to Self-determination****Teorija in praksa, Ljubljana 1977, Vol. 14, No. 3, p. 187—203**

Today the right of nations to self-determination is not only a principle of utmost importance but also a principle of the generally adopted international law based on the U. N. Charter. On the basis of the documents adopted by United Nations and the practice of states, the author discusses the content of this principle of international law and the problem connected with the right of nations to self-determination. He finds that the right to national existence e. g. the right to perservance and development of ones own national independence, is one of the most essential elements of the content of the principle of the international law concerning the rights of nations to self-determination. This right can be as a part of the principle of international law concerning the right of nations to self-determination, applied as well to national minorities. Assimilation policy, jeopardizing the national existence of national minorities, is therefore contrary to the principles of international law concerning the right of nations to self-determination.

UDK 301(497.1):001.8

**KAVCIC, dr. Bogdan: Empirično proučevanje družbene zavesti
(kritika anketne tehnike in intervjuja)**

Teorija in praksa, Ljubljana 1977, let. 14, št. 3, str. 174—186

Tradicionalna empirična sociologija se je razvila v poznokapitalistični družbi in izraža potrebo te družbe, da se tudi ideološko zavaruje. Zato se je omejila na proučevanje družbene zavesti, na njeno spoznavanje in razlaganje. Izogiba pa se spreminjanju družbenih odnosov. Pri proučevanju zavesti se je empirična sociologija omejila predvsem na proučevanje stališč. Zato je najpogosteje uporabljala verbalne tehnike. Prispevek obravnava različne vrste pomanjkljivosti verbalnega merjenja stališč in jih razvršča v štirinajst kategorij. Na tej podlagi je mogoče sklepati, da takšen način merjenja ne dosega niti ciljev, ki si jih je postavila empirična sociologija sama. Še manj pa z merjenjem stališč lahko raziskujemo družbene spremembe. Iz tega izhaja sklep, da bo morala naša jugoslovanska sociologija razviti nove metode za empirično proučevanje stvarnosti.

UDK 327.58:341.231

PETRIČ, dr. Ernest: Samoodločba in narodne manjšine

Teorija in praksa, Ljubljana 1977, let. 14, št. 3, str. 187—203

Pravica narodov do samoodločbe ni danes le izredno pomembno politično načelo, marveč tudi načelo veljavnega mednarodnega prava, ki temelji na ustanovni listini OZN. Avtor razprave na osnovi dokumentov, sprejetih v OZN in prakse držav obravnava vsebino tega načela mednarodnega prava in probleme v zvezi s subjektom narodov do samoodločbe. Ugotavlja, da je pravica do narodnostnega obstoja, to je pravica do ohranjanja in razvoja lastne narodnostne samobitnosti eden od bistvenih elementov vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe. Ta pravica kot del vsebine načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe gre tudi narodnim manjšinam. Ogrožanje narodnostne samobitnosti narodnih manjšin z asimilacijsko politiko je zato v nasprotju z načelom mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe.

POPRAVEK

V prvem letošnjem zvezku revije (št. 1—2/1977) je pri recenziji knjige Radovana Pavičevića »Država in revolucija« pomotoma izpadlo ime pisca *Albina Igličarja*. V rubriki »Med novimi knjigami« pa je prišlo do preimenovanja avtorja knjige »Obligacije — sistem splošnega obligacijskega prava v teoriji, sodstvu in primerjalnem pravu«; tiskarski skrat je pravega avtorja *dr. Stojana Cigoja* preimenoval v Štefana Cigoja. Obema avtorjema se vljudno opravičujemo.

Uredništvo

**TEORIJA
IN
PRAKSA**